

UNIVERSITÉ „AL. I. CUZA” IAŞI
FACULTÉ D'HISTOIRE
SÉMINAIRE ET CHAIRE D'HISTOIRE ANCIENNE ET
D'ARCHÉOLOGIE
CENTRE INTERDISCIPLINAIRE D'ÉTUDES ARCHÉOHISTORIQUES

**STUDIA ANTIQUA
ET
ARCHAEOLOGICA
XVII
(2011)**

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
IAȘI - 2011

COMITÉ SCIENTIFIQUE:

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (**rédacteur en chef**) (Iași)
Acad. Prof. Mircea Petrescu-Dîmbovița (Iași)
Acad. Victor Spinei (Iași)
Nicolae Ursulescu (Iași)
Attila László (Iași)
Svend Hansen (Berlin)
Martin Hose (München)
Christoph Schäfer (Trier)
Wolfgang Schuller (Konstanz)
Olivier Weller (Paris)
Gocha R. Tsetskhladze (Melbourne)
Alexader Falileyev (Aberystwyth)
Ion Sandu (Iași)
Alexander Rubel (Iași)
Adrian Poruciuc (Iași)

COMITÉ DE RÉDACTION

Roxana-Gabriela Curcă (**secrétariat de rédaction**)
Marius Alexianu, Neculai Bolohan, Octavian Bounegru, Iulia Dumitrache (**membres**).

La responsabilité du contenu scientifique et sur la forme des articles revient intégralement aux auteurs.

Les manuscrits, les livres et les revues proposés en échange et pour comptes-rendus, ainsi que toute la correspondance seront adressés à la Redaction: *Universitatea "Al.I. Cuza", Facultatea de Istorie, Catedra de Istorie Veche și Arheologie, Bulevardul Carol I, no.11, 700506 – Iași, Roumanie.*

Tel. 032/201614; Fax. 0040.32.201201; 0040.32.201156

E-mail: sem-arh@uaic.ro

ISSN 1224-2284

SOMMAIRE-CONTENTS

<i>Geophysical Prospecting Techniques Used in Archaeology. Magnetometry</i>	
ANDREI ASĂNDULESEI	5
<i>Așezarea din perioada bronzului târziu de la Negriilești, jud. Galați</i>	
ADRIAN ADAMESCU, COSTEL ILIE	19
<i>Documents officiels concernant les prix et les taxes des produits romains à base de poisson</i>	
IULIA DUMITRACHE	49
<i>Building God's Dwelling Place. Synagogues And Houses Of Prayer In Anatolia And Eastern Europe During The Roman Period</i>	
IULIAN MOGA	65
<i>La cité romaine du Haut-Empire D'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique</i>	
LUCREȚIU MIHAILESCU-BÎRLIBA	83
<i>Divine Presence in the Bathhouses of Roman Dacia</i>	
ANDREA CUMURCIUC	145
<i>Society and Religion in Ilișua: A Comment</i>	
ALEXANDER FALILEYEV	155
<i>Some General Considerations Regarding the Discoveries of Roman Glass Vessels from (L)Ibida – Slava Rusă (Tulcea County)</i>	
SEVER – PETRU BOTĂN, COSTEL CHIRIAC	163
<i>La production de projectiles en terre cuite dans le Nord-Est de la Moesia Inferior. L'exemple du four de potier de Telița «Mamia»</i>	
DAMIEN GLAD, GEORGE NUȚU	183
<i>Piese de centură romane descoperite la Argamum sector „extra muros”</i>	
GEORGE NUȚU, MIHAELA IACOB	197
Comptes-rendus	231
Abréviations	243

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

**GEOPHYSICAL PROSPECTING TECHNIQUES USED IN ARCHAEOLOGY.
MAGNETOMETRY¹**

ANDREI ASĂNDULESEI²

Keywords: non-invasive techniques, magnetometry, excavation strategy, cultural resources management.

Abstract: *Acquainting archaeologists with the basic principles behind non-invasive archaeological prospecting methods, techniques and equipment, and with the possibilities presented by them and their limits, is imperiously necessary for any research endeavour. Of particular concern are the archaeologists involved in preventive and salvage archaeology, cultural heritage management and those who must elaborate coherent archaeological research strategies.*

Résumé: *Familiariser les archéologues avec les principes de base, les méthodes, les techniques et les équipements de prospection archéologique non-invasive, et avec les possibilités offertes par eux et leurs limites, est impérieusement nécessaire pour toutes les entreprises de recherche. Les archéologues impliqués dans l'archéologie préventive et de sauvetage, dans la gestion du patrimoine culturel, et ceux qui doivent élaborer des stratégies cohérentes de la recherche archéologique, sont particulièrement visés.*

Rezumat: *Familiarizarea arheologilor cu principiile de bază, metodele, tehniciile și echipamentele întrebunțate în cercetarea arheologică non-destructivă, cu posibilitățile și limitele acestora, este imperios necesară pentru orice efort științific. Sunt vizăți mai ales arheologii implicați în arheologia preventivă și de salvare, gestionarea patrimoniului cultural și cei care trebuie să elaboreze strategii coerente de cercetare arheologică.*

¹ This work was supported by the European Social Fund in Romania, under the responsibility of the Managing Authority for the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013 [grant POSDRU/88/1.5/S/47646].

² "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, ARHEOINVEST Research Platform; e-mail: andrei.asandulesei@yahoo.com; Web: <http://arheoinvest.uaic.ro/asandulesei>.

Introduction

Among scientists involved in archaeological research it is known the fact that today the archaeological sites are increasingly vulnerable to risks of natural and, particularly, anthropic origin. Given the nature of their work, the archaeologists are currently more concerned than ever by this problem. A judicious management of the tangible cultural heritage requires a classification of the archaeological sites by placing them into three categories:

- a. Those found in areas unaffected by the above-mentioned risk factors;
- b. Those found in areas which are going to be affected by anthropic works or in which the risk of natural hazards is increased;
- c. Sites which are going to be entirely destroyed and thus require an urgent gathering and recovering of information.

In any of these situations, any technique for non-destructive investigation used in the process of site inspection and evaluation can help in acquiring crucial scientific information; therefore, the capital importance of such endeavours is proved. The information thus obtained, combined with that gathered from field surveying or probing (represented by specific symbols on topographical maps), can produce important data on the past human activity. A preliminary analysis of the material obtained from ordinary fieldwalking can easily set the site within a chronological timeline, but it does not allow for an exact assessment of the surface area occupied by the site, the areas with agglomerations of archaeological material, or the depth at which they lie. All of these questions can be easily answered by employing non-invasive research methods and techniques.

Archaeological research increasingly uses land geophysical investigations as an ancillary science which, co-jointly with aerial photography, 3D laser scanning, and satellite imaging, constitute a category of quick, economical and flexible methods applicable in any archaeological environment. These methods provide the possibility of delivering high-

quality data, using GIS (Geographic Information System) software, of the nature and features of the detected archaeological remains. The data's processing and rendering in formats accessible and intelligible to archaeologists, coupled by a rigorous understanding of the possibilities and limits presented by these methods, can lead to the elaboration of a suitable methodology which can ensure the success of the research campaign.

Initially applied particularly in geology, the geophysical methods can measure the various physical properties of the soil and rocks, while also being sensitive to anthropically induced changes. The methods required adaptation and calibration because the archaeological features are found at a much smaller scale, of a magnitude of several centimetres or metres at best, than the geological ones which can span for kilometres; only some of the methods were suitable for this kind of research.³ Usually, the geophysical methods are classified, according to the type of equipment used, into two major groups: passive and active. In the case of the former, the amplitude of the signal generated by the archaeological features is measured directly, while in the case of the latter, an artificial impulse is fed into the soil and subsequently recorded, with its more-or-less altered traits.⁴

A short history

The beginnings of magnetic research in archaeology are to be found in England. Following a conference held by the Canadian physicist John Belshe, the archaeologist Graham Webster pondered whether the same technique could be applied in archaeology, for the *in situ* identification of kilns. The fact that the magnetic approach was viable was previously demonstrated by Belshe following a project of experimental archaeology in which he managed to detect the magnetic signal of a reconstructed Romano-British kiln.⁵ In search of practical solutions to his problem, Webster referred it to Martin

³ WEYMOUTH 1986, 313; WYNN 1986, 245.

⁴ WEYMOUTH 1986, 313-314; PIRO 2009, 28.

⁵ AITKEN 1958, 24; 1986, 15.

Aitken and Eduard Hall from the *Laboratory for Archaeology and Art History Research*, from the University of Oxford. The two researchers had already been interested by this problem, and despite having only two months at their disposal for resolving the challenge, they manage, by March 1958, to design and build an implement which could be used for detecting underground archaeological structures (Figure 1).⁶

The same spring, the first volume of the *Archaeometry* journal⁷, and in an article published in 1986 in the Italian publication *Prospezioni Archeologiche*⁸, Aiken recounts the experience and the problems faced during the field investigations. With the exception of a water pipe and of several pieces of metal, no anomaly which could have been attributed to a kiln was detected during the first seven days of campaign. The unsuccessful attempt determined the team to relocate the camp to another area where they would, eventually, identify a kiln.⁹ In his 1986 article, Aiken describes his initial surprise and disappointment when they realised that what they actually uncovered was a pit with debris, rather than a kiln. Later the same day, as he mused over their apparent failure, he realised the true value of the magnetic investigation, not only as an instrument which can detect kilns, but which can also generate an extensive



Figure 1. Martin Aitken using the prototype of the proton magnetometer (Clark, 1990)

⁶ GAFFNEY, GATER 2003, 16-17.

⁷ AITKEN 1958

⁸ AITKEN 1986

⁹ AITKEN 1958, 24; 1986, 16.

image of the various types of anthropic structures within a buried settlement.¹⁰

The consequences of this successful experiment were remarkable. During the following decade, non-invasive prospecting turned into a discipline to which the younger researchers enthusiastically adhered. Between 1961 and 1962, the pages of the *Archaeometry* journal reflect the trend, reporting the wide-scale interest in Switzerland, USA [particularly the activity of Elizabeth Ralph from the Museum of Applied Science Centre for Archaeology (MASCA) from the University of Pennsylvania], France, Germany and Italy. The last three aforesaid countries witnessed the founding of research centres which have contributed immeasurably to the development of countless theoretical and practical facets of archaeological prospecting. Thus, in France the *Centre Nationale de la Recherche Scientifique* (CNRS) produced numerous seminal works, through the effort of Albert Hesse and Alain Tabbagh; in Germany, Irwin Scollar from the *Rheinisches Landesmuseum* in Bonn was noted for his prolific activity, while in Italy, Carlo Lerici together with Richard Linington, his colleague from the Lerici Foundation within the Polytechnic University of Milan, were highly active in the domain, particularly in the southern part of Europe, organising international courses and establishing and exporting the methodology of investigation into several countries.¹¹

The interaction between the magnetic method and the archaeological features

Magnetometry is one of the most effective methods applied in archaeology because of the fast rate of data acquisition in relatively short time-spans, and of the high-quality spatial resolution of the gathered data, surpassing by far other methods of terrestrial geophysical investigation. The

¹⁰ AITKEN 1986.

¹¹ LERICI 1965; PETRE 1966a,b; CLARK 1990, 17-19; GAFFNEY, GATER 2003, 17-18.

possibility of covering large surface areas, in the adjoining areas of the site, by mobile multi-sensor magnetic instruments, increases the probability that the identified archaeological features, of regular or irregular geometric shapes, can be more easily identified as part of a certain context. This phenomenon is behind the fundamental principle for interpreting aerial and satellite photographs in which the circles, squares, and straight lines are generally held to be of human origin, seldom being the case that they are the result of the work of nature.¹²

Magnetic prospecting is considered a passive method, in the sense that it can chart the slight variations of the magnetic field without resorting to the injection of an artificial signal into the soil. The obtained results, called *anomalies*, constitute in fact the registered contrasts between the archaeological remains and their surrounding environment; the anomalies can be interpreted directly if a conspicuous model is discerned (e.g., a rectangle which constitutes a house's footing) and if the investigated area is large enough to allow for an integrated view.¹³

In 1958, when Martin Aitken used for the first time a proton magnetometer to detect archaeological remains at Water Newton, he targeted the well-burnt Romano-British kilns because the equipment responds very well to the changes occurring in materials which were burnt at temperatures high enough to alter their "default" magnetic properties. At the same moment also came the realisation that magnetometry can be successfully employed for mapping not only well-burnt kilns and hearts, but also other anomalies with negative signals, such as the ditches and pits so ubiquitous in archaeological sites.¹⁴

The probability that the underground archaeological remains can be detected magnetometrically depends on the interaction between several factors:

¹² KVAMME 2006, 205; BECKER 2009; 135-136.

¹³ KVAMME 2006, 206.

¹⁴ AITKEN 1986.

- the contrast between the archaeological features and the surrounding environment;
- the size of the archaeological features in relation to the density of measurement;
 - the depth at which they are found;
 - the magnetic noise which could muffle the targeted anomaly;
 - the arrangement of the archaeological objectives in a regular pattern;
 - the sensibility of the equipment and the quality of the acquired data.

The smaller items are generally harder to detect, with the exception of metal ones which can be more easily picked-up by the sensors. The masses of ceramic objects or a large agglomeration of shards at a shallow depth could likewise be detected rather easily using magnetometry. The remains from buildings or from other types of structures can be more easily detected, since the magnetic susceptibility contrast is much more obvious in this case, and their usually regular shapes makes them even more noticeable. A great depth, metallic fragments scattered on the surface of the soil, agricultural works, modern buildings from the immediate vicinity, and the perturbations caused by the activity of various wild animals in the soil can all produce magnetic noise which hinders the interpretation of the data. The complexity of the archaeological deposits with a dense stratigraphy due to intensive habitation can also pose problems for identifying and interpreting accurately some anomalies.¹⁵

The depth at which the anomalies produced by the archaeological remains can be detected depends on their magnetic susceptibility contrast, but it seldom exceeds two or three meters. The great masses of burnt structures, or the metal objects, can be detected at a far greater depth.¹⁶

¹⁵ KVAMME 2006, 221-222.

¹⁶ KVAMME 2006, 222.

The scientific principles of the magnetic method

The fundamental principle behind magnetic prospecting is relies on the presence of poorly-magnetised iron oxides in the soil. The degree of soil magnetisation is known as magnetic susceptibility and it determined by the quantity of oxides, particularly hematite and magnetite, present in the soil.¹⁷

Two relevant phenomena must be addressed in regard to magnetic anomalies: thermoremanent magnetism and magnetic susceptibility.

The term thermoremanent magnetism is applicable to weakly-magnetised materials which have been heated to a high temperature and acquired permanent magnetism associated to the direction of the magnetic field at the moment of their cooling down. For this to happen, the material must first be heated to a temperature above a certain value, known as the *Curie point*, which can range depending on the minerals present in the composition. For example, the value for hematite is 675°C, while for magnetite is 565°C. Above these temperatures, the iron oxide present in the materials loses its magnetism. After cooling, the minerals are re-magnetised because of the presence of the Earth's magnetic field, acquiring a new and permanent magnetic property, on which archaeo-magnetic dating is based, called thermoremanent magnetism. This fundamental change in the properties of the minerals is often linked to major chemical and physical changes. Among the archaeological features which have undergone through this process we can mention burnt-clay hearts and kilns for firing ceramics; both of them can be easily identified in magnetic maps as cultural anomalies.¹⁸

Magnetic susceptibility is the key for obtaining coherent results from a magnetic investigation, and it is defined in terms of the induced magnetism which the material acquires when it is inserted into a magnetic field. As the

¹⁷ WEYMOUTH 1986, 342; CLARK 1990, 64; GAFFNEY, GATER 2003, 37; KVAMME 2006, 207; SCHMIDT 2007, 23; OSWIN 2009, 22; PIRO 2009, 31.

¹⁸ WEYMOUTH 1986, 342; CLARK 1990, 64-65; GAFFNEY, GATER 2003, 37; EVANS, HELLER 2003, 231; KVAMME 2006, 207.

magnetism of the material increases, so does the magnetic susceptibility. It is important to underline the fact that this property is a temporal response which can only be measured in the presence of a magnetic field. As the Earth's magnetic field is always present and the soil exhibits a certain degree of susceptibility (Table 1), the contrast between the archaeological features and the environment in which they lie can be measured using passive appliances, such as magnetometers. As it is the case with thermoremanent magnetism, this property depends also depends on the quantity of iron oxides present in the archaeological material or in the soil. E. Le Borgne was to first to demonstrate that the reduced susceptibility of the hematite can increase by burning or fermentation, converting to magnetite by reduction (release of oxygen) and then to maghemite through oxidation. A particularly noteworthy fact is that in the absence of burnt remains, archaeological features can nonetheless be magnetometrically detected. For example, the anomalies produced by a ditch filled with plant material, much richer in iron oxides than the soil in which it was dug, or a pit filled with household refuse or construction debris can be registered by the equipment; in both cases, the mechanisms of magnetic susceptibility increase is of a pedological nature and it is much more complex.¹⁹

There are both natural and anthropogenic factors that can cause the increase of the magnetic susceptibility. Human habitation can lead to an increase of this physical property, increasing the contrast between the area which have been subjected to habitation and the surround soil matrix, and thus rendering the archaeological features detectable.

To conclude, we can mention five important ways in which the magnetic susceptibility of the soil can increase:

1. *Heating to elevated temperatures.* The transformation of the weakly-magnetised iron oxides into more magnetic form through heating. As

¹⁹ WEYMOUTH 1986, 342; GAFFNEY, GATER 2003, 38; KVAMME 2006, 208; LINFORD 2006, 2220; DALAN 2006, 162.

already mentioned, the temperature at which this process starts is not fixed (the reported values range from 150° C to 570° C; as stated, this issue was first addressed by E. Le Borgne).

2. *The input of the soil's microbial flora.* In certain pedological conditions, microbes can trigger a conversion of the iron oxides in more strongly magnetised states, through a process called fermentation.

3. *Magnetically-ordered (magneto-tactical) bacteria.* Some active bacteria can create intracellular magnetite of a crystalline structure that they use for navigation by reference to the Earth's magnetic field. These magnetic crystals remain in the soil after the bacteria die and thus increase the magnetic susceptibility.

4. *The contribution of extraneous magnetic material.* The high magnetic susceptibility of the soil is also due to the presence of magnetic material scattered on the surface (e.g., metallic, ceramic or burnt brick fragments, etc.).

5. *The pedogenesis.* Processes of increasing the magnetic susceptibility also take place during the genesis of the soil, without any human contribution. Several studies have reported the phenomenon of ultra-fine granular magnetite natural production in sterile (i.e., without the presence of micro-organisms) soil.²⁰

Both the thermoremanent and the induced magnetism of some archaeological features with high magnetic susceptibility are read in the same way by magnetometers, irrespective of their type. Therefore, the contrast between the archaeological remains and adjacent deposits must be sufficiently great as to allow detection, and the sensibility of the equipment must be satisfactory. For carrying out magnetic measurements, three types of magnetometers are frequently used in archaeology: proton magnetometers, fluxgate magnetometers, and Caesium vapour magnetometers.

²⁰ WESTON 2002; SCHMIDT 2009, 75-76; FASSBINDER, GORKA 2009, 53.

Magnetometry, as it is the case with other geophysical methods, is part of the standard toolbox of non-invasive archaeological research, and it is considered one of the most efficient methods for such tasks. The programme of management of the tangible cultural resources require the use of modern methods and techniques that can help develop suitable strategies to be employed by archaeologists engaged in solving critical issues. Financial difficulties, but also the precipitant nature and the short time-spans available for such undertakings, are among the most frequent hurdles archaeologists face. The problems can be mitigated by adopting an appropriate strategy that contains, among others, a feasibility study conducted using the above-

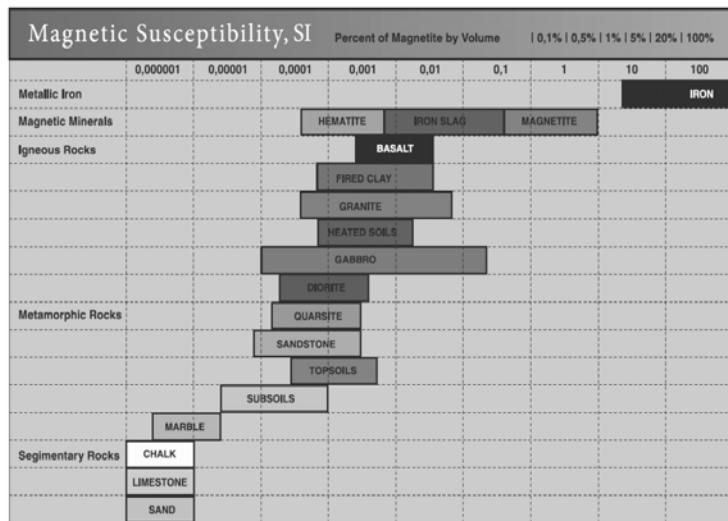


Table 1 Charts of the magnetic susceptibility values for various materials
(after Smekalova 2008)

presented geophysical methods.

Obviously, we should not exaggerate the contribution of these methods and to neglect the most important and irreplaceable step of the scientific venture: the archaeological excavation. Nonetheless, the stage of

non-invasive prospecting should be treated as an integral part of the research agenda. The unconditioned collaboration between the actors involved, the open interest for understanding the applied methods and the targeted objectives, can only lead to better results, indispensable to a scientific research.

REFERENCES

- AITKEN MARTIN J. 1958. *Magnetic prospecting. I. The Water Newton survey*, Archaeometry 1, 24-29.
- AITKEN MARTIN J. 1986. *Proton Magnetometer prospection: Reminiscences of the first year*, Prospettive archeologiche 10, 15-17.
- BECKER HELMUT 2009. *Caesium-magnetometry for landscape-archaeology*, in: *Seeing the unseen: geophysics and landscape archaeology*, in STEFANO CAMPANA, SALVATORE PIRO (eds.), CRC Press – Taylor & Francis Group, London, 129-165.
- CLARK ANTHONY 1990. *Seeing beneath the soil. Prospecting methods in archaeology*, London, 1990.
- DALAN RINITA A. 2006. *Magnetic Susceptibility*, in: *Remote sensing in archaeology: an explicitly North American perspective*, JAY K. JOHNSON (ed.), University Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, 161-203.
- EVANS MICHAEL E., HELLER FRIEDRICH 2003. *Environmental Magnetism. Principles and Applications of Enviromagnetics*, Academic Press, Amsterdam, San Diego, Boston, London, New York, Oxford, Paris, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo.
- FASSBINDER JORG W.E., GORKA TOMASZ H. 2009. *Beneath the Desert Soil – Archaeological Prospecting with a Caesium Magnetometer*, in: *New Technologies for Archaeology Natural Science in Archaeology*, M. REINDEL, G.A. WAGNER (eds.), Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 49-69.
- GAFFNEY CHRIS, GATER JOHN 2003. *Reveling the Buried Past. Geophysics for Archaeologists*, Gloucestershire, 2003.

- KVAMME KENNETH L. 2006. *Magnetometry: Nature's Gift to Archaeology*, in: *Remote sensing in archaeology: an explicitly North American perspective*, JAY K. JOHNSON (ed.), University Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, 205-233.
- LERICI CARLO MAURILIO 1965. *Una grande avventura della archeologia moderna (1955-1965) Dieci anni di Prospettive archeologiche*, Lerici, Torino.
- LINFORD NEIL 2006. *The application of geophysical methods to archaeological prospection*, Reports on Progress in Physics, 69, 2205–2257.
- OSWIN JOHN 2009. *A field guide to geophysics in archaeology*, Praxis Publishing Ltd., Chichester.
- PETRE AURELIAN 1966a. *Noi metode tehnice de prospecțiuni arheologice*, SCIV 17, 1, 198-209.
- PETRE AURELIAN 1966b. *Noi metode tehnice de prospecțiuni arheologice (partea a II-a și a III-a)*, SCIV 17, 3, 165-182.
- PIRO SALVATORE 2009. *Introduction to geophysics for archaeology*, in: *Seeing the unseen: geophysics and landscape archaeology*, STEFANO CAMPANA, SALVATORE PIRO (eds.), CRC Press – Taylor & Francis Group, London, 27-64.
- SCHMIDT ARMIN 2007. *Archaeology, magnetic methods*, in: *Encyclopedia of Geomagnetism and Paleomagnetism*, D. GUBBINS, E. HERRERO-BERVERA (eds.), Springer, Encyclopedia of Earth Sciences Series Heidelberg, New York, 23-31.
- WESTON DAVID G. 2002. *Soil and susceptibility: aspects of thermally induced magnetism within the dynamic pedological system*, Archaeological Prospection 9(4), 207-215.
- WEYMOUTH JOHN W. 1986. *Geophysical methods of archaeological site surveying*, in: *Advances in archaeological method and theory*, MICHAEL B. SCHIFFER (ed.), Academic Press, INC., Orlando, San Diego, New York, Austin, London, Montreal, Sydney, Tokyo, Toronto, 311-389.
- WYNN JEFFREY C. 1986. *A Review of Geophysical Methods Used in Archaeology*, Geoarchaeology 1, 3, 245-257.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

**AŞEZAREA DIN PERIOADA BRONZULUI TÂRZIU DE LA NEGRILEŞTI,
JUD.GALAȚI**

**ADRIAN ADAMESCU¹
COSTEL ILIE¹**

Keywords: southern Moldavia, Noua culture, Babadag culture.

Summary: This article emphasizes the results of the archaeological researches of the 2009-2010 campaigns, which took place in the south of Moldavia, at Negrileşti, Galaţi county, located on a terrace of the Bârlad river. The excavations led to the identification of an open settlement with only one level of habitation, dated from the period of late Bronze Age and belonging to Noua culture.

Résumé: Cet article met en évidence les résultats des recherches archéologiques pendant les campagnes de 2009-2010, qui ont eu lieu dans le sud de Moldavie, à Negrileşti, dép. de Galați, situé sur une terrasse de la rivière Bârlad. Les excavations ont conduit à l'identification d'un établissement avec un seul niveau d'habitation appartenant à la période de Bronze tardif de culture Noua.

Rezumat: Acest articol pune în evidență rezultatele cercetărilor arheologice din campaniile 2009-2010, ce au avut loc în sudul Moldovei în localitatea Negrileşti din jud. Galaţi, situată pe o terasă a râului Bârlad. Excavațiile au dus la identificarea unei aşezări deschise cu un singur nivel de locuire, datând din perioada epocii bronzului târziu, aparținând culturii Noua.

Considerații generale

Situată în partea de nord a județului Galați, la limita geografică dintre Podișul Tutovei și Câmpia Tecuciului, localitatea Negrileşti este un vechi sat

¹ Muzeul de Istorie Galați; e-mail: nutuadamescu@yahoo.com; muzeografi.migl@gmail.com.

medieval menționat pentru prima dată în anul 1528². În secolul al XVIII – lea, este amintită „Biserica lui Frangolea”³, construită înapoi de 1752, iar în 1854, boierul Iancu Giurgea construiește actuala biserică, cu hramul „Sfântul Nicolae”⁴, aflată lângă școală, chiar în situl arheologic.

În partea de est, satul este străbătut de râul Bârlad, care are o terasă destul de joasă, fapt ce a permis râului să își mărească albia datorită fenomenului de erodare a malurilor. Acest lucru a fost favorizat și de tipul solului din zonă care este argilos și pe alocuri nisipos. Fenomenul de erodare a malurilor râului a dus la descoperirea unei așezări destul de întinse cu urme de locuire din neolitic până în epoca modernă.⁵ (Fig. 1/1-2)

În anul 1981, arheologul Mircea Nicu, fost director al Muzeului Mixt Tecuci, la sesizarea unor cetăteni din satul Negrilești, a efectuat un sondaj arheologic pe malul râului Bârlad, în curtea școlii, descoperind urme de locuire din neolitic și epoca bronzului. Tot atunci a fost realizată și o cercetare de teren care a dus la delimitarea unor perimetre cu potențial arheologic din diferite perioade istorice, atât în curtea școlii cât și în grădinile de pe terasa înaltă a râului Bârlad. Au fost descoperite materiale arheologice aparținând culturii Criș, un mormânt dublu de înhumăție aparținând culturii Nouă⁶, un cuptor de olar aparținând sec. IV p.Chr. dar și ceramică feudală aparținând sec. XV-XVI.⁷ Un alt punct cu urme materiale se află pe terasa joasă a râului Bârlad, la confluența acestuia cu pârâul Berheci.⁸ La solicitarea Muzeului Mixt Tecuci, zona a fost inclusă în Lista Monumentelor Istorice din România în anul 1992 și apoi și în cea din 2004.

² D.I.R /A/ XVI/ I, 262-263, nr.232 "satul de pe Bârlad, unde au fost jude Buda și Drăgoiu, amândouă judecile care acum se numesc Negrilești".

³ STOICESCU 1974, 602.

⁴ CIUNTU 1897, 142.

⁵ ILIE, NICU 2002, 25.

⁶ Informație primită chiar de la autorul cercetării, Mircea Nicu.

⁷ ILIE, NICU 2002, 25.

⁸ ILIE, NICU 2002, 25.

Ca urmare a semnalărilor făcute de săteni în anul 2007, a evaluărilor de teren realizate de arheologii Mircea Nicu (Muzeul Mixt Tecuci) și Ilie Costel (Muzeul de Istorie Galați), se efectuează o primă cercetare arheologică preventivă în punctul Zaharia⁹.

În campania desfășurată în primăvara anului 2007, în punctele *La Izvor* și *La Zaharia*, au fost cercetate o secțiune (S1) și două casete (Cs1 și Cs2). Au fost puse în evidență gropi, vetre și locuințe cu urme materiale din epoca bronzului și din secolele IV-V p.Chr., constând în fragmente ceramice și material faunistic. În punctul *La Izvor*, a fost deschisă caseta Cs2, de unde au fost recoltate fragmente ceramice neolitice (cultura Starcevo-Criș). La o distanță de circa 100 m, la nord și sud de punctul *La Zaharia*, în ruptura malului, s-au putut observa urme de locuire și gropi menajere cu material arheologic din diferite perioade istorice. Dintr-o astfel de groapă, aflată la 2m sud de caseta Cs1, au fost recuperate fragmente ceramice ce provin de la patru vase de mari dimensiuni și de la două amfore, datează în secolele III-IV p.Chr. La nord de punctul *La Zaharia* au fost descoperite fragmente ceramice din perioada secolelor VIII-X p.Chr.

În anul 2008, a fost efectuată o nouă cercetare arheologică preventivă, finanțată de Primăria Negrilești, în cadrul căreia au fost deschise în sectorul *Curtea Școlii* trei secțiuni (S3, S4, S5) și o casetă CS3. Cercetările au dus la descoperirea unor complexe de locuire (locuință, vetre, gropi) datează din epoca bronzului târziu, secolul IV p.Chr., secolele VIII-X, precum și o conductă de aducție a apei datată în secolul al XIX-lea.

Cercetarea arheologică sistematică din situl Negrilești - *Curtea Școlii* a fost inițiată în anul 2009 de Muzeul de Istorie Galați, având ca responsabil de șantier pe dr. Dan Gh. Teodor. Proiectul de cercetare prevedea efectuarea unor unități de săpătură, în zonele de eroziune puternică a râului Bârlad.

⁹ NICU, ILIE 2008, 281-282.

Bugetul insuficient a determinat reducerea cu mult a planurilor inițiale, ceea ce a dus la efectuarea unei singure campanii din cele trei prevăzute în proiect.

În campania 2009, au fost deschise patru unități de cercetare, numerotate S2, S6, S7 și o casetă denumită Cs4, în punctele *La Punte* și *Curtea Scolii*. Cercetarea a dus la descoperirea unor complexe de locuire datează din perioada neolicic (cultura Starcevo-Criș), epoca bronzului târziu (cultura Noua) și secolul IV p.Chr.

În anii 2009-2010, cu sprijinul finanțier al Primăriei Negrilești, au fost organizate două campanii de cercetări arheologice preventive în punctul *Centrala Termică*. Acest punct se află la doar 6m de latura vestică a clădirii școlii gimnaziale, aici urmând să construi o centrală termică.

Cercetările arheologice au dus la deschiderea în total a unui număr de cinci secțiuni numerotate SC1-SC5 și o casetă Cs7, pe suprafața cărora au fost descoperite o serie de amenajări ce pot fi atribuite culturii Noua și culturii Sântana de Mureș-Cerneachov.

Descrierea cercetărilor arheologice. Amenajări de habitat

În timpul cercetării preventive efectuate în anii 2009-2010, în cele 6 unități de săpătură, au fost surprinse un număr de 21 structuri arheologice. Au fost puse în evidență paisprezece gropi, trei locuințe, un cupor și o vatră. Locuințele au fost surprinse în Sc4 (două) și Sc5 (una), vatra în Sc5, cuporul în Sc1, iar gropile în toate secțiunile (una în Sc5, câte trei în Sc1, Sc2, Sc4, și patru în Sc3)¹⁰. (Fig.1/3)

Din punct de vedere stratigrafic s-a putut observa următoarea dispunere: sub solul vegetal gros de 10-20 cm urmează un strat alcătuit dintr-un sol de pământ cafeniu compact gros de 0,20 cm, urmat de un strat negru măzăros cu depuneri arheologice (0,40-0,45 m), care suprapune solul cu

¹⁰ ILIE et alii 2010, sub tipar.

concrețiuni calcaroase urmând apoi solul viu. Adâncimea medie de săpare este de -1,5m, iar cea maximă este de -2,00m.

În descrierea ce urmează vom prezenta numai complexele aparținând perioadei târzii a epocii bronzului în funcție de contextul descoperirii.¹¹

Gr.4/2009 – Surprinsă parțial în capătul de S al SC1, la o distanță de 0,20 m de profilul sudic, restul complexului fiind descoperit în SC2. Surprinsă la adâncimea de -1,40 m, groapa este de formă circulară în plan, având un diametru de 1,80 m. Adâncimea maximă a gropii a fost atins la -2,10 m, din ea rezultând material osteologic și fragmente ceramice aparținând culturii Noua. (Fig.1/3)

Gr.5/2009 - apărută în c.3 al SC2, groapa se prezintă sub formă circulară în plan. Groapa a fost surprinsă la adâncimea de -1,30 m, adâncimea maximă fiind de -2,25 m. Din groapă au fost recoltate un bogat material osteologic și fragmente ceramice aparținând culturii Noua. (Fig.1/3; 2/1-2)

Gr.6/2009 - surprinsă parțial în profilul de vest al secțiunii SC2, groapa a apărut la adâncimea de -1,35 m și continuă până la -1,70 m. Au fost recoltate câteva fragmente ceramice aparținând culturii Noua. (Fig.1/3)

Complex 1/2009 - apărut în capătul de N al secțiunii SC2, la adâncimea de -0,90 m, complexul se prezintă sub forma unor depuneri consistente de oase de animale, vase și fragmente ceramice dispuse oarecum circular. Adâncimea maximă a complexului a fost de -1,20 m. Nu s-a putut delimita concret limita complexului. Au fost recoltate trei cești cu torti supraînălțate, un vas miniatural, un vas având un decor de tip *arici*, fragmente de vase borcan dar și un fragment de corn de cerb prezentând urme de prelucrare. (Fig.1/3; 2/3; 3/1-6; 4/1-7)

Gr.9/2010 - a fost semnalată în SC 3, la -1,60m, în partea de S a secțiunii, respectiv c. 1, adâncimea maximă fiind de -2 m. Conținutul ei era compus din fragmente osteologice precum și un fragment ceramic

¹¹ Abrevieri folosite: S C– Secțiune; c. – carou; gr. – groapă; loc. – locuință.

caracteristic epocii bronzului (cultura Noua). Groapa a fost tăiată de către conductă contemporană de aducțiune a apei. (Fig.1/3)

Gr.10/2010 - a fost surprinsă la -1,10m, în profilul de V al secțiunii SC 3, respectiv c.4. Fundul gropii a fost surprins la -1,90m, iar materialul recoltat este caracteristic epocii bronzului. Groapa nu a fost afectată de traseul conductei contemporane de aducțiune a apei dar ea a fost tăiată de către o altă groapă(Gr. 7), aparținând sec.IV p.Chr. (Fig.1/3)

Gr.11/2010 – a fost cercetată în suprafață c.5 în SC3 la -0,80 m, în profilul de est. Pentru surprinderea ei a fost necesară deschiderea unei mici casete cu dimensiunile de 2 m × 1 m, denumită Cs7. Acest complex, cu adâncimea maximă de -2,00 m, avea o formă circulară în plan. În profil, groapa are peretele nordic drept, iar cel sudic, oblic, cu două trepte. Din pământul de umplutură al acestei gropi au fost prelevate bucăți de cărbuni, arsură, precum și fragmente ceramice ce provin de la un castron caracteristic pentru epoca bronzului, respectiv cultura Noua. (Fig.1/3; 6/1-6)

Loc.1/2010 - pentru început amintim surprinderea în c.4-5 a și b, la adâncimea de -0,40 m, a unei amenajări de locuire pe care am denumit-o L1/2010. Aceasta prezenta o formă rectangulară cu colțurile rotunjite, complexul având dimensiunile de 4,60 m × 3,80 m, adâncimea maximă fiind la -0,86 m. Pata de formă rectangulară constituia dintr-un sol de culoare gălbuiie, prezintă ușoare urme de arsură, precum și fragmente de chirpic. În interiorul ei, la adâncimea de -0,50 m, a fost descoperită o ceașcă întregibilă cu două torți supraînălțate rupte din vechime, precum și fragmente ceramice aparținând perioadei târzii a epocii bronzului, respectiv cultura Noua. (Fig.1/3; 2/4-5; 7/1-8)

La un moment dat, la adâncimea de -0,60 m, s-a procedat la secționarea ei, fiind trasați doi martori pe direcția N-S, respectiv E-V, având dimensiunile de 20 cm. Ca urmare a secționării locuinței, s-a observat că baza acesteia era sub formă alveolată. Locuințe adâncite în sol cu groapa de formă

rectangulară, cu colțurile rotunjite, au mai fost descoperite și în așezarea de la Piatra Neamț-Ciritei¹².

Gr. 12/2010 – surprinsă în SC4, c. 3A, la adâncimea de -1,20 m, a fost surprinsă în plan o groapă de formă ovoidală, având diametrul maxim de 1,20 m, iar adâncimea maximă de -2,05 m. După secționarea complexului, s-a observat că profilul gropii este de tip clopot. Pământul de umplutură a gropii este de culoare negru cafeniu în care au fost descoperite oase ce provin de la diferite animale, precum și fragmente ceramice. Tot în pământul de umplutură a gropii, la adâncimea de -1,78 m, a fost descoperit un vas întregibil de mari dimensiuni, având buza evazată, corpul sferoidal și fundul drept, prezintând urme de ardere. La adâncimea de -1,90 m, în jurul vasului s-a putut constata un strat consistent de arsură gros de până la 14 cm. (Fig. 1/3; 8/1-3a-b)

Gr. 13/2010 – apărută în profilul de S al secțiunii SC4, mai exact în caroul 2A la adâncimea de -1,17 m de la suprafața solului, a apărut o groapă de formă neregulată. Conținutul gropii a constat din câteva fragmente ceramice atipice și câteva fragmente de chirpic. (Fig.1/3)

Gr. 14/2010 - este o groapă cu un diametru de 1,1 m, circulară, cu peretești drepti, care a fost surprinsă în Sc5, c.4, pe profilul de V, la adâncimea de 0,80 m. Groapa, care are fundul drept, se închide la adâncimea de -1,50 m. Această groapă a oferit material ceramic din epoca bronzului (cultura Nouă), precum și fragmente osteologice, printre care și un corn de cerb. (Fig.1/3; 8/4-6)

Materialul arheologic

Ceramica. Din punct de vedere tehnologic, ceramica descoperită la Negrilești poate fi grupată în categoriile ceramicii grosiere și de bună calitate.

¹² FLORESCU 1964, 146.

Vasele ce provin din categoria ceramicii rudimentare au fost confecționate dintr-o pastă neomogenă, având în compoziție pietricele sau cioburi pisate, arderea făcându-se incompletă, unele fragmente având suprafața exterioară de culoare brună sau cenușie. În schimb, pentru cea de-a doua categorie, vasele au fost realizate dintr-o pastă mai bună, având în compoziție un conținut mai ridicat de nisip. În condițiile în care ceramica din așezarea de la Negrilești se află într-o cantitate destul de mică, stadiul actual al cercetărilor nu ne permite să realizăm o analiză tipologică referitoare la categoriile ceramicii, formele și ornamentica.

În cadrul așezării din epoca bronzului de la Negrilești s-au putut identifica următoarele tipuri de forme ceramice:

Borcan – formă de vas des întâlnită în așezările culturii Nouă și mai rar în necropole. Valoarea diametrului maxim și înălțimea arată că această categorie de vase erau de dimensiuni mari și medii, dar starea lor fragmentară ne îngreunează sarcina de a arăta forma vasului. În lotul supus analizei, am putut identifica doar şase exemplare, deși, credem noi, ele sunt prezente într-un număr mai mare. S-a putut constata că unele vase borcan sau vase sac au pereții aproape drepti sau cu un profil ușor reliefat și cu marginea trasă spre interior. Ornamentica întâlnită pe aceste vase este reprezentată de brâie simple sau alveolate dispuse imediat sub marginea superioară a recipientelor. În unele cazuri, aceste brâie sunt prevăzute cu mici apucători dispuse simetric. (Fig. 3/1-2;4; 5/3-5; 6/2-4; 7/3;5;7-8;).

Vasele bitronconice – în timpul cercetărilor din campaniile 2009/ 2010, au fost descoperite o serie de fragmente ceramice ce au putut fi identificate ca făcând parte din categoria vaselor bitronconice. Astfel în campania 2009, în Complexul 1, au fost descoperite două exemplare fragmentare de mici dimensiuni, având marginea evazată, diametrul maxim fiind dispus în zona mediană a vasului. Unul din vase prezintă în zona diametrului maxim urmele, probabil de la o apucătoare. (Fig.3/3;5). Interesant este faptul că aceste

forme de vase le găsim și în repertoriul vaselor hallstattiene. Exemplarul descoperit în campania 2010 provine din Gr.12/2010, de unde a fost recuperat un vas bitronconic de mari dimensiuni, lucrat dintr-o pastă semifină, având ca degresant nisip și cioburi pisate, cu marginea evazată și prevăzut cu două torți tubulare amplasate în zona mediană. Suprafața vasului este lustruită prezentând o coloristică brun-maronie. Vasul a fost deformat datorită unei arderi intense (Fig.8/3a-b)

Străchinile – o altă formă ceramică identificată este strachina cu profilul tronconic și baza dreaptă. De obicei acest tip de vas este lipsit de decor, dar în acest caz decorul este constituit dintr-un brâu în relief dispus imediat sub marginea vasului. Un exemplar de acest gen a fost descoperit și la Trușești-Țuguieta¹³ (Fig.6/1)

Ceștile – sunt reprezentate de şapte exemplare, parte dintre ele aflate într-o stare fragmentară. Totuși, se pot observa mai multe tipuri de realizare. (Fig. 4/1;3-5; 5/2;6; 7/6). O primă categorie este reprezentată de ceștile cu o toartă supraînălțată, de formă bitronconică, cu marginea trasă spre exterior, profilul bine evidențiat sau în unele cazuri ușor reliefat (Fig.4/1;3; 5/2;6). O a treia categorie evidențiată este reprezentată de ceștile cu o toartă supraînălțată, diferența făcând-o diametrul maxim care este mai mare decât înălțimea, iar baza prezintă un umbo (Fig.4/4). Analogii pentru acest tip de vas îl găsim în M.28 din necropola tumulară plană de la Burlănești¹⁴, dar și în M.B1 din necropola de la Doina.¹⁵ Ceștile cu două torți sunt reprezentate în aşezarea de la Negrilești doar prin două exemplare întregibile. Un prim exemplar este reprezentat de ceasca cu două torți supraînălțate rupte din vechime, de formă bitronconică cu umărul ușor reliefat, în timp ce cel de-al

¹³ PETRESCU-DÎMBOVIȚA et alii 1999, 600, fig. 406/17.

¹⁴ SAVA 2002, taf.15/6.

¹⁵ SPINEI, ALEXIANU, BUTNARU 1985, 251, fig.7/4; SAVA 2002, taf.95/5.

doilea exemplar prezintă mai mult o formă tronconică, ușor reliefat în zona mediană. (Fig.4/5; 7/6)

Bol – formă ceramică prezentă doar printr-un singur exemplar întreg de mici dimensiuni, cu marginea ușor invazată, umărul ușor reliefat și baza dreaptă. Ornamentica este redată pe tot corpul vasului printr-o serie de protuberanțe conice dispuse pe trei benzi orizontale care înconjoară întreg vasul. Până în momentul de față, acest tip de vas cu un astfel de decor este singular, în aria culturii Noua nu cunoaștem o astfel de descoperire. (Fig.3/6) Astfel de ornamente au mai fost întâlnite și în alte medii culturale specifice epocii bronzului timpuriu.¹⁶ Menționăm aici prezența unei căni, în așezarea de la Tiszafüred- Ásotthalom, descoperită în mediul cultural Hatvan, datată la sfârșitul bronzului timpuriu¹⁷. O altă descoperire a fost semnalată în așezarea de la Poiana, aparținând perioadei La Tene¹⁸, dar și în așezarea de la Budureasca, din jud. Prahova.¹⁹

Vase miniaturale – prezente doar printr-un singur exemplar, putem spune că recipientul imită forme de vase bitronconice, având marginea trasă spre exterior, un aspect bombat și baza dreaptă. (Fig.4/6)

Obiecte din lut și corn – în această categorie includem o fusaiolă descoperită în Loc1/2010, de formă bitronconică. (Fig.7/4) Astfel de fusaiole apar destul de rar în aria culturii Noua.

Fusaiole au fost descoperite în așezările de la Trușești²⁰, Gropnița²¹, Stornești²² și Tăutești²³. Tot cu această ocazie amintim și descoperirea în

¹⁶ BĂJENARU 1996, 313-323.

¹⁷ CSÁNYI 1982, 40, fig.25.

¹⁸ VULPE și colab. 1952, 203, fig.17.

¹⁹ TEODORESCU, PENEŞ 2009, 336, fig.13/2-3.

²⁰ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1953b, 443-486; FLORESCU 1991, fig.97/4,11; DASCĂLU 2007, 117.

²¹ DASCĂLU 2007, 117.

Complex 1/2009 și în Gr.13/2010 a două piese din corn, probabil plantatoare, una dintre ele prezentând urme evidente de prelucrare. (Fig.4/7; 8/6)

Nu în ultimul rând trebuie menționat și apariția unei piese de harnășament de tipul psalie, apărută în profilul V al secțiunii SC2. Făcând parte componentă a căpăstrului, aceasta reprezintă o doavadă clară a folosirii calului pentru tracțiune sau călărie²⁴. Psalia este realizată din corn, prezentând o formă asimetrică-tubulară, prevăzută cu două orificii rectangulare dispuse central și o altă perforație circulară în zona inferioară, care este și mai groasă, prin care erau atașate hățurile. În zona conică, psalia prezintă mici incizii dispuse oblic (Fig.5/1)

O observație de ordin tehnologic este aceea că materia primă din care a fost confecționată psalia a fost cea din corn de cerb. Exemplarul de la Negrilești prezintă o formă oval alungită cu trei orificii. Despre perforațiile aplicate pe psalie putem spune că cele circulare au fost obținute prin perforare rotativă iar cele ovale prin realizarea a două perforații circulare unite ulterior.

După tipologia realizată de N. Boroffka, psalia descoperită la Negrilești-Centrala Termică, se încadrează în Tip. II, variant a. (*Knebel mit zwei mittleren Durchzügen und kleineren Bohrungen zu den Stangenenden hin*)²⁵.

În lucrarea *Spätbronze- und frühisenzeitliche Trensen im Nordschwarzmeergebiet und im Nordkaukasus*, semnată de către Ute Luise Dietz, psalii de acest tip s-ar încadra în varianta 5b.²⁶

Astfel de psalii apar și în Ucraina și în rep. Moldova, în culturile Nouă și Sabatinovka. Pentru exemplarul de la Negrilești, cele mai apropiate analogii le găsim în mediul Coslogenii, mai exact în aşezarea eponimă unde

²² DASCĂLU 2007, 117.

²³ DASCĂLU 2007, 117.

²⁴ AILINCĂI, MIHAIL 2010, 189.

²⁵ BOROFFKA 1998, 100, abb.10.

²⁶ DIETZ 1998, 131-132.

au fost descoperite două exemplare dateate în sec. al XII a.Chr²⁷ și alte două exemplare fiind publicate mai târziu de către N. Boroffka²⁸.

Ceramica de tip Babadag

Așa cum am menționat anterior, în așezarea de la Negriilești, mai exact în punctul *La Izvor*, situat la aproximativ 400 m N-V de punctul *Centrala Termică*, au fost descoperite, pe lângă fragmente ceramice de factură Noua, și o serie de fragmente ceramice ce pot fi atribuite cu ușurință culturii Babadag. Materialul ceramic atribuit primei epoci a fierului au fost descoperite în stratul de cultură atribuit culturii Noua, la adâncimea de -1,00 m.

Astfel, s-a putut recupera un exemplar dintr-o cană cu marginea evazată, cu umărul bine profilat, diametrul maxim aflându-se în zona mediană a vasului. În zona mediană a vasului se pot observa două proeminențe conice alăturate, urmate de un decor realizat prin incizie, format dintr-o serie de linii orizontale, urmate apoi de alte mici incizii dispuse oblic spre stânga și spre dreapta, imediat sub zona diametrului maxim. Astfel de vase apar în cultura Babadag, în așezări precum Suceveni-Stoborăni, dar și în mediul grupului Tămăoani, în așezarea eponimă.

Ceștile sunt și ele prezente în număr de șase exemplare, în majoritatea cazurilor păstrându-se doar zona superioară sau mediană, altele fiind prezente prin fragmente de toarte. (Fig.9/1-4;6-8) Acestea au fost confecționate dintr-o pastă de calitate bună și fină, având în compoziție nisip și pietricele pisate, coloristica variind de la cenușiu-negricios spre negru la exterior, marea majoritate fiind lustruite. Decorul a fost realizat în tehnica inciziei, constând din linii dispuse orizontal în zona mediană a vasului și serii de linii dispuse oblic de o parte și de alta față de proeminențele conice. Acest tip îl regăsim în

²⁷ NEAGU, NANU 1986, 114, fig.19.

²⁸ BOROFFKA 1998, 100, abb.10; AILINCĂI, MIHAIL 2010, 189.

Dobrogea în aşezarea eponimă de la Babadag²⁹, dar și la Niculițel–Cornet³⁰, Ostrov–Piatra Frecăței³¹, Garvăń–Mlăjitudină Florilor³² sau Jijila–Cetățuie³³. Pentru zonele geografice aferente Dobrogei avem așezările de la Brăilița³⁴, Tămăoani³⁵, Ijdileni–Frumușița³⁶, Stoicani–Cetățuie³⁷, Platonești–Valea Babii³⁸.

Fragmentele de toarte sugerează modalități diferite de realizare. Cele două exemplare sunt plate sau au secțiunea ovală, ornamentate în tehnica inciziei. Analogii găsim în așezările de la Ijdileni–Frumușița³⁹, Ostrov–Piatra Frecăței⁴⁰, Satu Nou–Valea lui Voicu⁴¹ sau Garvăń–Mlăjitudină Florilor⁴².

Vasele bitronconice sunt reprezentate printr-un singur exemplar modelat dintr-o pastă de bună calitate, având în compoziție ca degresant pietricele, însă starea lui fragmentară ne împiedică să reconstituim cu precizie forma. Motivele ornamentale sunt geometrice, dispuse sub formă de ghirlandă în jurul vasului. (Fig.9/5)

Considerații privind locuirea din epoca bronzului târziu de la Negrilești-Centrala Termică

Cercetările arheologice de la Negrilești-Centrala Termică au dus la identificarea unei așezări cu un singur nivel de locuire, datând din perioada

²⁹ MORINTZ 1964, 109.

³⁰ TOPOLEANU, JUGĂNARU 1995, 208, Fig. 8/1.

³¹ HÄNSEL 1976, Taf. 46/9.

³² JUGĂNARU 1997, 108.

³³ SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008, 64.

³⁴ HARȚUCHE, ANASTASIU 1976, 184-185.

³⁵ LÁSZLÓ 1986, Fig. 5/B 1-3.

³⁶ BRUDIU 1991, 225, Fig. 3

³⁷ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1953a, 137, Fig. 61/5.

³⁸ RENȚĂ 2008, Fig. 87/10-11.

³⁹ BRUDIU 1991, 225.

⁴⁰ HÄNSEL 1976, Taf. 46/9.

⁴¹ IRIMIA, CONOVICI 1993, 76, 82, Fig. 11/9; Fig. 14/8a.

⁴² JUGĂNARU 2005, 118, fig.24/3,6.

epochii bronzului târziu. Pe o suprafață de aproximativ 124 m² cercetați, s-a înregistrat un număr de 11 amenajări de habitat ce pot fi atribuite culturii Noua. Dintre acestea, zece complexe pot fi considerate gropi de provizii sau menajere, de diferite dimensiuni, ce au în plan forme ovale sau rotunde și numai un singur complex poate fi considerat locuință. În profil, pereții gropilor au fost săpați fie drepti fie oblic. În ceea ce privește locuința, aceasta poate fi considerată o locuință de tipul adâncită în sol, de formă aproximativ rectangulară, cu dimensiunile de 4 m × 3,50 m.

Interesantă este lipsa cenușarelor, dat fiind faptul că în zonele imediat apropiate așezării de la Negrilești au mai fost cercetate și alte așezări din perioada epocii bronzului târziu, dar catalogate ca fiind cenușare. Amintim așezarea de la Cavadinești⁴³, cercetată în anul 1956-1958 de către I.T. Dragomir, și așezarea de la Gârbovăț-Zahareasca⁴⁴, cercetată de către A.C. Florescu, S. Rugină și D. Vicoveanu. Putem aminti aici și așezarea de la Mândrești,⁴⁵ identificată prin cercetări de suprafață de către M. Brudiu.

Complexul Noua-Sabatinovka-Coslogenii reprezintă un aspect regional cu o arie mare de difuziune, care ocupă un loc aparte în istoria și civilizația populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului din spațiul carpato-danubian.⁴⁶

Până la utilizarea termenului de cultura Noua, în literatură se foloseau termeni precum *cimitirul din prima epocă a fierului* sau *aspect de cultură materială de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*.⁴⁷

Cel care a definit conceptul de cultura Noua a fost I. Nestor, care, pe baza descoperirilor funerare din localitatea Noua, jud. Brașov, a reușit să definească o cultură a epocii bronzului târziu din spațiul Carpato-Balcanic.⁴⁸

⁴³ DRAGOMIR 1959, 453-471; DRAGOMIR 1961, 151-162.

⁴⁴ FLORESCU, RUGINĂ, VICOVEANU 1967, 75-88.

⁴⁵ BRUDIU 1970, 519.

⁴⁶ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1993, 9.

⁴⁷ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1953b, 443 și urm.; SAVA 1999, 54, nota.2.

⁴⁸ NESTOR 1960, 91-136.

Cultura Noua era plasată de același autor în perioada a treia a epocii bronzului din România.⁴⁹

Periodizarea culturii Noua a fost realizată de către A.C. Florescu în 1964, autorul afirmând că acest fenomen cultural cunoaște două etape bine definite prin conținutul lor. O primă etapă, denumită și etapa Prenoua sau Protonoua, fiind datată în sec. XIV-prima jum. a sec. XIII a.Chr., reprezintă perioada de formare a acestei culturi, având la bază elemente ale culturilor bronzului mijlociu, cum ar fi cultura Monteori, Costișa sau Wietenberg. Cea de-a doua etapă, denumită Noua II, reprezintă perioada de maximă înflorire a acestei culturi, fiind și ea datată în sec. XIII-XII a.Chr.⁵⁰ S-a pus și problema unei eventuale a III-a fază, contemporană cu începutul Hallstattului în vestul țării, identificată de către K. Horedt, sub denumirea de Noua-Teiuș.⁵¹

Interesant este faptul că A. C. Florescu atrăgea atenția asupra limitei cronologice superioare a culturii Noua, bazându-se pe faptul că unele așezări a bronzului târziu din Moldova și chiar din Ucraina erau suprapuse de locuiri hallstattiene timpurii, pe care le data în sec. XII-XI a.Chr.⁵² Astfel de suprapunerii au fost sesizate și în așezarea din epoca bronzului târziu de la Cavadinești-Râpa Glodului, unde, peste nivelul atribuit culturii Noua, au fost descoperite o serie de materiale arheologice ce pot fi atribuite hallstattului timpuriu. Din nefericire, aceste materiale au rămas și în ziua de astăzi inedite. Situația stratigrafică din așezarea de la Cavadinești este destul de complicată, din moment ce planurile și carnetele de şantier pe care le-am consultat nu menționează nici o suprapunere a acestor materiale arheologice aparținând primei epoci a fierului.

În anii 50-60 ai sec.XX, în Nordul Mării Negre, au loc o serie de descoperiri care i-au permis cercetătoarei Krivcova-Grakova O.A. să definească principalele caracteristici ale perioadei târzii ale epocii bronzului

⁴⁹ NESTOR 1960, 113.

⁵⁰ FLORESCU 1964, 180-181; 201; DASCĂLU 2007, 131.

⁵¹ HOREDT 1967, 152-153; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 2001, 285; CIUGUDEAN 2010, 164.

⁵² FLORESCU 1964, 191; DASCĂLU 2007, 131.

din această regiune, delimitând monumentele acestei perioade în monumente Sabatinovka și monumente Belozerka, ca mai târziu formarea acestei culturi să fie pusă în legătură cu cultura ceramică cu multe brâe sau cultura Mnogovalikovoja.⁵³

La începutul anilor' 70 ai secolului XX, cercetările de teren din Dobrogea au dus la identificarea culturii Coslogeni, care în baza similitudinilor cu culturile Sabatinovka și Noua, este inclusă în „complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni”.⁵⁴

Cercetătorii au acceptat în mod unanim rolul determinant al deplasărilor de populații răsăritene din mediul Sabatinovka⁵⁵, considerând cultura Coslogeni o variantă locală a culturii Sabatinovka.⁵⁶

După periodizarea lui A.C. Florescu, o încadrare cronologică a descoperirilor de la Negriștei într-una din cele două etape, respectiv Noua I sau Noua II, este destul de dificilă, deoarece analiza materialului arheologic arată că unele vase ceramice sunt prezente atât în faza Noua I cât și în faza Noua II.

O serie de studii dedicate complexului Sabatinovka-Noua-Coslogeni, semnate de către Sava E.⁵⁷, scot în evidență complexitatea acestui fenomen. Sunt analizate elemente de habitat, de rit funerar, de cultură materială sau de cronologie relativă sau absolută, plasând limita inferioară a culturii Noua la începutul sec. al XV-lea a.Chr., fiind sincrone cu fazele târzii ale culturii Monteuro Ia-IIa-IIb, Komarov sau Wietenberg.⁵⁸

Totuși, prezența psaliei cu analogii în mediul Coslogeni, ne ajută la o încadrare cronologică mai exactă a așezării de la Negriștei datată în sec. XII a.Chr. Există posibilitatea ca așezarea să-și fi continuat locuirea până undeva

⁵³ UŞURELU 2010, 26.

⁵⁴ MORINTZ, ANGELESCU 1970, 413.

⁵⁵ MORINTZ, ANGELESCU 1970, 412; MORINTZ 1978, 151.

⁵⁶ MORINTZ ANGELESCU 1970, 410.

⁵⁷ SAVA 1999; 2002; 2004; 2005.

⁵⁸ SAVA 1999, 77; 2002, 227.

în sec. XI a.Chr, când în zonă își fac apariția triburile hallstattiene cu ceramică incizată, aparținând grupului Tămăoani. În susținerea acestei ipoteze, vin descoperirile de tip Babadag descoperite alături de cele ale culturii Noua, dar fără un context stratigrafic bine delimitat, aceasta rămânând deocamdată o ipoteză.

BIBLIOGRAFIE

- D.I.R, A., MOLDOVA. 1951. XVI, I. București.
- AILINCĂI, S., MIHAIL, FL. 2010. *Psalii din corn descoperite în aşezări ale culturii Babadag din nordul Dobrogei*, SP 7, 189-200.
- BĂJENARU, R. 1996. *Un tip de decor specific bronzului timpuriu*, SCIVA 47, 3, 313-323.
- BOROFFKA, N. 1998. *Bronze- und fröhaisenzezeitliche Geweihtresenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiud*, Teil II, Eurasia Antiqua 4, 81-135.
- BRUDIU, M. 1970. *Cercetări perieghetice în sudul Moldovei*, Materiale 9, 511-528.
- BRUDIU, M. 1991. *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*, SCIVA 42, 3-4, 221-239.
- CIUGUDEAN, H. 2010. *The Late Bronze Age in Transylvania, (with primary focus on the central and Southern areas)*, StCom Satu Mare XXVI/1, 157-202.
- CIUNTU, TH., N. 1897, *Dicționarul geografic statistic și istoric al județului Tecuci*, București.
- CSÁNYI, M. 1982. *Bronzkor, in Szolnok County: The Crossroads of many Races. The History of Szolnok County through archaeological Finds*, 32-46.
- DASCĂLU, L. 2007. *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, Iași.
- DIETZ, U.L. 1998. *Spätbronze- und fröhaisenzezeitliche Trensen im Nordschwarzmeergebiet und im Nordkaukasus*, Stuttgart.
- DRAGOMIR, I.T. 1959. *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, Materiale, 6, 453-471.
- DRAGOMIR, I.T. 1961. *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg.*

- Galați), Materiale, 7, 151-162.
- FLORESCU, A.C. 1964. *Contribuții la cunoașterea culturii Nouă*, ArhMold 2-3, 143-216.
- FLORESCU, A.C. 1991. *Reperoriul Culturii Nouă-Coslogeană. Așezări și necropole*, CCDJ IX, Călărași.
- FLORESCU, A.C., RUGINĂ, S., VICOVEANU, D. 1967. *Așezarea din epoca bronzului târziu de la Gârbovăț (raionul Tecuci, regiunea Galați)*, Danubius, I, 75-87.
- HÄNSEL, B. 1976. *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn.
- HARTUCHE, N. ANASTASIU, Fl. 1976. *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila.
- HOREDT, K. 1967. *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, StComSibiu 13, 137-156.
- ILIE, C., NICU, M. 2002. *Situri și puncte arheologice din județul Galați*, Danubius, XX 5-42.
- ILIE et alii 2010, Negrulești, Com. Negrulești, Jud.Galați. Punct Curtea Școlii-Centrală Termică, CCA 2009, 281-282.
- ILIE et alii 2010, *Situl Negrulești-Curtea Școlii-Punct Centrală Termică*, Danubius XXVIII, sub tipar.
- ILIE et alii 2011, Negrulești, Com. Negrulești, Jud.Galați. Punct Curtea Școlii , CCA 2010, 199-200.
- IRIMIA, M., CONOVICI, N. 1993. *Descoperirile hallstattiene în zona dalei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, Pontica 26, 51-115.
- JUGĂNARU, G. 1997. *Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea (descoperirile de la Garvăni-Mlăjitudinile Florilor, Jud.Tulcea)*, in *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, 99-110.
- JUGĂNARU G. 2005. *Cultura Babadag*, I, Tulcea.
- LÁSZLÓ, A. 1986. *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, MemAnt XII-XIV, 65-91.

- MORINTZ, S., ANGELESCU, M. 1970. *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeanu*, SCIV 21, 3, 373-415.
- MORINTZ, S. 1964. *Quelques problèmes concernant la période du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia N. S. 8, 101-118.
- MORINTZ, S. 1978. *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, Vol.1, București.
- NEAGU, M., NANU-BASARAB D. 1986. *Considerații preliminare asupra aşezării eponime de la Grădiștea Coslogeanu*, jud. Călărași, CCDJ, 2, 99-128.
- NESTOR, I. 1960. *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, în Istoria României I, București, 91-136.
- NICU, M. ILIE, C. 2008, Negrileşti, Com. Negrileşti, Jud. Galați, CCA, 2008, 204-206.
- NICU, M, et alii 2009, Negrileşti, Com. Negrileşti, Jud. Galați, Punct Curtea Școlii, CCA 2008, 319-320.
- UŞURELU, E. 2010. *Cronologia complexelor ce țin de prelucrarea metalelor în perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunăreano-pontic*, RA VI, I, 22-70.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1953 a. *Cetățuia de la Stoicanu*, Materiale 1, 13-155.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1953b. *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, SCIV 4, 443-486.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1993. *Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeanu en contexte Européen*, CCDJ X, 9-14.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 2001. *Epoca metalelor. Epoca bronzului*, în Istoria românilor, I, 272-286.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M. et alii 1999. *Trușești. Monografie arheologică*, Iași.
- RENȚA, E. 2008. *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște.
- SAVA, E. 1999. *Istoricul cercetărilor și contribuții noi la periodizarea și cronologia absolută a culturii Noua*, in *Studia in honorem Ion Niculiță. Omagiu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Chișinău, 54-84.

- SAVA, E. 2002. *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Kiel, 19.
- SAVA, E., AGULNIKOV, S. 2003. Contribuții noi la definirea ritului funerar în cultura Sabatinovka, in *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 113-138.
- SAVA, E. 2004. Unele aspecte economice din perioada târzie a epocii bronzului (Complexul cultural Noua-Sabatinovka), in *Studia in Honorem Gheorghe Postică*, Chișinău, 68-75.
- SAVA, E. 2005. Die spätbronzezeitlichen Aschehügel („Zol`niki“) – ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte, PZ 80, 65-109.
- SÎRBU, V., AILINCAI, S., SIMION, G. 2008. Jijila-Cetățuie- o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei, Brăila.
- SPINEI, V., ALEXIANU, M., BUTNARU, V. 1985. *Săpăturile arheologice de la Doina-Girov, din 1982-1983*, MemAnt 9-11, 227-260.
- STOICESCU, N. 1974. *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București.
- TEODOR et alii 2010. Negrilești, Com. Negrilești, Jud. Galați, Punct Curtea Școlii, CCA 2009, 129-131.
- TEODORESCU, V., PENEŞ, M. 2009. *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca (Budureasca 1-Budureasca 31) jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață a unității culturale și a densității paleodemografice în zonă*, SCAM 8, p.312-344.
- TOPOLEANU, Fl., JUGĂNARU, G. 1995. Așezarea de tip Babadag de la Niculițel „Cornet” (jud.Tulcea). *Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 203-229.
- VULPE, R. și colab. 1952. *Şantierul Poiana*, SCIV 3, 191-230.

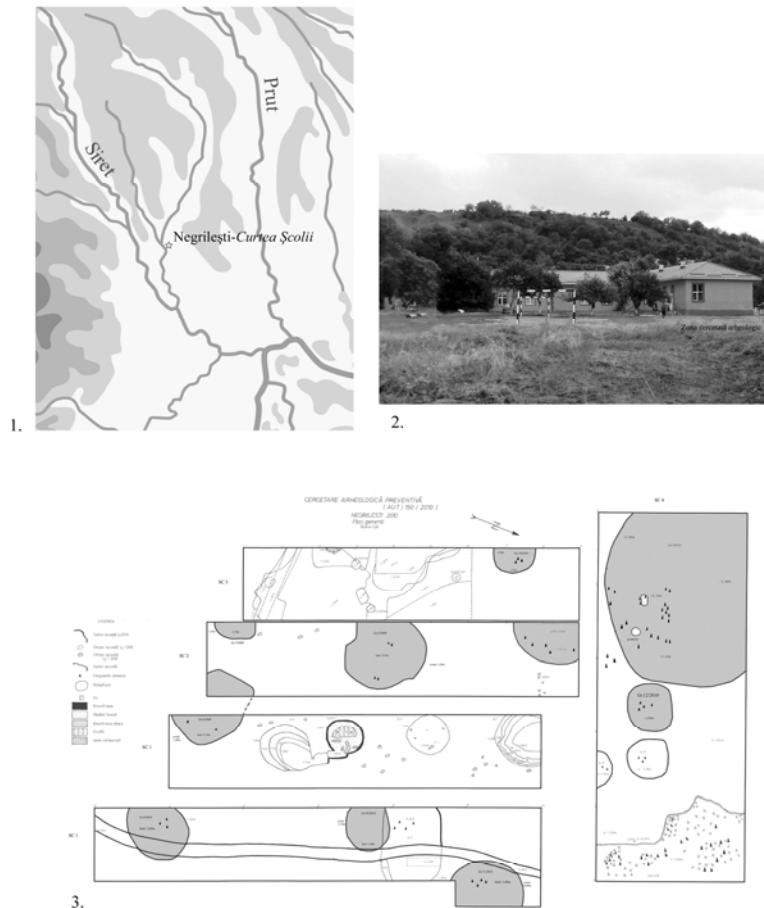


Fig. 1: 1- Localizarea sitului de la Negrileşti-Curtea Şcolii; 2- vedere dinspre Vest; 3- planul cercetărilor din anii 2009-2010.
 1-Geographical position of the site from Negrileşti-Curtea Şcolii; 2- West view; archaeological plan from 2009-2010.

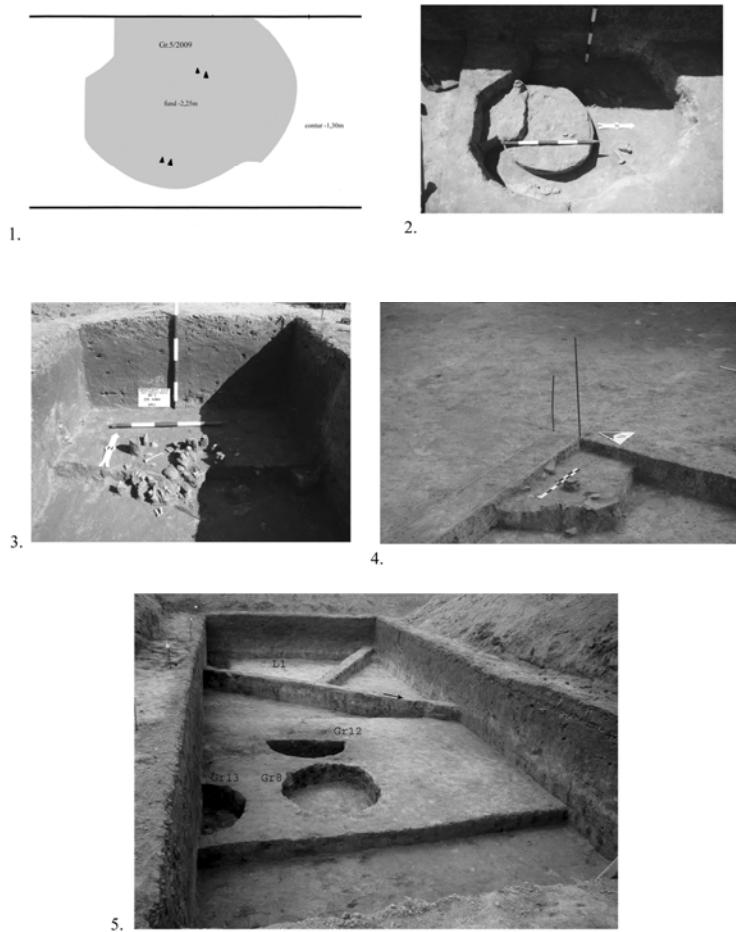


Fig. 2: Așezarea de la Negrelești-Centrala Termică. 1-2 plan Gr.5/2009; 3-5 aspecte din timpul cercetării.
The settlement from Negrelești-Centrala Termică. 1-2 The plan Gr.5/2009; 3-5 Excavation aspects.

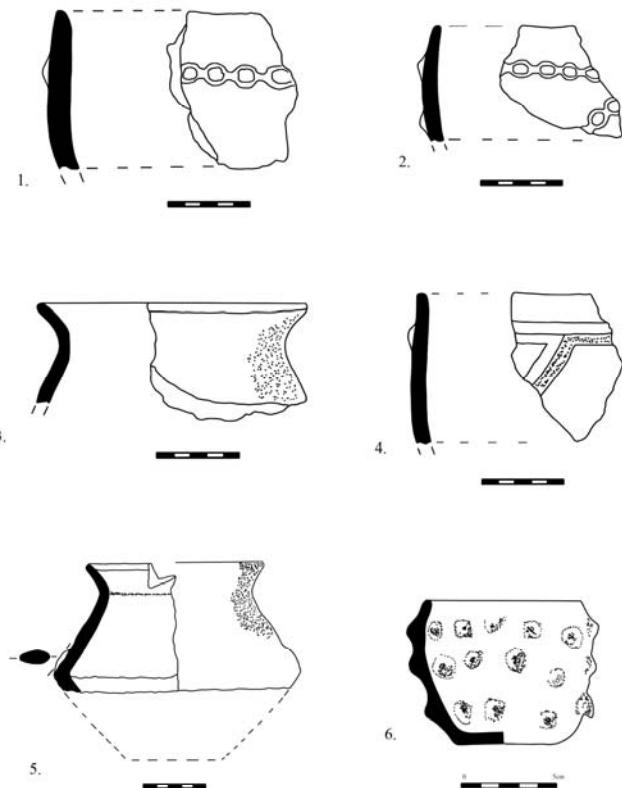


Fig. 3: Aşezarea de la Negrileşti-Centrala Termică. 1-6 SC2- Complex1/2009.
The settlement from Negrileşti-Centrala Termică. 1-6 SC2- Complex1/2009.

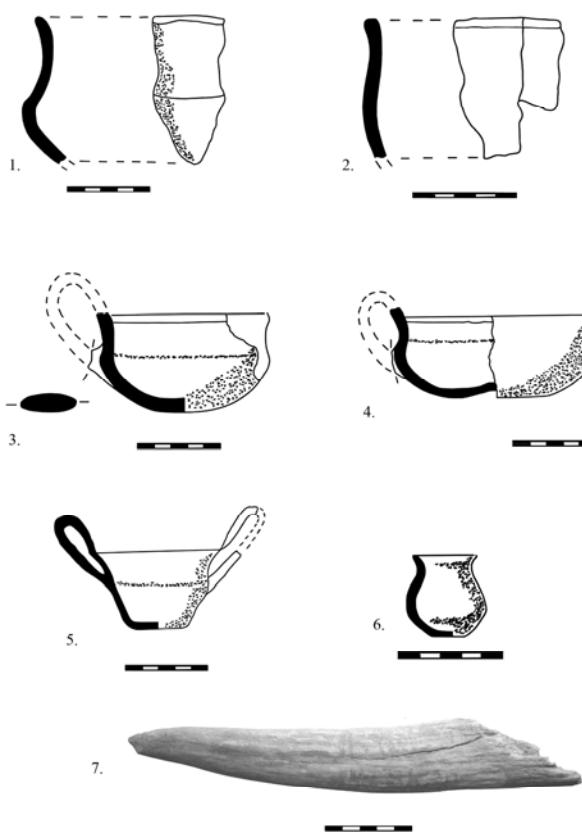


Fig. 4: Așezarea de la Negrilești-Centrala Termică. 1-7 SC2- Complex1/2009.
The settlement from Negrilești-Centrala Termică. 1-7 SC2- Complex1/2009.

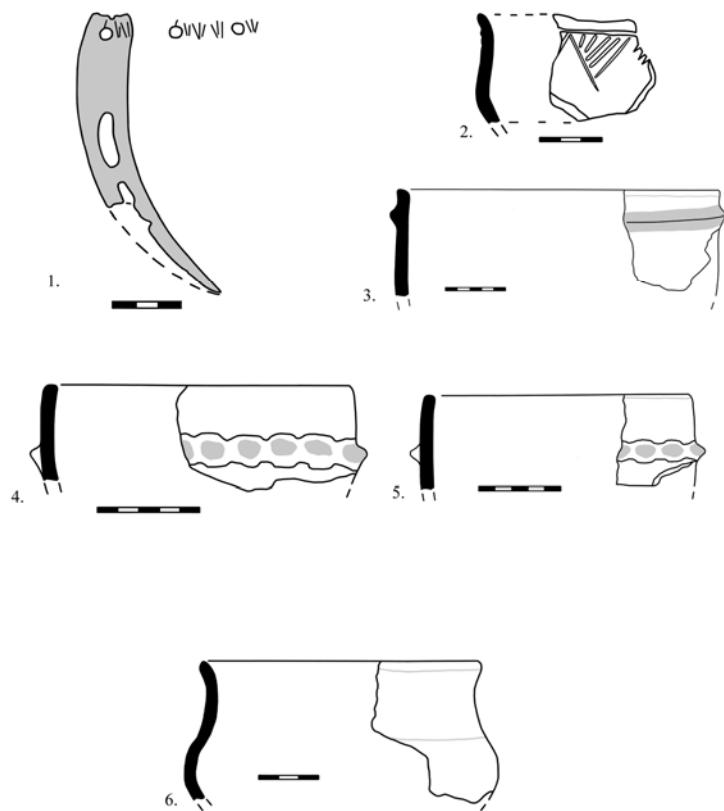


Fig. 5: Aşezarea de la Negrileşti-Centrala Termică. 1. SC2/2009; 2-6 SC4 c.4-5.
The settlement from Negrileşti-Centrala Termică. 1. SC2/2009; 2-6 SC4 c.4-5.

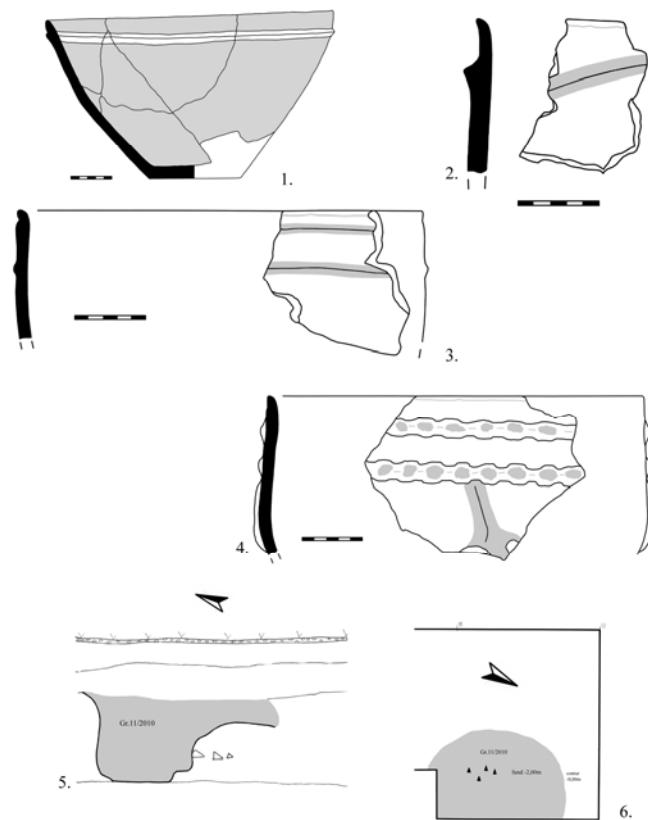


Fig. 6: Așezarea de la Negrelești-Centrala Termică. 1-4 SC3/Gr.11; 5-6 plan și profil Gr.11.
The settlement from Negrelești-Centrala Termică. 1-4 SC3/Gr.11; 5-6 The plan and profile of Gr.11.

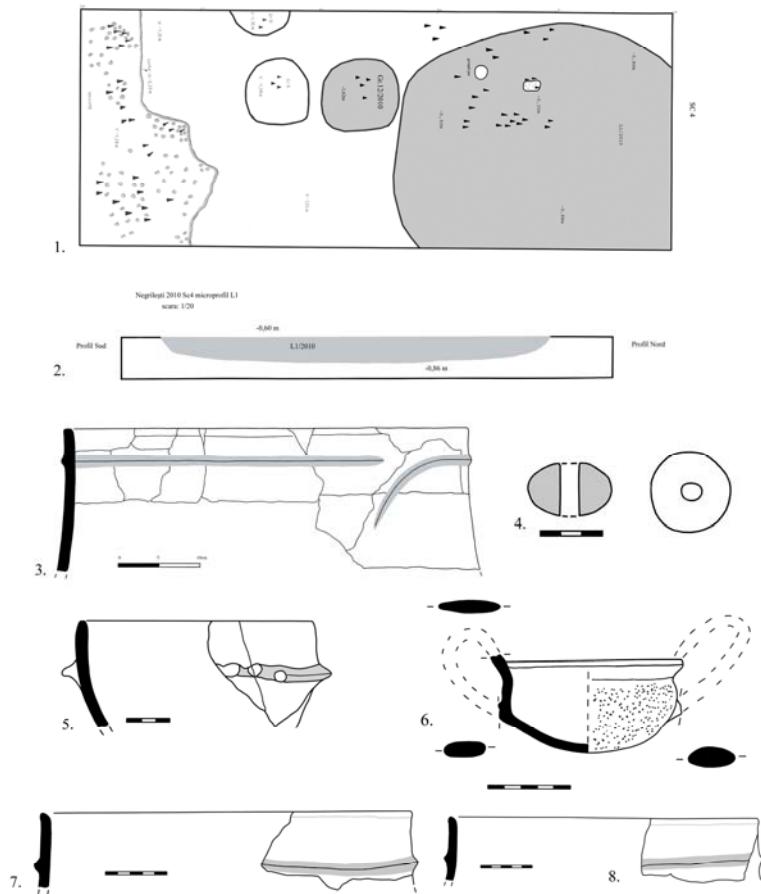


Fig. 7: Aşezarea de la Negrileşti-Centrala Termică. 1-2 plan şi profil SC4/L1; 3-8 L1.
The settlement from Negrileşti-Centrala Termică. 1-2 the plan and the profile of SC4/L1;
3-8 L1.

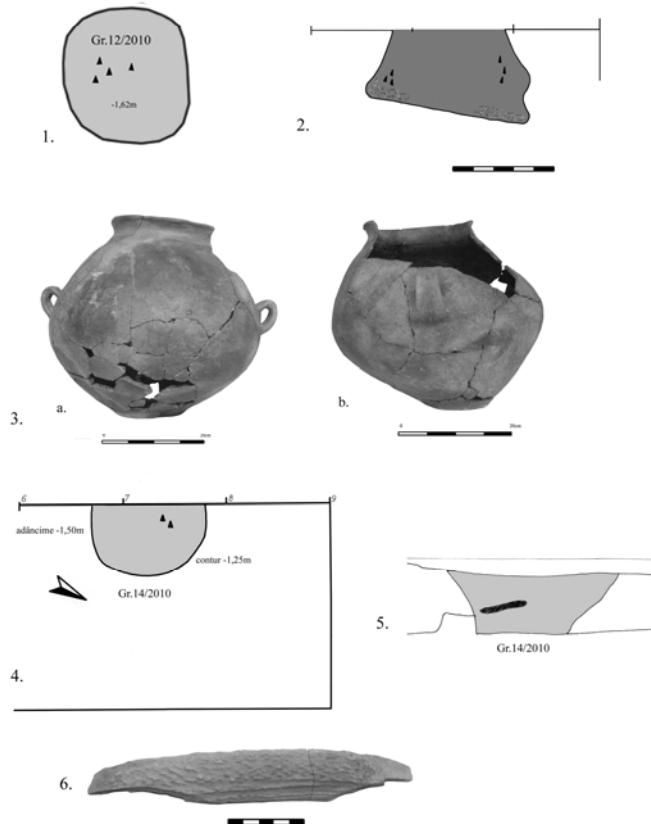


Fig. 8: Așezarea de la Negrilești-Centrala Termică. 1-2 plan și profil SC4/Gr.12; 3a-b Gr.12;

4-5 plan și profil SC5/Gr.14; 6-Gr.14.

The settlement from Negrilești-Centrala Termică. 1-2 the plan and profile of SC4/Gr.12;

3a-b Gr.12; 4-5 the plan and profile of SC5/Gr.14; 6-Gr.14.

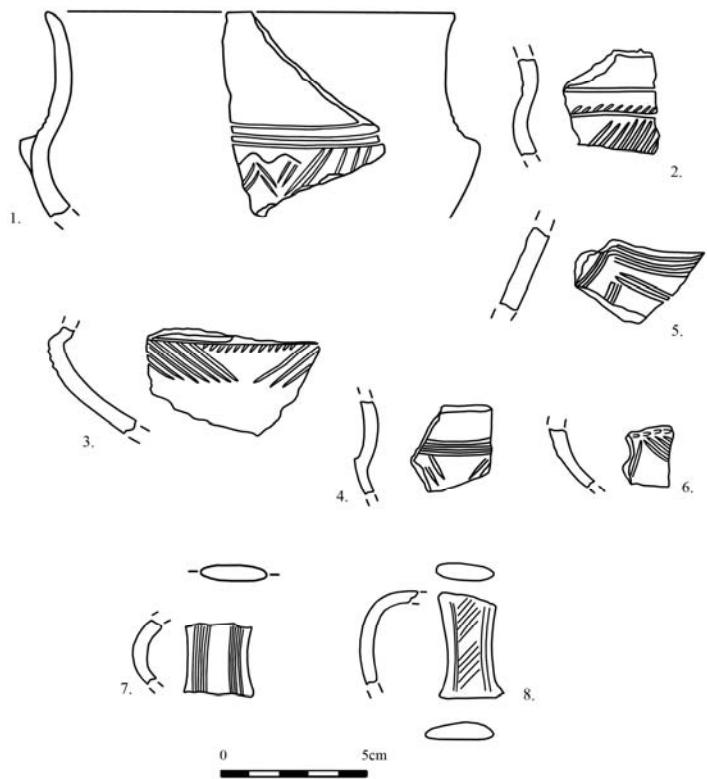


Fig. 9: Aşezarea de la Negrileşti-*La Izvor*. 1-8 ceramică Babadag.
The settlement from Negrileşti-*La Izvor*. 1-8 Babadag pottery.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

**DOCUMENTS OFFICIELS CONCERNANT LES PRIX ET LES TAXES DES
PRODUITS ROMAINS À BASE DE POISSON**

IULIA DUMITRACHE¹

Keywords: salted fish, fish sauces, prices, commerce.

Abstract: *From the official documents, such as local or imperial edicts, notes from the custom rolls, prices declarations of some associations, or selling papers, the article proves that, although the prices of some products and commodities are heterogeneous within the Roman Empire, their value stays almost the same.*

Résumé: *En partant des documents officiaux, parmi lesquels on inclue les édикtes locales ou impériales qui établissaient les prix à pratiquer, les notes des registres douaniers ou des taxes de transport, les déclarations des prix des associations des producteurs et des actes de vente de certains produits, l'article montre que, bien que les prix diffèrent dans l'Empire Romain, la valeur des marchandises ne varie trop.*

Rezumat: *Pornind de la documentele oficiale, în care sunt incluse edictele locale sau imperiale prin care se stabileau anumite prețuri ce trebuiau practicate, însemnările din registrele de încasare a taxelor vamale sau de transport, declarațiile de prețuri ale unor asociații de producători, precum și actele de vânzare prin licitație a unor produse se demonstrează că, deși prețurile din Imperiul Roman fluctuează de-a lungul timpului, valoarea în sine a produselor se schimbă, în fapt, prea puțin.*

F. Polanyi a établi qu'il y a trois moyens différents d'organiser les fonctions économiques de la société: la réciprocité, la redistribution et l'échange². La réciprocité est un système informel dont les individus cherchent à équilibrer la balance entre les biens et les services qu'ils donnent et reçoivent, avec des valeurs déterminées par les obligations et les traditions qui sont difficile à changer. La redistribution représente un système dans

¹ Université „Al. I. Cuza” de Iași; e-mail: iuliadrim@yahoo.com.

² POLANYI 1977, 35-36.

lequel les biens sont collectés par une autorité centrale et distribués dans la vertu de la tradition, d'une loi ou d'une décision *ad hoc*³. Les échanges forment un system de transactions économiques où les membres de la société échangent volontairement des biens soit avec d'autres biens, soit avec d'argent. Ce schème tripartite corresponde aussi à une certaine division du comportement individuel. Le comportement habituel est caractéristique pour la réciprocité, le comportement autoritaire pour la redistribution, et le comportement instrumental est typique pour les échanges du marché⁴.

Les prix pratiqués pour de certains produits étaient différents dans l'Empire Romain en fonction des besoins locales et des circonstances. Les sources qui contiennent le prix exacte des marchandises ne sont pas si nombreuses, et chaque information qui puisse contribuer à la connaissance et à la compréhension du caractère de l'économie romaine, et particulièrement concernant les méthodes par lesquelles les prix étaient établis⁵, dont à présent on connaît très peu, sont de grande importance. On a toujours, en toute époque et en tout espace, fixé les prix premièrement en fonction du principe demande-offerte.

Les informations proviennent des territoires vastes et couvrent plusieurs siècles. Si une comparaison entre des régions différentes est légitime, dépend de la mesure dans laquelle les prix étaient stables et de la dimension du territoire où ils gardaient leur consistance. Le fait que le prix du blé est comparable dans des régions diverses du monde romaine à la fin de la République et au début du Principat suggère qu'il y avait une certaine consistance des prix des produits de base⁶. A d'autre côté, les auteurs anciens ont observé la fluctuation des prix de certaines marchandises. Dans les *Digestae* on lit : „on sait comme ils varient les prix dans des régions différentes, spécialement ceux du vin, de l'huile et du blé; le pouvoir d'achat

³ TEMIN 2006, 137.

⁴ TEMIN 1980, 177.

⁵ ROSENFELD, MENIRAV 2001, 351.

⁶ DUNCAN-JONES 1974, 7.

de l'argent est partout le même, cependant, il y a des moyens différents par lesquels il est plus facile de gagner d'argent dans une certaine place plutôt que dans une autre⁷. Le juriste Julien, en parlant sur un litige financier provoqué par un non-remboursement d'une quantité de vin, se demande quel prix serait valable pour payer le vin, car on peut faire trois estimations: ce du moment de l'emprunte, ce du moment de la formulation de la plainte ou ce du moment où la résolution a été prononcée. Selon Sabine, cité par Julien, on doit revendiquer le prix du moment de la formulation de la plainte⁸. Je mentionne aussi une autre entrée des *Digestae* qui pose l'accent sur la variabilité locale des prix⁹. A son tour, Pétrone rappelle un personnage, marchand de vin, qui en fixait le prix à sa seule discrétion¹⁰.

J'ai opté pour la division des sources qui offrent des informations sur les prix pratiqués pour le poisson salé ou pour les sauces de poisson en trois catégories. Les sources littéraires, assez vagues, offrent, comme on va voir, plutôt des indices et moins des données concrètes, d'autant plus qu'elles doivent être considérées comme réflexions subjectives des auteurs sur la réalité contemporaine. Elles ont été écrites par un certain segment des

⁷ *Digestae* 13, 4, 3: *scimus, quam varia sint pretia rerum per singulas civitates regionisque, maxime vini olei frumenti: pecuniarum quoque licet videatur una et eadem potestas ubique esse, tamem aliis locis facilius et levibus usuris inveniuntur, aliis difficilius et gravibus usuris.*

⁸ *Digestae* 12, 1, 22: *Vinum, quod mutuum datum erat, per iudicem petitum est: quaesitum est, cuius temporis aestimatio fieret, utrum cum datum esset an cum litem contestatus fuissest an cum res iudicaretur. Sabinus respondit, si dictum esset quo tempore redderetur, quanti tunc fuissest, si dictum non esset, quanti tunc fuissest, cum petitum esset. Interrogavi, cuius loci pretium sequi oporteat. Respondit, si convenisset, ut certo loco redderetur, quanti eo loco esset, si dictum non esset, quanti ubi esset petitum.*

⁹ *Digestae* 19, 1, 3, 4: *Quod si per emptorem mora fuissest, aestimari oportet pretium quod sit cum agatur, et quo loco minoris sit. Mora autem videtur esse, si nulla difficultas venditorem impediat, quo minus traderet, praesertim si omni tempore paratus fuit tradere. Item non oportet eius loci pretia spectari, in quo agatur, sed eius, ubi vina tradi oportet: nam quod a Brundisio vinum venit, etsi venditio alibi facta sit, Brundisi tradi oportet.*

¹⁰ Petronius, *Satyricon*, 43: *vendidit enim vinum quantum ipse voluit.*

individus, s'adressent à un certain segment de lecteurs et ont, le plus souvent, le but de moraliser la société romaine.

La seconde catégorie comprend les documents officielles, parmi lesquelles j'ai inclus les édictes locales ou impériales qui établissaient de certains prix à être pratiqués, les notes des registres douaniers, les déclarations des certaines associations de producteurs, et un rapport de vente par licitation de quelques produits. Ces documents offrent des informations sur les réglementations officielles concernant le transport et la commercialisation des marchandises dans le monde romain.

La troisième catégorie contient des documents privés, les plus nombreux: des listes d'achats, des notes de demande, des reçus pour les paiements effectués à l'acquisition des produits de poisson.

La limite de l'analyse d'ensemble de toutes ces sources est représentée par le nombre relativement petit rapporté à l'intervalle chronologique qu'elles couvrent. De même, la plupart des documents proviennent d'Egypte, donc ils ne peuvent pas être considérés comme représentatifs pour l'*orbis Romana*. Nous confrontons des unités chronologiques, territoriales et de mesure différentes (y incluses la capacité des récipients pour le poisson salé et les sauces de poisson, en plusieurs cas restée inconnue, et aussi la circulation d'argent et l'étalement monétaire utilisé).

Pour montrer le luxe et l'extravagance qui gouvernaient la société romaine pendant le II^e siècle av. J.-Chr., Polybe cite Caton¹¹, qui „s'indignait du fait qu'il y avaient des citoyens qui avaient introduit à Rome les délicatesses des autres gens; un *keramion* de poisson salé de pouvait être acheté avec 300 drachmes; un beau jeune homme coutait plus qu'une

¹¹ Polybios, 31, 25, 5: Κάτων δὲ ἐκεῖνος, ὃς Πολύβιος ἴστορεῖ ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τριακοστῇ τῶν ἴστοριῶν, ἔδνσχέραινε καὶ ἐκεκράγει, διὰ τινὲς τὰς ξενικὰς τρυφὰς εἰσήγαγον εἰς τὴν Ρώμην, τριακοσίων μὲν δραχμῶν κεράμιον ταρίχων Ποντικῶν ὀνησάμενοι, καὶ μειράκια δέ εὑμορφα ὑπερβαλλούσης ἀγρῶν τιμῆς.

propriété". L'information est prise par des autres auteurs¹². Les raisons pour lesquels Caton utilise cet exemple sont évidentes. Si l'information donnée par Polybe est ou non réelle, on ne peut pas savoir. Il est évident qu'elle était exagérée¹³, ce qui ne constituerait un cas singulier, et d'autant plus extraordinaire. Quelques siècles plus tard, des autres auteurs prennent, comme j'ai déjà montré, l'information écrit par Caton comme une histoire extraordinaire.

En ce qui concerne le prix du *garum*, les informations fournies par les sources littéraires incluent ce produit parmi les plus chères¹⁴. A son tour, Martial suggère que celui fabriqué du maquereau pouvait être régaleé seulement à un individu de bonne condition matérielle¹⁵. Certainement, il se trait de *garum sociorum*, fabriqué du „premier sang du maquereau”¹⁶, produit identifié à *arcانum garum*¹⁷, mentionné dans une autre épigramme¹⁸.

On sait que *garum sociorum*, le meilleur du point de vue qualitatif, mais en même temps le plus cher, provenait de Carthago Nova¹⁹ et devait son nom à la société qui le produisait. Si Martial était subjectif en ce qui concerne

¹² Diodorus, 37, 3, 6: τῶν δὲ Ποντικῶν ταρίχων τὸ κεράμιον δραχμῶν τετρακοσίων; Ὅτι Μάρκος Κάτων, ἀνὰρ σώφρων καὶ ἀγωγὴ καλῇ διαφέρων, ἐν τῇ συγκλήτῳ κατηγορῶν τῆς ἐπιπολαζούσης ἐν τῇ Ρώμῃ τρυφῆς ἔφησεν ἐν μόνῃ τῇ πόλει ταύτῃ τὰ μὲν κεράμια τῶν Ποντικῶν ταρίχων ὑπάρχειν τιμιώτερα τῶν ζενγηλατῶν, τοὺς δ' ἐρωμένους τῶν ἀγρῶν; Athenaios, 6, 274f-275a: Κάτων δὲ ἐκεῖνος, ὃς Πολύβιος ἴστορεῖ ἐν τῇ πρώτῃ καὶ τριακοστῇ τῶν ἴστοριῶν, ἐδυσχέραινε καὶ ἐκεκράγει, ὅτι τινὲς τὰς ξενικὰς τρυφὰς εἰσήγαγον εἰς τὴν Ρώμην, τριακοσίων μὲν δραχμῶν κεράμιον ταρίχων Ποντικῶν ὀνησάμενοι.

¹³ Voir aussi CURTIS 1991, 170.

¹⁴ Seneca, Ep., 95. 25 : Quid? Illud sociorum garum, pretiosam malorum piscium saniem, non credis urere salsa tabe praecordia?...Quam foedi itaque pestilentes ructus sunt, quantum iastidium sui exhalantibus crapulam veterem; Manilius, Astron., 5. 671: , Plinius, 31, 94-95.

¹⁵ Martial, 13, 103: *Antipolitani, fateor, sum filia thynni: essem si scomбри, non tibi missa forem.*

¹⁶ Martial, 13, 102 : *scomбри de sanguine primo.*

¹⁷ Martial, 7, 27.

¹⁸ Jardin 1961, 85.

¹⁹ SANQUER, GALLIOU 1972, 199; ANDRÉ 1981, 199; ÉTIENNE, MAYET 2002, 23; ÉTIENNE, MAYET 1998, 150 *et sqq.*; CURTIS 1991, 60-62.

cet assortiment de *salsamenta* est explicable par son origine de Cordoba, donc un bon connaisseur des réalités économiques locales²⁰. Pourtant, contrairement aux autres auteurs²¹, il ne considère „la saumure des alliés” un produit extravagant, en se contant de le cataloguer comme „cher - *munera cara*”²².

La fréquence des découvertes archéologiques contredit la théorie selon laquelle le *garum* aurait représenté un produit extrêmement cher: d'un total de 250 amphores peintes, rendues à la lumière à Rome et à Pompéi, 84 contenaient de *garum*²³. De plus, les récipients ne provenaient pas seulement des logements des individus qui affichaient une très bonne condition matérielle, ce qui prouve que ce produit était assez populaire²⁴.

Un tarif de poisson datant du III^e siècle av. J.-Chr. d'Akraiphia offre des chiffres plus crédibles²⁵. Il se trait d'un document émis par la cité d'Akraiphia, datable selon son archonte, et relevant pour la compétence d'un collège des agoranomes, qui avaient parmi leurs attributions la surveillance des marchés et des prix²⁶. Dans l'inscription, il y a trois catégories de produits obtenus par le salage du thon. La plus chère était *úπογάστρια*, qui coutait 2 oboles et 2 *chalchoi* pour une mine ; des autres morceaux de thon étaient vendus à des prix compris entre 1-1,5 obole, pendant que pour *θοννίδια* (de thon coupé en quartiers) on payait le moins: une obole et un *chalchos*. Ces prix paraissent assez grands, peut-être comme conséquence du grand coût de transport ou de l'essaie des marchands de gagner autant que possible des pèlerins qui visitaient le sanctuaire de la proximité²⁷.

²⁰ CURTIS 1982-1983, 234.

²¹ Plinius, 31, 94.

²² Martial, 13, 102.

²³ AURIEMMA 2000, 46.

²⁴ AURIEMMA 2000, 46; CURTIS 1983-1984, 236.

²⁵ SALVIAT, VATIN 1971, 95-109.

²⁶ ROESCH 1974, 7.

²⁷ CURTIS 1991, 170.

Dès 112 av. J.-Chr. date un reçu pour 500 de drachmes de cuivre, que les marchands de poisson salé (*ταριχηρης*) de Bacchias și Hephaestias payent comme taxe mensuelle (*σύνταξις*)²⁸. Le document offre deux informations extrêmement précieuses: pendant le II^e siècle av. J.-Chr., il fonctionnait en Egypte des associations professionnelles qui avaient comme objet de travail la vente du poisson salé, et le fait que ces associations avaient comme devoir le paiement d'une taxe mensuelle. On sait que tels impôts étaient perçus à toutes les associations, mais il y en a un seul exemple qui vise les marchands de poisson salé.

Une autre association, mentionnée plus haut, est une corporation de *ταριχευται*, qui apparaît dans un contexte étrange. Il se trait d'une lettre datant en 170 av. J.-Chr., adressée par un collecteur de la taxe sur bière de Philadelphie, à Psais et à ses partenaires, *ταριχευται*²⁹, en les conseillant de soutenir (*προστῆναι*) un tel Petesis d'Archelais qui lui avait payé la taxe: „J'ai reçu la taxe qu'il devait et je n'ai pas de plainte contre lui” . Ce que signifie „soutenance” et quelle est la liaison entre Petesis et les *ταριχευται* est difficile à établir. Peut-il avoir existé alors, comme aujourd'hui, des associations de poursuivre les mauvais payeurs, qui avaient dû tenir un registre des débiteurs?

Ou peut-être le marchand Petesis avait besoin, afin de développer des affaires avec l'association de *ταριχευται*, de l'avis des autres partenaires qui montrait comme il était une personne de confiance ? Aussi longtemps que ces variantes sont argumentées seulement par la logique, et non par les sources, elles restent des suppositions et ne peuvent pas être pris en considération pour tirer des conclusions historiques concernant telles associations.

Les informations qui proviennent des époques romaine classique, romaine tardive ou byzantine nous aident à mieux déterminer la valeur générale des produits, mais non celle des prix.

²⁸ P. Fay. 154.

²⁹ P. Fay. 134.

Le seul index un peu plus clair et ce des prix pratiqués dans l'Empire provient d'Egypte, où se sont gardées des informations plus concrètes. Malheureusement, l'Egypte formait une unité économique distincte, ayant sa propre monnaie et des prix qui peuvent souvent être considérés trop petits³⁰. Dans les papyri de l'Egypte romain, nous rencontrons une série de rapports concernant les encaissements des taxes différentes, présentés par les *ἐπιτηρηταί* ou par les „surintendants“ qui avaient des attributions officielles. Ces rapports étaient rédigés pour des périodes de cinq jours, un mois ou une année³¹. Dans les documents, il attesté le fait que les *ἐπιτηρηταί* n'étaient pas seulement des superviseurs des autres collecteurs, mais ils encaissaient, à leur tour, des impôts³².

En 114, à Bacchias, en Egypte, la taxe payée par un individu nommé Chephalas pour un *chlybion* de poisson salé transporté par un âne était de 7 drachmes et 1 obole (approximativement 1,75 deniers)³³. Le document représente un rapport rédigé par Caeras, fils de Chaeremon, surintendant du point de collecte des taxes sur les biens de Bacchias, situé dans la circonscription du port de Memphis.

Le rapport était adressé à Apollonius, le stratège du nome d'Arsinoé, et avait été rédigé d'après le registre d'encaissement pour le mois de Thot du dix-neuvième an du règne de Trajan (30 août – 28 septembre 114). Les taxes avaient été perçues conformément au tarif vérifié par Colluthus, agent du limenarche Claudius Heraclides.

Dans le vingt-septième jour du mois (le 25 septembre), plusieurs taxes ont été collectées, comme il suit: Lampon paye pour un âne chargé de deux artabes de dates vertes deux oboles pour chaque artabe, total une drachme et pour un âne chargé de *φύλλα*, total une drachme; Petechon, pour un âne chargé de *φύλλα* blanches, total une drachme; Chephal(), pour un âne chargé

³⁰ DUNCAN-JONES 1974, 9.

³¹ ABD-EL-GHANY 1990, 107.

³² WALLACE 1938, 288; REA 1982, 192; ABD-EL-GHANY 1990, 107.

³³ P. Wisc. II, 80v.169.

de poisson salé, sept drachmes et un obole; Paramon, pour deux artabes de figues vertes la deux oboles/artabe, total 4 oboles. Total pour la journée: 10 drachmes et 5 oboles³⁴. Nous ne connaissons pas quelle quantité de poisson salé représentait la cargaison d'un âne, ni quelle sorte de récipient était le *chlybion*.

Dans le même registre, dans le vingt-troisième jour du mois (le 21 septembre), sont enregistrées deux taxes perçues pour des cargaisons de poissons frais: Chairas paye six drachmes pour trois ânes, et Epimachus deux drachmes pour un âne³⁵. Ainsi, l'argent encaissé de Chephal() pour un *chlybion* de *tarichos* est plus haut que ce payé pour la quantité de poisson frais transporté par trois ânes. Quelle est l'explication ? Surement, un âne peut porter plusieurs poissons salés que frais³⁶, mais le débat reste ouvert. Nous ne savons pas si les produits soumis à l'impôt avaient été acquis pour l'usage personnel, ou pour être commercialisés. A d'autre côté, qui était Chephal() ? Le producteur qui va vendre sa propre marchandise ? L'intermédiaire ? Le transporteur ? Malheureusement, la réponse ne peut pas être livrée.

Quelques années plus tard, en 137, conformément à un registre pareil de Palmyre, on percevait dix deniers pour une cargaison de poisson salé transporté par un chameau et trois deniers pour une cargaison transporté par un âne³⁷. La cité de Palmyre était remplacée dans une oasis fertile sur la route entre Damas et l'Euphrate, et devait sa prospérité plutôt à son position qu'à son potentiel agricole³⁸. Ce sont resté plusieurs inscriptions érigées par les marchands qui voyageaient vers Charax Spasinou, le port situé aux bouches du fleuve. Le but du tarif du II^e siècle ap. J.-Chr. a été de mettre fin aux disputes incessantes entre les employés douaniers et les marchands. Le document mentionne des produits divers qui faisaient l'objet du commerce:

³⁴ P. Wisc. II, 80v.165-171.

³⁵ P. Wisc. II, 80v.151-152.

³⁶ CURTIS 1991, 171.

³⁷ IGRR III, 1056 ii 3v.

³⁸ CHARLESWORTH 1961, 49.

de la laine, de la pourpre, des parfums et des onguents dans des boîtes d'albâtre, des épices, des céréales, du vin, du sel, des pruneaux, des amandes et du poisson salé, auxquels on ajoute des esclaves. Nous trouvons aussi des informations concernant les vendeurs ambulants de vêtements, les associations des orfèvres et, finalement, les sociétés bien organisées des marchands des qui voyageaient sur la route de l'Euphrate.

De nouveau, il se trait d'une situation contradictoire: 1,75 deniers à Bacchias et 3 deniers à Palmyre pour un âne chargé de poisson salé. Bien sûr, il reste le problème de la quantité qu'un *klybion* pouvait contenir et les différences entre les prix pratiqués en Egypte et en Syrie.

De 143 date un rapport concernant l'enchère de quelques produits d'un *παντοπώλιον*³⁹ qui avait appartenu ou qui appartenait à un certain Chares. Que le rapport a été rédigé devant trois témoins (*ἐπιτηρηταί*) qui encaissaient aussi le montant suggère que la marchandise avait été confisquée, pour un raison ou l'autre, et vendue aux enchères: „Dans la vingt-dix-septième journée du mois d'Epeiph, le *παντοπώλιον* de Chares. ...devant Ammonium, Haephaestas et Lycarion, témoins, dans le sixième an du règne d'Antonin César, (...) Nicus, 2 vaisseaux doubles de poisson salé⁴⁰ 2 drachmes ; Didymus, 6 cordes... ; Ptolemaeus 1 vaisseau double de poisson salé 1 drachme⁴¹ (note marginale „2 oboles trop peu“) ; Ammonas, fils de Gaius (...) ; Iulas 3 matelas... ; Seras 2 vaisseaux doubles de poisson salé 2 drachmes ; Parodus 2 artabes de farine... (...) ; Arius 24 mats... ; Hartosis 12 cordes (...) drachmes ; Isipoutas 2 vaisseaux doubles de poisson salé 2 drachmes⁴² (...)" .

Des informations concernant les taxes perçues pour le poisson salé dans l'Egypte romain proviennent d'un autre rapport, rédigé à Arsinoé en 199 pour cinq jours: entre la vingt-première et la vingt-cinquième journée du

³⁹ P. Oxy. III, 520.

⁴⁰ P. Oxy. III, 520₆: *Νείκυτος ταριχίω(ν) διπλ(ῶν) β [(δραχμαι) β.*

⁴¹ P. Oxy. III, 520₈: *Πτολεμαίου ταριχίω(ν) διπλ(oν) α [(δραχμη) α.*

⁴² P. Oxy. III, 520₂₁: *Ισιποντάτος ταριχίω(ν) διπλ(ῶν) β (δραχμαι) β.*

mois de Thot (19-23 septembre)⁴³. Le rapport enregistre les taxes encaissées sous le nom de *πορθμεῖα*, pour les navires qui importaient ou exportaient des biens. Ainsi, le 21 Septembre, 199, Isidoros paye *ὑπὲρ* 9 drachmes pour l'importation d'une cargaison à venir par la mer (*ἀλιευτικὸν πλοῖον*). À son tour, Phonias doit donner, deux jours plus tard, les frais de *ὑπὲρ* 67 drachmes pour une quantité de poisson salé (*ταριχηρὰ ἵχθύα*), transportée sur un navire.

Nous ne savons pas par quoi les deux cargaisons différent, à l'exception du prix: quantité, qualité, le type des produits, ou la distance parcourue. P. J. Sijpesteijn considère que le poisson imposé à Arsinoé, de même qu'à Bacchias, provenait de Bahr Wardan ou du Lac Moéris, mais il n'exclut pas la possibilité d'avoir été transporté sur le Nil⁴⁴.

En outre que leur mention dans les registres, les transporteurs restent des figures pales. Il est très difficile de déduire toute information à leur égard. Leurs noms se retrouvaient trop souvent pour pouvoir représenter des indices d'un certain attribut ethnique, juridique ou social. De même, nous ne savons pas si les moyens de transport qu'ils utilisaient leur appartenaient ou non, si leurs activités commerciales visaient plusieurs types des marchandises, ou s'adressaient à un certain segment des acheteurs.

Le Tarif de Zaraï⁴⁵ (localité située entre la Numidie et la Mauritanie), daté en 202 ap. J.-Chr., fixe les taxes perçues pour la commercialisation de certains produits. Bien qu'il n'y avait pas des impôts pour le marché locale, pour la marchandise d'import les vendeurs payaient des sommes diverses. Ainsi, on payait une taxe de 2% de la valeur totale des produits pour des couvertures, des manteaux ou des autres produits textiles, et 2,5% pour du vin, du *garum*, des figues etc.⁴⁶.

⁴³ P. Coll. Youthie I, 31₁₃.

⁴⁴ SIJPESTEIJN 1987, 62.

⁴⁵ CIL VIII, 4508.

⁴⁶ LIVERSIDGE 1976, 176.

En 301, l'empereur Dioclétien a promulgué un édicte qui fixait le prix maximal pour des marchandises diverses commercialisées dans l'Empire. Si les entrées de l'Edictus sont représentatives, elles fournissent une perspective importante des structures de prix anciens qui ne peut pas être obtenue d'une autre manière. Le décret de Dioclétien s'annonçait comme essaie de forcer la baisse des prix et de stopper les spéculateurs qui demandaient quatre ou même huit fois le prix correct⁴⁷, ce qui signifie que, en effet, les prix stipulés dans l'Edicte ne représentaient pas la rate du marché au temps de Dioclétien. Au moins en partie, cette loi est le résultat d'une tentative délibérée de baisser les prix considérés par le gouvernement comme exagérés. Malgré ses intentions conservatrices, toutefois, le niveau des prix indiqué est beaucoup plus haut que ce des deux premiers siècles.

L'édicte fixait pour un setier de *liquamen* de première qualité le prix de 16 deniers, l'équivalent d'approximativement 3072 de sesterces pour une amphore, alors que, pour le même produit de deuxième qualité on pouvait recevoir 12 deniers, donc 2304 sesterces pour une amphore⁴⁸. Les deux étaient considérablement plus hauts que ce de 40 de sesterces pour une amphore remplie de vin africain vendu en 202⁴⁹. La hausse de l'inflation combinée à la dévaluation des monnaies, connues périodiquement au cours des quatre premiers siècles chrétiens, rendent presque impossible la comparaison des prix⁵⁰. Toutefois, conformément à l'édicte de Dioclétien, le prix des sauces de poisson était équivalente à ce établi pour les poissons de deuxième qualité, mais un peu plus haut que ce de miel, et comparable avec le prix de l'huile ordinaire. Où sont donc les prix extrêmement élevés à l'égard desquels Pline était tant vêtement ?

⁴⁷ DUNCAN-JONES 1974, 367-368.

⁴⁸ *Edictus de praetisis*, 3, 6-7.

⁴⁹ CURTIS 1991, 173.

⁵⁰ DUNCAN-JONES 1974, 8; CRAWFORD, REYNOLDS 1975, 160-163; CORBIER 1985, 69-106.

Dans la première moitié du IV^e siècle ap. J.-Chr, les prix ont changé si vite, que l'édicte de Dioclétien devient inutilisable. Avec des changements si rapides, un regard sur le marché ne sert plus nécessairement comme base pour la détermination des niveaux acceptables; certaines des valeurs incluses dans l'édicte peuvent être tout à fait théorétiques. Il est à noter que certaines entrées suivent un modèle simple et schématique. En outre, elles ne tiennent pas compte des variations régionales, ce qui suggère qu'on ne disposait pas d'une évaluation des prix dans les différentes parties de l'Empire. Si certains prix sont réalistes, alors ils sont probablement proches des prix pratiqués dans les grandes villes de l'Est, tels que Nicomédie⁵¹. Aussi, l'Edicte ne fait pas distinction entre le prix de vente *en-gros* et *en détail*. Si un vendeur *engrossiste* pratiquait le prix maximal prévu dans l'édicte, le petit commerçant était forcé, par conséquence, d'agir contre la loi.

En revenant aux sauces de poisson, je mentionne une déclaration des prix faite par l'association des marchands de *garum* d'Oxyrhynchos en 319 ap. J.-Chr., le seul document officiel de ce type qui nous est parvenu⁵²: „A Valerius Ammonianus, dit Gerontius, administrateur du bureau du gouverneur d'Oxyrhynchites, de la part de l'association des vendeurs de *garum* (*γαροπωλαί*) de l'illustre cité d'Oxyrhynchos, par moi, Aurelius Artemidorus, fils de Diogenes. Selon les ordres, je déclare sur ma seule responsabilité le prix mentionné ci-dessous pour les produits que je vends, et je jure de n'avoir rien omis (...): *garum 1 sextarius deniers 28"*⁵³. Si nous tenons compte du fait que la valeur de la marchandise est plus élevée que le coût de production, alors nous pouvons accepter comme prix de marché celui avancé par J. Matthews: 50 deniers pour un setier⁵⁴.

En fin, un fragment de marbre découvert dans la muraille d'enceinte byzantine de la capitale de la Cilicie, Anazarbos, représente un tarif douanier

⁵¹ DUNCAN-JONES 1974, 368.

⁵² P. Oxy. 3749.

⁵³ P. Oxy. 3749₁₅: *γάρου ξ(έστον) α (δηνάρια) κη.*

⁵⁴ MATTHEWS 2006, 158.

qui contient les taxes pour de certains produits⁵⁵. Sans doute, la cité avait fixé ces taxes et en bénéficiait. L'empereur Constantin et son successeur, Constans II, avaient confisqué les revenus que les cités obtenaient des terrains ou des taxes douanières. Après une restauration éphémère sous Julien⁵⁶, en 374 Valens leur avait retourné un tiers des anciennes priviléges, les autres deux tiers revenant au fisc impérial. En plus, on a interdit l'encaissement des taxes douanières „publiques” qui avaient toujours revenu au fisc. Au Ve siècle ap. J.-Chr., par crainte de n'assister pas à la disparition des cités et à leur incapacité de restaurer leurs murailles à cause de manque des fonds, l'empereur confirme de nouveau le droit des cités de percevoir des *vectigalia* à leurs portes⁵⁷.

Le tarif d'Anazarbos contient les sommes qui devaient être payées pour un seul produit ou pour une cargaison, calculées dans la monnaie la plus commune pour de telles transactions, *κεράτιον*, qui représentait la vingt-quatrième partie d'une *nomisma* d'or. Les taxes variaient de 9 *κεράτια*, pour les produits vraiment chers, jusqu'à un tiers d'un *κεράτιον* pour les produits alimentaires communs, comme l'ail. Pour un γόμος de *garum* on recevait 1 *κεράτιον*, de même comme pour une cargaison de fenugrec ou pour un bétail. Un γόμος de safran se taxait avec 4 *κεράτια*, tout comme la soie; la taxe pour étain était de 3 *κεράτια*; pour les filets de 2 *κεράτια*. Les taxes les plus baisses étaient pratiquées pour les caroubes (une demi d'un *κεράτιον*), et pour les potirons et l'ail, pour lesquels on payait un tiers d'un *κεράτιον*.

Nous pouvons comparer la valeur de *garum* à celle d'autres marchandises. Dans l'édit de Dioclétien, comme nous l'avons vu, le setier de *garum* coûtait 12 ou 16 deniers, selon la qualité. Dans le décret, le prix d'un *modius* d'ail était 60 deniers (environ 3,75 deniers / setier), représentant un prix 3-4 fois inférieure à celle requise pour la sauce de poisson. Si nous nous tournons vers le tarif d'Anabarzos, le même ratio est d'environ 1:3.

⁵⁵ TIB 5. *Kilikien und Isaurien* 1990, 125.

⁵⁶ Ammianus Marcellinus, 15, 4, 15: *vectigalia civitatibus restituta cum fundis*.

⁵⁷ DAGRON, FEISSEL 1987, 183-184.

Ainsi on prouve, ayant comme étalon l'Edicte de Dioclétien, que, bien que les prix changent assez souvent, la valeur des marchandises ne varie trop.

BIBLIOGRAPHIE

- ABD-EL GHANY, M. 1990. *Notes on the Penthemeral Reports of Revenue Accounts in Roman Egypt*, ZPE 82, 107-113.
- ANDRÉ, J. 1981. *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris.
- AURIEMMA, R. 2000. *Le anfore del relitto di Grado e il loro contenuto*, MEFRA 112, 1, 27-51.
- CHARLESWORTH, M. P. 1961. *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*, Hildesheim.
- CORBIER, M. 1985. *Fiscalité et dépenses locales*, dans *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique. Actes du colloque organisé à Aix-en-Provence par l'U.E.R. d'Histoire les 11 et 12 mai 1984*, Ph. Leveau éd., Aix-en-Provence, 219-232.
- CRAWFORD, M., REYNOLDS, J. 1975. *Publication of the Prices Edict: A New Inscription from Aezani*. JRS 65, 160 - 163.
- CURTIS, R. I. 1982-1983. *In Defense of Garum*, ClJ 78, 232-240.
- CURTIS, R. I. 1991. *Garum and salsamenta: production and commerce in materia medica*, Leiden.
- DAGRON, G., FEISSEL, D. 1987. *Inscriptions de Cilicie*, Paris.
- DUNCAN-JONES, R. 1974. *The economy of the Roman empire: quantitative studies*, Cambridge.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F. 1998. *Les mercatores de saumure hispanique*. MEFRA 110, 147-165.
- ÉTIENNE, R., MAYET, F. 2002. *Salaisons et sauces de poisson hispaniques*, Paris.
- JARDIN, C. 1961. *Garum et sauces de poisson de l'Antiquité*, Rivista di Studi Liguri 27, 70-96.
- LIVERSIDGE, J. 1976. *Everyday life in the Roman Empire*, London-New York.

- MATTHEWS, J. 2006. *The Journey of Theophanes: Travel, Business, and Daily Life in the Roman East*. New Haven-London.
- POLANYI, K. 1977. *The Livelihood of Man*. New York.
- REA, J. R. 1982. *P.Lond.inv. 1562 verso: Market Taxes in Oxyrhynchus*, ZPE 46, 191-209.
- ROESCH, P. 1974. *Sur le tarif des poissons d'Akraiphia*, ZPE 14, 5-9.
- ROSENFELD, B. Z., MENIRAV, J. 2001. *Methods of pricing and price regulation in Roman Palestine in the third and fourth centuries*, Journal of the American Oriental Society 121, 3, 351-369.
- SALVIAT, F., VATIN, C. 1971. *Inscriptions de Grèce centrale*, Paris.
- SANQUER, R., GALLIOU, P. 1972. *Garum, sel et salaisons en Armorique romaine*, Gallia, 30, 1, 199- 223.
- SIJPESTEIJN, P. J. 1987. *Customs duties in Graeco-roman Egypt*, Zutphen.
- TEMIN, P. 1980, 171. *Modes of Behavior*, Journal of Economic Behavior and Organization 1, 2, 175-95.
- TEMIN, P. 2006. *The Economy of the Early Roman Empire*, Journal of Economic Perspectives, 20, 1, 133-151.
- WALLACE, S. L. 1938. *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

BUILDING GOD'S DWELLING PLACE. SYNAGOGUES AND HOUSES OF
PRAYER IN ANATOLIA AND EASTERN EUROPE DURING THE ROMAN
PERIOD¹

IULIAN MOGA²

Keywords: synagogues, Jews' diaspora, Roman Anatolia, Roman Eastern Europe.

Abstract: *In this study I try to explain not only the technical methods in which Jews built their houses of prayer in Anatolia, but I treat also the religious and juridical aspects of this building activities.*

Résumé: *Dans cette étude, j'essaye d'expliquer non seulement la technique dans laquelle les Juifs ont fait construit leurs maisons des prières, mais je présente également les aspects religieux et juridiques de ces activités de construction.*

Rezumat: *În acest studiu, încerc să explic nu numai tehnica prin care evreii și-au construit sinagogile și casele de rugăciune, dar prezint și aspectele religioase și juridice ale acestor activități edilitare.*

Judaism was perceived by the Gentiles as a conservative system that depended on a written law, which still 'regularly adapted its interpretations of that law to apply to new conditions'. Secondly, even if it claimed a firm monotheism, they found numerous ways to accommodate to the new rulers and their pretensions. Thirdly, though essentially ethnocentric, it tended to be universalist in practice, especially in the diasporan communities, as it could easily attract new converts, in spite of a restrictive legislation towards proselytism.

At the very heart of the cult remained the Temple of Jerusalem. It had preeminence because it was in the Holy of Holies that the divinity specially

¹ This article represents a contribution for the project CNCIS Romania entitled "Migration and Acculturation in the Area of Oriental Romania (Ist-VIIth centuries AD)" (code 103/2009-2011).

² "Al. I. Cuza" University Iași; e-mail: chairman_me2000@yahoo.com.uk.

dwelt in. There was a clearly stated or just alluded idea in the Palestinian Jewish texts that the world is divided as a concentric system with levels of sanctity according to the proximity to the Temple. The most sacred place was considered the Holy of Holies, where only the *Kohen Gadol* or the high priest was supposed to enter once a year on the Yom Kippur to pronounce God's holiest name. The emptiness of this inner shrine was not due to the absence of God himself but to the incapacity of the people to represent Him. The next in sanctity was the court of the priests, the court of Israel, that of the women, and that of the Gentiles. Then it followed the areas of Jerusalem that were situated outside the Temple. Jerusalem, as it was the holy city, was more sacred than the rest of Palestine, and the Holy Land was even holier than the Diaspora. But when the Romans managed to take the Temple they did this because the divine dweller left it to its fate. For the Jews this represented the abomination of desolation as any sacrifice was virtually impossible from then on. According to Josephus, a voice from above Jerusalem was heard from the skies stating: 'We are departing from this place'³. According to some views, logically after this moment the synagogue replaced the Temple as a place of the highest sacrality, because the latter had lost its own and was no longer inhabited by God himself. Thus, what happened was a sort of transfer of sacrality from the Temple to the synagogue. Some researchers like Howard Kee or Heather Mc Kay even argued moreover that before AD 70 there had been no separate synagogal buildings and if they were, their purpose did not serve as places to worship the Sabbath⁴.

Two important modifications of the Herodian rebuilding programme of the Temple, i.e. the introduction of a court for the gentiles and another for the women, reflected the changing features in Judaism and the tendencies of the epoch. The series of the courtyards which, as we mentioned, indicated different degrees of holiness and proximity to God's presence, represented

³ GOODMAN 2007, 219.

⁴ VAN DER HORST 1999, 16-17; FITYPATRICK-MCKINLEY 2002, 56.

one of the most important social and religious aspects of the Temple. The first alteration provided a place for the Gentiles, whose interest in Judaism grew considerably, to have a place to approach near, without being included in. The introduction of such an element could also indirectly reflect the numbers of the Gentiles who joined Judaism as proselytes. Still, there was no specific provision for the latter⁵. In the second case, that of the women, their social and religious role increased by the first century BC, and this trend continues for the next few centuries visibly. Thus, some of the most important donors who contributed for the construction or renovation programs in Roman Anatolia for example were women.

Even if in some respects the synagogues adopted the model of the Temple itself, they were in no way special institutions designed to replace the role of the Temple, because they were incapable of doing this, as the sacrifices could no longer be performed after its destruction and the priestly titles remained only as a mark of honor⁶. The origins of the synagogues remain obscure, yet what is almost clear is that they did not lie 'in a historical crisis or specific challenge, but were the result of lengthy experimentation with building forms learned first in the Diaspora'⁷. The most clear among the biblical passages that could indicate the origins of the synagogue during the Babylonian exile is Ezekiel 11, 16: 'I will remove them far off among the nations and scatter them among the countries, and I will be a little sanctuary to them in the countries where they are scattered', which could be interpreted according to the Targum of Jonathan as follows 'And I will give them synagogues in addition to my sanctuary, and they will remain only a little in the countries where they are scattered'⁸.

⁵ RICHARDSON 2004, 328.

⁶ BLOEDHORN, HÜTTENMEISTER 1999, 270.

⁷ RICHARDSON 2004, 207.

⁸ BLOEDHORN, HÜTTENMEISTER 1999, 267.

The first direct references to the *proseuchai* as 'houses of prayer' or 'places of prayer' (or even 'prayer hall')⁹ could be traced in the Hellenistic Egypt, during the reign of Ptolemy III Euergetes (246-221 BC). Their locations were at Schedia, south of Alexandria and at Arsinoë-Crocodilopolis in the Fayum¹⁰. The two inscriptions have an almost identical content. The first one was translated as follows 'On behalf of king Ptolemy and queen Berenice his sister and wife and their children, the Jews (dedicated) the *proseuche*', while the second is dedicated 'On behalf of king Ptolemy, son of Ptolemy, and queen Berenice, his wife and sister and their children, the Jews in Crocodilopolis (dedicated) the *proseuche*'. Yet, in the case of Egypt we can say that three out of the ten inscriptions mentioning the houses of prayer could also be attributed to the sympathizers worshipping the Most High God, because the Jews, according to Walter Ameling, never made a direct dedication to God himself as they considered Him to be 'too exaltly to be addressed publicly in such a manner'¹¹.

The terminology used for the Jewish public building and for the community itself varied considerably according to region, period, and type of evidence employed. It seems that initially the term *proseuchē* was preferred because it better expressed the purpose for which it was designed: the public praying and the Torah-reading. Both Josephus Flavius and Philo insist on the two non-sacrificial functions that the synagogues provided. These meetings in the houses of prayer were also probably intended to encourage group solidarity and to discuss common interests and concerns¹².

The term *proseuchē* tended to be replaced from the beginning of the first century AD especially by the equivalent *synagogē*, which expressed more vividly the *social function* of the institution that started to be developed more

⁹ RUNESSON *et al.* 2008, 17.

¹⁰ JIWE, 22, 117; KASHER 1995, 205; HORBURY 1999, 360.

¹¹ AMELING 2009, 209; *contra* KASHER 1995, 210.

¹² FITZPATRICK-MCKINLEY 2002, 58-59.

and more not only in Diaspora, but also in Palestine¹³. The first inscription which mentions *synagogē* both as a building and as a community was found in Berenike in Cyrenaica and date specifically from the second half of the first century AD¹⁴. The old term for the building was occasionally used even in Latin inscriptions as we do have the example at *Mursa* (nowadays Osijek), where on an inscription dated in 198-210 AD, which honours Septimius Severus, his sons, Caracalla and Geta, and their mother Iulia Domna, we can read that a certain Secundus (?) 'has restored from the foundations the prayer-house fallen from age' (*IJO*, I, Par5). In the Bosporan region it remained in use until the 4th-5th century: here *proseuchē* tended to be used for the building, while *synagogē* was preferred for the community.

Still, there is a wide range of other terms employed to define both the building and the institution itself: *oikos proseuchēs* or simply *oikos*, *hagiōtatos topos*, *synagogion*, *synodos*, *collegium*, *thiasos*, *sabbatetion*, *politeumai*, *therapeutai*, and *hieron*¹⁵. Bloedhorn and Hüttenmeister consider that the use on the inscriptions from the forth century on of the terms like *atrā q̄dišā* and *hagios/hagiōtatos topos* point to a predominantly cultic function¹⁶.

The Jews preferred mostly those terms like *synodos*, *thiasos*, and *therapeutai*, because they expressed the overlap in terminology between the voluntary associations and the Jewish communities. For example, a series of three decrees of Sardis starting from 49 BC indicate the care of the Jewish community, which formed an 'association' (*synodos*), to receive in care 'a place of their own' (*topos idion*) 'in which they may gather together with their wives and children and offer their ancestral prayers and sacrifices to God'¹⁷.

There was a long-term debate over the nature of the synagogues as institutions and how they were perceived in the Diaspora. For example, Kee

¹³ RICHARDSON 2004, 190.

¹⁴ FITZPATRICK-MCKINLEY 2002, 57.

¹⁵ BLOEDHORN, HÜTTENMEISTER 1999, 269-270; RICHARDSON 2004, 211-212.

¹⁶ BLOEDHORN, HÜTTENMEISTER 1999, 268.

¹⁷ TREBILCO 1991, 38-39.

considered it an informal gathering of people, Horsley as a public formal gathering, and Oster more recently as a public assembly in a purpose-built edifice, but Hengel, Richardson and Harland identified it with a voluntary association similar to the same category as the Graeco-Roman *collegia*¹⁸. This last option is the most credible, even if some corrections were operated by Anne Fitzpatrick McKinley and Lee I. Levine. The former points to a relative exclusivism within these groups based largely on an ethno-religious identity. She gives as example the passage from Josephus (*War*, 2, 488) which records that the Ptolemies gave the Jews a quarter in the city so that '... they might observe a purer life, mixing less with people of other races'. This aspect could be seen from other perspectives as well and denotes the complexity of relations between the Jews and the Gentiles in the same area and the care to avoid any confrontation. It is sufficient to think that at certain occasions Jews, proselytes and Godfearers created mixed associations as the *dekania* from Aphrodisias in order to perform a certain social task like aiding the poors of the city through the donations to the soup-kitchen (*patella*) who provided them the daily food¹⁹.

Besides its spiritual, religious and cultural role, the synagogue had also in the Roman period an entirely secular role. It was probably on this ground that the term *synagogē* was preferred as it implied a *social component*. The dichotomy is visible through its form of the community organization, as the administrative functions were normally different from the religious ones. The Jewish communities adopted the model of the voluntary associations from the Graeco-Roman world, but created a structure of their own. On the administrative side, the community was normally headed by a *gerousia* which was the local Sanhedrin, having as members numerous *presbyteroi*. The *archontes* formed a sort of executive committee who supervised the activity of the *archon pases times* or the general treasurer, the administrator of the goods,

¹⁸ RUNESSON *et al.* 2008, 11-12.

¹⁹ MITCHELL 2005, 216-217.

i.e. the *phrontistes*, and the secretary of the community, the *grammateus*. On the strictly religious side, the one who presided the congregation during the religious events was the *archisynagogos* who assured the order in the synagogue, delegated the persons who were supposed to read from the Torah, addressed a sermon or took care of the proper conservation of the goods in the building. He was helped in his duties by a certain *hyperetes*, which in the rabbinical sources is known under the name of *hazzan*. The very same structure as that of the Jewish communities of the Diaspora was also adopted by a pagan association of sympathizers called 'association of worshippers' (*synelthones threskeutai*) who dedicated an inscription to Zeus Hypsistos in AD 250: '... The assembled worshippers of the God Zeus Hypsistos put up the stele, when Urbanianus Bilitus was *logistes*, Aurelius Nigerion was *archon* under the *archisynagogos* Aurelius Cepion of Pierion, and Aurelius Severus was *prostatae*, and Aurelius Theophilus formerly of Pierion was *grammateus*, and the other worshippers who are written below...'. This inscription proves a certain relationship between this pagan community and the Jewish environment and moreover impact over these pagans.

Ocasionally the Gentiles or proselytes were entrusted certain titles of honour in exchange of their commitment and support over the Jewish community itself. These titles were *archisynagogos* or *archon* for life, *prostatae* (the so-called 'patron' or 'advocate of the community'), *pater laou* ('father of the people'), *pater* or *meter synagoges* ("father" or "mother of the synagogues").

Several examples prove the active implication of the Gentiles and the proselytes alike in the building programs of the Jewish communities as a proof of good relationships between the Jews and other local religious groups. On the contrary, some other external sources apparently indicate bitter attitudes regarding the Jews and their activity, but could easily turn to misleading conclusions. Let's first analyze the case of Sardis.

When we deal with the relationships of the Jewish communities and of the synagogue as its interface, several anachronistic situations should be clearly avoided. The first one is to perceive Judaism and Christianity as

totally opposed to each other and having no sort of institutional as well as individual contact. The second is to see the Jewish associations as segregated communities living in a hostile environment in virtual isolation²⁰. The third one is to consider that the rabbis played an important role in the diasporan synagogues prior to the 4th century²¹.

Besides the previous structural analysis of the communities, there are two other ways of analyzing the potential relationships between the Jews and the Godfearers and the local ground. The first one is to valuate the adaptation to the social background by taking into account the degree of integration to the patron-client system. The second is to follow the professional environment of the two groups in order to estimate their compatibility. At least three examples, besides the Sardis inscriptions and the previously-mentioned examples, prove the implication in the patronage system through the important donations made by the pagan sympathizers for the Jewish synagogues, the most famous being the one of Iulia Severa from Akmonia, which dates from the first century AD and mentions that the building or the hall (*oikos*) was donated to the community by her²². The epigraphic and the literary material, as far as we know indicate the recruitment of the proselytes and Godfearers alike from the same social and professional environment. This fact acts as an argument against the theories regarding the social seclusion of the Jews in this period. We see that the occupations preferred by the Jews were connected to the productive and commercial activities which implied control of money and of valuable goods. A Christian inscription from Ephesus (*IJO*, II, 35) clearly mentions 'the Jewish love for money'. The most common occupations attested by the literary, archaeological and epigraphic sources were those related to the textile and leather industry (carpet-makers, linen-weavers, dyers, tent-makers, shoemakers). Also widespread were the

²⁰ RUTGERS 1995, 260-261.

²¹ RUNESSON *et al.* 2008, 3.

²² RAJAK 1999, 143sq., LIFSHITZ 1967, 34-36; WHITE II, 1997, 307-310; RUNESSON, BINDER, OLSSON 2008, 134-135.

categories of merchants, goldsmiths, bronzesmiths, blacksmiths and doctors, but also at least in the European provinces, bankers, painters, meat-sellers, and actors. In at least two instances, the Jews and the Godfearers were members of the same professional guilds. At Hierapolis, the Jew Publius Aurelius Glykon entrusts two associations, one of purple-dyers and the other one of carpet-weavers the task to take care of his own grave and to decorate it on the Festival of Passover and that of Pentecost²³.

The epigraphic and the literary material, as far as we know indicate the recruitment of the proselytes and Godfearers alike from the same social and professional environment. This fact acts as an argument against the theories regarding the social seclusion of the Jews in this period.

The inscription of Aphrodisias is the one which most visibly underlines two aspects regarding the social life of the Diasporan Jews: on one side, it expresses the local interaction at the level of the socio-professional relationships, and on the other side it shows the importance represented by the implication of Jews in the charitable actions. Despite the interminable disputes regarding the dating of this evidence, what is really important here is the fact that we clearly have the indication regarding the clear-cut distinction between the true-born Jews, the proselytes and the Godfearers.

In the case of the Aphrodisias material, those who deny the initial datation (among them A. Chaniotis and M.H. Williams) try to demonstrate that the real proselytism activity started with the moment when Christianity became legal in the Roman Empire at the beginning of the 4th century as a result of the discriminatory measures applied to the Jews. Thus they would have eventually coped with this situation by trying to strengthen the support and sympathy from their fellow Christians and pagans in the local communities. With the reserve of the observation that this change of attitude toward the Jews started only with the reign of Theodosius I, we shall underline that clear evidences indicate the fact that this activity started

²³ TREBILCO 1991, 178.

centuries earlier. We previously mentioned that Herodes the Great modified the structure of the Temple by adding the courts of women and of the Gentiles, which corresponded to the demands and trends in the epoch. On the other hand, another indication could be furnished by the very modification of the rules regarding conversion and intermarriage. Up to the 2nd century AD, the offspring of a mixed marriage was considered a Jew if the father were a Jew. We find numerous examples of the kind in the books of the Old and New Testament, for example in the passages that indicate the ancestry of Jesus. After this date, apparently unexplainable, the rabbinic sources obviously specify that the lineage should be taken according to the matrilineal principle. We believe that the most plausible explanation is that the enforcement of restrictive measures from the 2nd century on would have determined such a turn. It is the very case of the legislative decisions pertaining to Hadrian and Antoninus Pius, that were reinforced by Septimius Severus which stressed upon two main aspects: (1) the interdiction to circumcize the non-Jews and (2) the limitation of the activities regarding proselytism. Through these proselytizing activities the Jews actually promoted their own socio-institutional and religious image among the Gentiles. The fact that these legislative measures would have been a hard blow for Judaism is indicated mostly by this modification of the principle of lineage. Moreover, it is not by hazard as it evidenced mostly by the Microasian inscriptions, that the role of the women was so important. A great deal among them were sympathizers or proselytes. Therefore, the most plausible explanation is that women were especially focused on to be converted, an action that was supposed to take place without any risks and without circumcision. In addition, the initial ethnical belonging was in most of the cases difficult to prove in their respect. And the son of a proselyte was automatically recognized as being a Jew, and thus, in both cases they didn't break any law of the Roman state.

BIBLIOGRAPHY

1. Editions of ancient authors

Eusebiu de Cezarea, *Scrieri*, I, *Istoria bisericăescă. Martirii din Palestina*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de pr. Prof. T. Bodogae, colecția PSB nr. 13, Ed. IBMBOR, București, 1987.

Ieronim, Sf. *Despre bărbații iluștri și alte scrieri*, Ed. Paideia, București, 1997.

Méilton de Sardes, *Sur la Pâque et fragments*, introduction, texte critique, traduction et notes par Othmar Perler, coll. «Sources chrétiennes» nr. 123, Les Éditions du CERF, Paris, 1966.

2. Modern works

AASGAARD R. 2005. *Among Gentiles, Jews, and Christians. Formation of Christian Identity in Melito of Sardis*, in R. S. Ascough (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario, 156-174.

AMELING W. 2009. *The Epigraphic Habit and the Jewish Diasporas of Asia Minor and Syria*, in COTTON, H. M., HOYLAND, R. G., PRICE, J.J., WASSERSTEIN, D. J. (eds.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge University Press, 203-234.

ASCOUGH R. S. (ed.) 2005 *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario.

ATHANASSIADI P., FREDE M. (eds.) 1999 *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford.

BAKER M. 2005. *Who Was Sitting in the Theatre at Miletos?*, Journal for the Study of Judaism 36, 1, 397-416.

BARCLAY J.M.G. 1997. *The Family as the Bearer of Religion in Judaism and Early Christianity*, in MOXNES, H. (ed.), *Constructing Early Christian Families. Family as Social Reality and Metaphor*, London and New York, 66-80.

BARCLAY J.M.G. 2004. *Negotiating Diaspora. Jewish Strategies in the Roman Empire*, London-New York.

- BLOEDHORN H., HÜTTENMEISTER G. 1999. *The Synagogue*, in HORBURY, W., DAVIES, W. D., STURDY, J. (eds.), *The Cambridge History of Judaism*, III, *The Early Roman Period*, Cambridge, 267-297.
- BONZ M.P. 1990. *The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of its Rise to Prominence*, Harvard Studies in Classical Philology 93, 343-359.
- BONZ M.P. 1994. *The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?*, Harvard Studies in Classical Philology 96, 281-299.
- ÇEVIK N., ÇOMEZOĞLU Ö., ÖZTÜRK H.S., TÜRKOĞLU İ. 2010. *A Unique Discovery in Lycia: The Ancient Synagogue at Adrianike, Port of Myra*, Adalya 13, 335-353.
- CHANIOTIS A. 2002. *The Jews of Aphrodisias: New Evidence and Old Problems*, Scripta Classica Israelica 21, 209-242.
- COHEN S.J.D. 1985. *The Origins of the Matrilineal Principle in Rabbinic Law*, Association for Jewish Studies Review 10, 1, 19-53.
- CRAWFORD J.S. 1999. *Jews, Christians, and Polytheists in Late-Antique Sardis*, in FINE, S. (ed.), *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue. Cultural Interaction during the Greco-Roman Period*, London and New York, 168-197.
- CROSS F.M. 2002. *The Hebrew Inscriptions from Sardis*, The Harvard Theological Review 95, 1, 3-19.
- FELDMAN L.H. 1950. *Jewish "Sympathizers" in Classical Literature and Inscriptions*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 81, 200-208.
- FELDMAN L.H. 1993. *Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton, 1993.
- FITZPATRICK-MCKINLEY A. 2002. *Synagogue Communities in the Greco-Roman Cities*, BARTLETT, J. R. (ed.), *Jews in the Hellenistic and Roman Cities*, London-New York, 55-87.
- GAGER J.G. 1986. *Jews, Gentiles, and Synagogues in the Book of Acts*, Harvard Theological Review 79, 1-3, 91-99.

- GOODMAN M. 1994. *Mission and Conversion. Prozelytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford.
- GOODMAN M. 2007. *Judaism in the Roman World. Collected Essays*, Leiden-Boston.
- HAMMER K.E., MURRAY M., 2005 *Acquaintances, Supporters, and Competitors. Evidence of Interconnectedness and Rivalry among the Religious Groups in Sardis*, in ASCOUGH, R. S. (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario, 175-194.
- HARLAND Ph.A. 2005. *Familial Dimensions of Group Identity: „Brothers” (ΑΔΕΛΦΟΙ) in Associations of the Greek East*, Journal of Biblical Literature 124, 3, 491-513.
- HARLAND Ph.A. 2007. *Familial Dimensions of Group Identity (II): „Mothers” and „Fathers” in Associations and Synagogues of the Greek World*, Journal for the Study of Judaism 38, 57-79.
- VAN HENTEN J.W., VAN DER HORST P.W. (eds.) 1994. *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden-New York-Köln.
- VAN DER HORST P.W. 1991. *Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory Survey of a Millennium of a Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE-700 CE)*, Kampen.
- VAN DER HORST P.W. 2006. *Jews and Christians in their Greco-Roman Context. Selected Essays on Early Judaism, Samaritanism, Hellenism, and Christianity*, Tübingen.
- ILAN T. 2006. *The New Jewish Inscriptions from Hierapolis and the Question of Jewish Diaspora Cemeteries*, Scripta Classica Israelica 25, 71-86.
- JANOWITZ N. 2000. *Thinking Jewish Identity in Late Antiquity*, in MITCHELL, S., GREATREX, G. (eds.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, London-Swansea, 205-219.
- JENSEN R.M. 1999. *The Dura Europos Synagogue, Early-Christian Art, and Religious Life in Dura Europos* in FINE, S. (ed.), *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue. Cultural Interaction during the Greco-Roman Period*, London and New York, 154-167.

- JOHNSON L.T. 2009. *Grgeo-Roman Religion and Christianity*, New Haven-London.
- JUDGE E.A. 2002. *Jews, Proselytes, and God-fearers Club Together*, in *New Documents Illustrating Early Christianity*, IX, *A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published in 1986-1987*, edited by Llewelyn, S.R., Michigan/Cambridge, 73-80.
- KRAABEL A.T., 1984. *New Evidence of the Samaritan Diaspora has been Found on Delos*, The Biblical Archaeologist 47, 1, 44-46.
- KRAABEL A.T. 1995. *The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik*, in URMAN, D., FLESHER, P.V.M. (eds.), *Ancient Synagogues. Historical Analysis and Archaeological Discovery*, I, Leiden-New York-Köln, 95-126.
- KRAEMER R.S. 1989. *On the Meaning on the Term 'Jew' in the Graeco-Roman Inscriptions*, The Harvard Theological Review, 82, 1, 35-53.
- KROLL J.H. 2001. *The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue*, The Harvard Theological Review, 94, 1, 5-55.
- LANE FOX R. 1997. *Païens et chrétiens. La Religion et la vie religieuse dans l'Empire Romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, traduit par Ruth Alimi, Maurice Montabrut, Emmanuel Pailler, Toulouse.
- LEVINE L.I. 1981. *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem.
- LEVINE L.I. 2005. *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*, New Haven-London.
- LIFSHITZ B. 1967. *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives. Répertoire des dédicaces grecques relatives à la construction et à la réfection des synagogues*, Paris.
- LINDER A. 1987. *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Detroit-Michigan-Jerusalem.
- MILLAR F. 2006. *Rome, the Greek World, and the East*, III, *The Greek World*, Chapel Hill.
- MIRANDA E. 1999-2000. *La comunità giudaica di Hierapolis di Frigia*, Epigraphica Anatolica 31, 109-156.

- MITCHELL S. 2005. *An Apostle to Ankara from the New Jerusalem: Montanists and Jews in Late Roman Asia Minor*, Scripta Classica Israelica 24, 207-223.
- MITCHELL S., VAN NUFELEN P. 2010. *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge.
- MOGA I. 2004. *The Worship of the Unknown God in Asia Minor, the Bosporan Kingdom, and the Lower Danube Area*, in COJOCARU, V., SPINEI, V. (eds.), *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Iași, 213-220.
- MOGA I. 2006. *Le Très-Haut et la hiérarchie des anges*, in MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., BOUNEGRU, O. (eds.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanæ. In honorem Silvii Saniae*, Bucharest, 139-159.
- MOGA I. 2007. *The Worship of the Unknown God. God-fearers, Jews, and Christians in Asia Minor*, Eirene. Studia Graeca et Latina (Archaeologica), XLIII, 104-109.
- MOGA I. in press. *Expressing Jewish Identity in the Anatolian World. Contacts, Acculturation and Proselytism*, in MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., BOUNEGRU, O. (eds.), *Migration und Akkulturation im Osten des Mittelmeerraumes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden, 60-73.
- MUIR S.C. 2005. „Caring for All the Weak”. *Polytheist and Christian Charity in Sardis and Smyrna*, in ASCOUGH, R. S. (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario, 123-140.
- MURRAY M. 2004. *Playing a Jewish Game. Gentile Christian Judaizing in the First and Second Centuries CE*, Waterloo, Ontario.
- MURRAY M. 2005. *Down the Road from Sardis. Adaptative Religious Structures and Religious Interaction in the Ancient City of Priene*, in ASCOUGH, R. S. (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario, 197-210.
- MUSSIES G. 1994. *Jewish Personal Names in Some Non-Literary Sources*, in VAN HENTEN, J.W., VAN DER HORST, P.W. (eds.), *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden-New York, Köln, 242-276.

- MYLONOPOULOS J. 2008. *The Dynamics of Ritual Space in the Hellenistic and Roman East*, *Kernos*, 21, 49-79.
- NEUFELD D. 2005. *Christian Communities in Sardis and Smyrna*, în ASCOUGH, R. S. (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Waterloo, Ontario, 25-39.
- PANAYOTOV A. 2004. *The Jews in the Balkan Provinces of the Roman Empire: The Evidence from the Territory of Bulgaria*, in BARCLAY, J.M.G., *Negotiating Diaspora. Jewish Strategies in the Roman Empire*, London-New York, 38-65.
- PETZL, G. 2002. *Zum religiösen Leben im westlichen Kleinasien: Einflüsse und Wechselwirkungen*, in BLUM, H., FAIST, B., PFÄLZNER, P., WITTKE, A.-M. (eds.), *Brükenland Anatolien?*, Tübingen, 381-391 (= *Asia Minor Studien*, 45, 2003, p. 93-101).
- PUCCI BEN ZEEV M. 1998. *Jewish Rights in the Roman World. The Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*, Tübingen.
- RABELLO A.M. 1975. *The Ban on Circumcision as a Cause of Bar Kochba's Rebellion*, *Israel Law Review* 29, 176-214 (= idem, *The Jews in the Roman Empire: Legal Problems, from Herod to Justinian*, Variorum Collected Studies, Ashgate/Variorum Reprints, Aldershot-Burlington USA-Singapore-Sydney, V, 176-214).
- RABELLO A.M. 1999. *The Attitude of Rome towards Conversions to Judaism (Atheism, Circumcision, Proselytism)*, in GAMBARO, A., RABELLO, A. M. (eds.), *Towards a New European, Italian, and Israeli Law in Occasion of 50 Years of EU and of the State of Israel*, Jerusalem, 37-68 (= idem, *The Jews in the Roman Empire: Legal Problems, from Herod to Justinian*, Variorum Collected Studies, Ashgate/Variorum Reprints, Aldershot-Burlington USA-Singapore-Sydney, XIV, 37-68).
- RAJAK T. 1984. *Was There a Roman Charter for the Jews?*, *Journal of Roman Studies* 74, 107-123.
- RAJAK T. 1999. *The Synagogue within the Greco-Roman City*, in FINE, S. (ed.), *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue. Cultural Interaction during the Greco-Roman Period*, London and New York, 143-153.

- REYNOLDS J., TANNENBAUM R. 1987. *Jews and God-fearers at Aphrodisias. Greek Inscriptions with Commentary*, Cambridge.
- RICHARDSON P. 2004. *Building Jewish in the Roman East*, Waco, Texas.
- ROSENFELD B.-Z., MENIRAV J. 1999. *The Ancient Synagogue as an Economic Center*, Journal of Near Eastern Studies 58, 4, 259-276.
- RUNESSON A., BINDER D.D., OLSSON B. 2008. *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 CE. A Sourcebook*, Leiden-Boston.
- RUTGERS L.V. 1992. *Archaeological Evidence for the Interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity*, American Journal of Archaeology 96, 101-118.
- RUTGERS L.V. 1995. *Attitudes to Judaism in the Greco-Roman Period: Reflections on Feldman's 'Jew and Gentile in the Ancient World'*, The Jewish Quarterly Review, N.S. 85, 3-4, 361-395.
- RUTGERS L.V. 1995. *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*, Leiden-New York-Köln.
- SAFRAI S., STERN M. (eds.) 1976. *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural, and Religious Life and Institutions*, Philadelphia.
- SHEPPARD A.R.R. 1979. RECAM Notes and Studies No. 6. *Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia*, Anatolian Studies 29, 169-180.
- SOLIN H. 1983. *Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände*, in ANRW, II, 29.2, 587-1088.
- STRUBBE J.H.M. 1994. *Curses against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs of Asia Minor*, in VAN HENTEN, J.W., VAN DER HORST, P.W. (eds.), *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden-New York, Köln, 70-128.
- TREBILCO P.R. 1991. *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge-New York-Port Chester-Melbourne-Sydney.
- TREBILCO P. 2004. *The Christian and Jewish Eumeneian Formula*, in BARCLAY, J.M.G., *Negotiating Diaspora. Jewish Strategies in the Roman Empire*, London-New York, 66-88.

- TREBILCO P. 2004. *The Early Christians in Ephesus from Paul to Ignatius*, Tübingen.
- TRÜMPER M. 2004. *The Oldest Original Synagogue Building in the Diaspora. The Delos Synagogue Reconsidered*, Hesperia, 73, 513-598.
- WHITE L.M. 1987. *The Delos Synagogue Revisited. Recent Fieldwork in the Graeco-Roman Diaspora*, The Harvard Theological Review 80, 2, 133-160.
- WHITE L.M. 1996. *The Social Origins of Christian Architecture, I, Building House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews, and Christians*, Valley Forge, Pennsylvania.
- WHITE L.M. 1997. . *The Social Origins of Christian Architecture, II, Texts and Monuments for the Christian Domus Ecclesiae in its Environment*, Valley Forge, Pennsylvania.
- WHITE L.M. 1999. *Reading the Ostia Synagogue: A Reply to A. Runesson*, The Harvard Theological Review 92, 4, 435-464.
- WHITTAKER M. 1984. *Jews and Christians: Graeco-Roman Views*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney.
- WILLIAMS M.H. 2007. *Semitic Name-Use by Jews in Roman Asia Minor and the Dating of the Aphrodisias Stele Inscriptions*, in MATTHEWS, E. (ed.), *Old and New Worlds in Greek Onomastics*, Oxford, 2007, 73-197.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

LA CITÉ ROMAINE DU HAUT-EMPIRE D'IBIDA (MÉSIE INFÉRIEURE). CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SELON LE DOSSIER ÉPIGRAPHIQUE¹

LUCREȚIU MIHAILESCU-BÎRLIBA²

Mots-clès: Ibida, Mésie Inférieure, armée romaine, société provinciale, acculturation.

Abstract: *The excavations carried out in the Roman settlement of Ibida (Moesia Inferior) have revealed a big late Roman city. The results of the excavations do not attest the traces of an early Roman city, but the tombs and the inscriptions are proving its existence. I shall re-examine the inscriptions of Ibida, in order to establish the character and the role of the city during the Early Roman Empire.*

Résumé: *Les fouilles déroulées dans le site romain d'Ibida (Mésie Inférieure) font preuve de l'existence d'une grande cité d'époque romaine tardive. Même si les fouilles n'ont pas mis au jour les restes de la cité du Haut-Empire, son existence est prouvée par les tombes et surtout par les inscriptions. Je vais mettre de nouveau en examen le dossier épigraphique, afin de chercher le caractère et le rôle de la cité à l'époque du Haut-Empire.*

Rezumat: *Săpăturile arheologice desfășurate în așezarea de la Ibida (Moesia Inferior) atestă o mare cetate de epocă romană târzie. Chiar dacă săpăturile nu au scos la iveală resturile cetății romane timpurii, existența ei este dovedită de morminte și de inscripții. Voi relua în acest studiu dosarul epigrafic al cetății Ibida, încercând să deslușesc caracterul și rolul acesteia în epoca Principatului.*

I. Introduction

Ibida, située au centre nord de la Dobroudja roumaine, sur le territoire de l'actuel village de Slava Rusă (fig. 1), est la plus grande cité d'époque romaine tardive (IV^e-VII^e s. ap. J.-C.) (fig. 2). Les fouilles ont commencé d'une manière systématique en 2001 et jusqu'à présent, on sait peu de choses sur la

¹ Cet article a été réalisé dans le cadre du projet IDEI 103/2009, financé par la Conseil National pour la Recherche Scientifique.

² Université „Al. I. Cuza” Iași; e-mail: blucretiu@yahoo.com.

cité du Haut-Empire³. La fortification romaine tardive était prévue de 30 tours. Les fouilles ont mis au jour surtout des vestiges appartenant aux IV^e-VI^e siècles⁴. Pourtant, il y a des trouvailles datant du Haut-Empire. Nous connaissons 14 inscriptions datant de cette période, mentionnant des militaires, des vétérans, des citoyens et des pérégrins⁵. Je reprendrai bientôt le dossier épigraphique. Sauf les inscriptions, les fouilles ont révélé des monnaies et des tombes datant de l'époque du Principat⁶. Un rôle militaire de la cité, existant encore de l'époque du Principat, n'est pas du tout à négliger⁷, mais pour l'instant, il a été supposé et non encore démontré.

³ D'ailleurs, la bibliographie générale sur Ibida est assez pauvre. J'énumère seulement certains articles et quelques pages d'ouvrages: NETZHAMMER 1909, 385-389; GH. ȘTEFAN ET ALII 1954, 110, 112, FIG. 33, 36; I. BARNEA 1968, 426; AL. S. ȘTEFAN 1977, 3-22; A. OPAIȚ, C. OPAIȚ, BĂNICĂ 1990, 18-28; A. OPAIȚ 1991, 21-56; BĂRBULESCU 1998, 240; BĂRBULESCU 2001, 93, 179; IACOB ET ALII 2002; IACOB ET ALII 2003; IACOB ET ALII 2004; IACOB ET ALII 2005; IACOB ET ALII 2006; IACOB ET ALII 2007; IACOB ET ALII 2008; IACOB ET ALII 2009; IACOB ET ALII 2010; IACOB ET ALII 2011; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003, 341-348; MIHAILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004, 163-167; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2008, 199-210; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2010, 377-393; MIRIȚOIU, SOFICARU 2003, 511-530; RUBEL 2008, 1-8. Sur le nom de la cité (Ibida ou Libida), voir SUCEVEANU, BARNEA 1991, 51; MADGEARU 1999, 310-311; *contra*, DORUȚIU-BOILĂ 1979, 145-149.

⁴ Voir surtout IACOB ET ALII 2002; IACOB ET ALII 2003; IACOB ET ALII 2004; IACOB ET ALII 2005; IACOB ET ALII 2006; IACOB ET ALII 2007; IACOB ET ALII 2008; IACOB ET ALII 2009; IACOB ET ALII 2010; IACOB ET ALII 2011; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2003, 341-348.

⁵ ISM V, 223-232; l'inscription ISM V, 232, républiée par MIHAILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004, 163-167; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2008, 199-210; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2010, 377-393; RUBEL 2008, 1-8. Encore une inscription, inédite, sera publiée ici.

⁶ IACOB ET ALII 2002, 292; IACOB ET ALII 2005; IACOB ET ALII 2007, 336-337; IACOB ET ALII 2008, 281; IACOB ET ALII 2011, 130; PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU, 2006, 401-408.

⁷ Pendant les fouilles, on a trouvé des briques portant des signes spécifiques aux ateliers militaires. Je remercie Dr. Costel Chiriac (Iași) pour cette information. En plus, la tombe d'un militaire de la XI^e légion Claudia, avec la représentation de la *Lupa capitolina* et la trouvaille d'une gemme avec la même représentation (signe de la légion mentionnée) fait penser à une sous-unité détachée ici de Durostorum.

Les sources les plus importantes concernant l'histoire de la cité à l'époque du Haut-Empire restent les inscriptions. Je vais mettre de nouveau en examen les inscriptions du Haut-Empire, en ajoutant au petit corpus paru dans les *ISM V* des nouvelles inscriptions publiées dans les dernières années et une inscription inédite. À partir de ces informations, j'essayerai de reconstituer une partie de l'histoire d'Ibida à l'époque du Haut-Empire. La question principale concerne le rôle militaire de la cité.

II. Les inscriptions

La discussion des inscriptions n'a pas la prétention d'un corpus. Pourtant, je reprendrai quelques détails techniques dans la description des pièces épigraphiques qui peuvent être utiles aux commentaires historiques. Je présenterai les inscriptions dans l'ordre chronologique de leur datation (parfois relative) et non dans l'ordre chronologique de leur publication. Les références bibliographiques représenteront les plus nouvelles publications, comprenant également la bibliographie précédente. Toute datation est après J.-C.

1. Diplôme militaire. Le fragment en bronze représente la *tabella II* du diplôme (fig. 3a-b). Il a une longueur de 40 mm, une hauteur de 28 mm et une épaisseur de 1 mm. Son poids est de 35 g. L'hauteur des lettres varie entre 4 et 7 mm à l'intérieur et entre 7 et 8 mm sur la partie extérieure du diplôme.

Bibliographie: Mihailescu-Bîrliba 2008, 199-210.

Datation: 14 août 99.

Les lettres gardées sont les suivantes:

tabella II: intus

GVLI SING

XIX K

IO FAVSTIN

CVI PRAE

tabella II: extrinsecus

ALEX

HE

Reconstitution

[*Imp(erator) Caesar diui Nervae f(ilius) Nerva Traianus Augustus Germanicus pontifex maximus, tribunic(ia) potestat(e) III, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae)*

equitibus et peditibus qui militant in alis tribus et cohortibus septem quae appellantur I Asturum et I Flavia Gaetulorum et I Vespasiana Dardanorum et I Lepidiana c(iuum) R(omanorum) et I Tyriorum et I Lusitanorum Cyrenaica et II Flavia Brittonum et II Chalcidenorum et III et VII Gallorum et classi(ci) et sunt in Moesia inferiore sub Q(uinto) Pomponio Rufo item dimissis honesta missione qui quina et uicena plurave stipendia meruerunt

quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum ciuitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est ciuitas iis data aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat sin]guli singulas

[*A(nte) d(iem)] XIX K(alendas) [Sep(tembres) Q(uinto) Fabio Barbaro A(ulo) Caecil]io Faustin[o co(n)s(ulibus)*

Suivent les noms de l'unité, du préfet, du bénéficiaire et éventuellement de sa famille

Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum diui Aug(usti) ad Minervam.

C. Tuticani Saturnini, L. Nesulnae Pro[---], P. Luci Amandi, Sex. Fufici] Alex[andri, C. Tuticani]He[li, Ti. Claudi Felicis, C. Valeri Eucarpi].

Le texte s'est conservé dans la partie où sont indiqués les éléments de datation: le 19^e jour avant les calendes d'un mois et au-dessous, le nom d'un des consuls [---]ius, Faustin[us]. Dans la 4^e ligne, s'est conservé partiellement l'expression *cui praest*, qui suit au nom de l'unité du bénéficiaire et qui est suivie par le nom du préfet de cette unité. Sur la partie extérieure du diplôme, il y a deux fragments des *cognomina* appartenant aux témoins: un Alex[ander] et un He[---].

On se rend compte qu'en effet, il y a peu de diplômes dont la date et le 19^e jour avant les calendes d'un mois. Deux sont pour les troupes de Mésie Inférieure: ils sont promulgués en même temps (le 14 août 99), mais les unités

diffèrent: l'un est donné pour 3 ailes et 6 cohortes⁸, l'autre pour 3 ailes et 7 cohortes⁹, qui ne sont pas les mêmes. Le jour avant les calendes du septembre est marqué avec *XVIII* dans le *CIL XVI*, 44 et avec *XIX* dans le *CIL XVI*, 45. Les consuls sont dans les deux cas Q. Fabius Barbatus et A. Caecilius Faustinus, dont la partie finale de son gentilice et le surnom correspondent aux lettres conservées sur notre diplôme. Dans tous les deux cas, les bénéficiaires provenaient du sud du Danube: M. Antonius M. f. Rufus, Abrettenus, *pedes* dans la II^e cohorte des Gaulois¹⁰, et Meticus, Solae f., Bessus¹¹, *gregalis* dans l'*ala I Asturum*¹². Une copie du dernier diplôme a été publié par W. Eck et A. Pangerl¹³. Le bénéficiaires sont également des habitants des pays situés au sud du Danube, le *gregalis* Dolazenus Mucacenthii f.¹⁴, Bessus, et sa famille: Deneusis Esiaetralis filia, Bessa, sa femme, et ses enfants Flavus, Nene¹⁵ et Benzis¹⁶. Dolazenus a servi dans l'*ala I Gaetulorum*. Les noms des témoins sont, cette fois-ci, mieux conservés. Ainsi, les éditeurs ont identifié les témoins suivants: C. Tunicianus Satur[ninus], L. Nesulna Pro [--], P. Lucius Amandus, Sex. Fuficius Alexander, C. Tunicianus Helius, Ti. Claudius Felix, C. Valerius Eucarpus¹⁷. Enfin, un troisième diplôme a été accordé par Trajan aux troupes des Mésie Supérieure, toujours

⁸ *CIL XVI*, 44.

⁹ *CIL XVI*, 45.

¹⁰ *CIL VI*, 44.

¹¹ Sur Sola voir DETSCHEW 1957, 465-466.

¹² *CIL VI*, 45.

¹³ ECK, PANGERL 2006, 98-101.

¹⁴ Sur le nom Dolazenus, voir DETSCHEW 1957, 152; *LPGN IV*, 111,113. Le nom apparaît (avec la transcription légèrement modifiée) comme patronyme du centurion Hezbenus dans un diplôme accordé par Vespasien por la flotte de Misène (*CIL XVI*, 12: Hezbenus Dulazeni f.) Sur Mucacenthus (ou Mucacentus), voir DETSCHEW 1957, 314; *LPGN IV*, 240-241. Un autre Mucacentus est mentionné dans le RGZM 9.

¹⁵ Sur le nom de fille Nene, voir OPEL III, 97; *LPGN IV*, 248; *IGLR* 188 (= AE 1991, 1385).

¹⁶ Sur le nom de fille Benzis, voir DETSCHEW 1957, 50; *LPGN IV*, 68; *CIRB* 663; *IGB* IV, 2292.

Voir aussi Benzis, fille de Caius Iulius Seuthi f. Bithus, de Philippopolis, dans *RMD* II, 105

¹⁷ ECK, PANGERL 2006, 98-101.

le 14 août 99¹⁸. Le chiffre du jour est rédigé XVIII. Nous ne connaissons pas le nombre des unités mentionnées dans le texte, mais connaît le nom du bénéficiaire, Bonius, fils de Veranus, de la II^e cohorte des Espagnols. Les noms des témoins ne se sont pas conservés.

Le texte du fragment trouvé à Ibida ressemble mieux à celui de la deuxième *constitutio* pour les troupes de Mésie Inférieure, et je trouve que deux éléments sont décisifs: la manière dont le chiffre du jour est rédigé (XIX) et les noms des témoins, correspondant à Sex. Fuficius Alexander et à C. Tutilanius Helius. C. Tutilanius Helius apparaît encore en deux diplômes datant du règne de Trajan¹⁹ et il est probable qu'il soit le même personnage mentionné dans une *constitutio* de 115 (C. TUTICANI)²⁰. Comme dans le diplôme publié en *Dacia* par W. Eck et A. Pangerl, les noms de ces témoins se trouvent au milieu de la tablette trouvée à Ibida. Les autres textes ne conservent pas les noms des témoins. Certes, il y a une petite possibilité qu'il s'agisse, dans notre cas, d'une autre *constitutio* rédigée le 14 août 99. Je pense pourtant que ce fragment est une copie de *CIL XVI*, 45 et du diplôme publié par W. Eck et A. Pangerl, vu également le lieu de découverte. Je suis enclin à considérer que le bénéficiaire était encore dans la garnison lorsque le fragment s'est perdu, ou au moins il était dans son chemin à la maison. La fortification d'Ibida indique la cité comme une possible garnison. C'est ainsi que j'ai abouti à cette reconstitution.

Les unités mentionnées dans le diplôme

Les ailes et les cohortes mentionnées dans le diplôme sont connues en Mésie Inférieure. Je recapitule, en bref, leur stationnement dans cette province.

¹⁸ RMD I, 7 = IDR I, 26.

¹⁹ RMD III 164; RMD IV 223.

²⁰ ECK, PANGERL 2005a, 234-236.

L'*ala I Asturum*, après avoir été en Pannonie (comme la mentionne un diplôme du règne de Néron)²¹, est présente en Mésie peut-être du règne de Vespasien (d'après une inscription de Tomi²² et selon deux autres textes qui rappellent des militaires de cette aile, toujours de cette période²³); elle est restée en Mésie Inférieure à partir de 86. L'aile est également attestée par les diplômes de 97²⁴ et de 99²⁵ et par plusieurs anciens militaires dans les cités de cette province²⁶. Après les guerres daciques, elle a été disloquée en Dacie Inférieure²⁷.

L'*ala I Flavia Gaetulorum* est mentionnée dans la province de Mésie Inférieure par les diplômes de 92²⁸, 97 (deux)²⁹, 99³⁰, 105³¹, 112/114³², 120³³, 125³⁴, 127³⁵, 145³⁶, 146³⁷ et par plusieurs inscriptions³⁸. L'attestation de cette

²¹ RMD IV, 202.

²² ISM II, 172.

²³ CIL XIII 2613 (= ILS 2509); XXX

²⁴ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = RMD V, 337.

²⁵ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

²⁶ ILB 305 = ILNovae 56; IDRE 353.

²⁷ Elle est attesté dans cette province par plusieurs diplômes militaires: de 129-130 (WEIß 1997, 243-246 = RMD V, 376), de 140 IDR I, 13 (= RMD 39) et de 146. Son camp était à Hoghiz (voir surtout MATEI-POPESCU 2001-2002, 175-177, avec la bibliographie).

²⁸ PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92; PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276. Voir aussi WEIß 2005, 207-217.

²⁹ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = RMD V, 337. Le second, WEIß 2005, 207-213.

³⁰ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

³¹ PETROVSZKY 2004, 7-64.

³² CIL XVI 58.

³³ WEIß 1997, 239-242; ECK, WEIß 2002, 461-468; RMD V, 356.

³⁴ ROXAN, ECK 1997, 193-203 = RMD IV, 235. Une autre copie, ECK, MACDONALD, PANGERL 2002a, 409-413 = RMD V, 364.

³⁵ ROXAN 1997, 287-297 = RMD IV, 241. Il y a encore deux *constitutiones* promulguées en même jour (voir RMD IV, 239, 240).

³⁶ RMD III, 165 + WEIß 2001, 261-262 = RMD V, 399.

³⁷ WEIß 1999, 279-286 = RMD IV, 270.

aile en Pannonie Inférieure (113/115³⁹ et 114⁴⁰) a mené P. A. Holder et F. Matei-Popescu de conclure, à mon avis à juste titre, que l'unité a été disloquée dans cette province seulement afin de participer à la guerre contre les Parthes⁴¹. La présence souvent attestée après cette date fait preuve du stationnement de l'aile sur le territoire de la Mésie Inférieure au moins jusqu'au milieu du III^e siècle. Une *tabella honesta missionis* datant du 13 décembre 215 a été accordé pour le cavalier Claudius Marcianus, qui avait servi 27 ans dans cette unité⁴². Une inscription de Tomi, qui est consacré par l'affranchi impérial Catullinus au procurateur P. Aelius Hammonius, datant du règne de Gordien III, mentionne pour la dernière fois l'unité sur le territoire de la province⁴³. En ce qui concerne son camp, ni les sources épigraphiques, ni les trouvailles archéologiques n'ont pu fournir des données relévantées; il est probable que celui-ci se trouvait, au moins pour une période, à Carsium⁴⁴.

L'*ala I Vespasiana Dardanorum* a stationné en Mésie Inférieure au moins à partir du règne de Domitien (voir deux diplômes de 92⁴⁵), probablement jusqu'à la fin du III^e siècle (une dernière mention est en 241⁴⁶).

³⁸ ILB 57; SUCEVEANU 1998, 109-114; ECK, ROXAN 1998, 96-100; ISM II, 106, 247.

³⁹ AE 2002, 1200 = RMD V, 347.

⁴⁰ CIL XVI 61 + LŐRINCZ, PETÉNYI 1994, 197-200 (RMD III, 152) + ECK, MACDONALD, PANGERL 2002a, 403-406 (AE 2002, 1728) + RMD IV, 228 + RMD V, 345 (RGZM 17/18); ROXAN 1999, 249-273; CIL VI 3520 (= ILS 2731); LŐRINCZ 2001, 19, 81, 158, 194.

⁴¹ MATEI-POPESCU 2001-2002, 180; RMD IV, 228, *sub numero*.

⁴² ECK, ROXAN 1998, 96-100 = RMD IV, App. I.1

⁴³ ISM II, 106 (MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006, 206-207).

⁴⁴ Voir la discussion sur les estampilles de briques AL FL: ZAHARIADE, MUŞTEANU, CHIRIAC 1981, 259-260; C. NICOLAE 1993, 216, 224; C. NICOLAE 1995-1996, 137-138; CHIRIAC, C. NICOLAE, TALMAȚCHI 1998, 140-141; le commentaire de PETOLESCU (AE 1998, 1145-1147). Sur les préfets de l'aile et sur les autres mentions de cette unité à l'extérieur de la Mésie Inférieure, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 181-182.

⁴⁵ PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92 = PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276. Le second, WEIL 2005, 207-213.

⁴⁶ CIL VI 31164 (= ILS 2189).

Cette unité est attestée dans la province par de nombreux diplômes (de 97⁴⁷, 99⁴⁸, 105⁴⁹, 112/114⁵⁰, 118/119⁵¹, 127⁵², 134⁵³, 138⁵⁴, 145⁵⁵, 146⁵⁶, 156⁵⁷, 157⁵⁸) et par certaines inscriptions mentionnant un préfet et des militaires⁵⁹. Il est probable que l'unité a participé aux guerres daciques⁶⁰. Son camp a été situé à Arrubium⁶¹.

La cohors I Lepidiana civium Romanorum, mentionnée d'abord en Pannonie⁶², est attestée pour la première fois en Mésie Inférieure par un diplôme datant de la fin du juin ou en tout cas de la première moitié du 97⁶³. Dans la même année, l'unité est mentionnée de nouveau parmi les troupes de la Mésie Inférieure⁶⁴. Elle est encore mentionnée dans les *constitutiones* de 99⁶⁵, de 105⁶⁶, de 112/114⁶⁷, de 125⁶⁸ et de 127⁶⁹. Probablement, les militaires de

⁴⁷ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = RMD V, 337.

⁴⁸ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

⁴⁹ CIL XVI 50.

⁵⁰ CIL XVI 58.

⁵¹ ECK, WEIß 2002, 453-457 (= RMD V, 349). Une autre copie, ECK, MACDONALD, PANGERL 2002a, 406-409 (= RMD V, 350).

⁵² ROXAN 1997, 287-295 = RMD IV, 241.

⁵³ CIL XVI 78.

⁵⁴ CIL XVI 83.

⁵⁵ RMD III, 165 + WEIß 2001, 261-262 = RMD V, 399.

⁵⁶ Weiβ 1999, 279-286 = RMD IV, 270.

⁵⁷ CHIRIAC, MIHAILESCU-BÍRLIBA, MATEI 2006, 383-390.

⁵⁸ PETROVSZKY 2004, 7-64.

⁵⁹ CIL III 7512 = ISM V, 251; ISM V, 218; CIL III 7504 = ILS 7184 = ISM V, 148.

⁶⁰ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 178, avec la bibliographie.

⁶¹ Sur l'histoire de cette aile, avec toute la bibliographie, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 177-179.

⁶² CIL XVI 26.

⁶³ WEIß 2005, 213-217.

⁶⁴ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = RMD V, 337.

⁶⁵ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

⁶⁶ PETROVSZKY 2004, 7-64.

⁶⁷ CIL XVI 58.

cette cohorte ont participé aux guerres daciques⁷⁰. L'attestation d'un *optio* de la *cohors I Lepidiana equitata civium Romanorum* à Smyrna⁷¹ a mené à l'hypothèse assez plausible que l'unité a été déplacée en Orient, probablement pour renforcer les troupes engagées dans la guerre contre Bar-Kochba⁷².

La *cohors I Tyriorum sagittariorum* est mentionnée en Mésie Inférieure en 97⁷³ et 99⁷⁴; après avoir participé aux guerres daciques⁷⁵, elle est restée en Dacie, puis en Dacie Inférieure, selon les diplômes de 129/130⁷⁶, 140⁷⁷, 146⁷⁸ et 167/168⁷⁹. Les informations sur les militaires de la cohorte en Mésie Inférieure manquent; d'ailleurs, l'unité n'a pas longtemps séjourné dans cette province⁸⁰.

La cohorte suivante mentionnée dans notre texte est *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*. L'unité est attestée pour la première fois en Mésie Inférieure dans deux diplômes de 92 (l'un datant du 14 juin 92, l'autre du 15 juin 92⁸¹), puis par plusieurs diplômes (de 99⁸², 99/110⁸³, 105⁸⁴, probablement

⁶⁸ ROXAN, ECK 1997, 193-203 = RMD IV, 235. Une autre copie ECK, MACDONALD, PANGERL 2002a, 409-413 = RMD V, 364.

⁶⁹ ROXAN 1997, 287-295 = RMD IV, 241.

⁷⁰ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 215 avec la bibliographie.

⁷¹ CIL III 12251 = ILS 2950.

⁷² MATEI-POPESCU 2001-2002, 215, avec la bibliographie.

⁷³ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = RMD V, 337.

⁷⁴ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

⁷⁵ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 226, avec la bibliographie.

⁷⁶ WEIß 1997, 243-246 = RMD IV, 376.

⁷⁷ IDR I, 13 = RMD I, 39.

⁷⁸ RMD IV, 269.

⁷⁹ ECK, MACDONALD, PANGERL 2001, 45-48 = RMD V, 442.

⁸⁰ Pour l'histoire de cette cohorte, voir surtout MATEI-POPESCU 2001-2002, 226-227, avec la bibliographie.

⁸¹ Weiß 2005, 207-213; PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92 = PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276.

⁸² CIL XVI, 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

dans le texte de 105/127⁸⁵, 127⁸⁶, 138⁸⁷, 145⁸⁸, 146⁸⁹, 155⁹⁰ et 157⁹¹) et inscriptions (qui mentionnent un préfet, [--] C. f. Torquatus⁹², et trois vétérans, dont un a été décurion⁹³; une autre inscription atteste le surnom Maximiana de cette cohorte⁹⁴). Son camp n'a pas été identifié jusqu'à présent.

La *cohors II Flavia Brittonum* a stationné en Mésie Inférieure au moins à partir de 97, conformément au diplôme accordée par Nerva aux unités de cette province⁹⁵. Elle est attesté encore dans les *constitutiones* de 99 (deux)⁹⁶, 105⁹⁷, 111⁹⁸, 125⁹⁹, 127¹⁰⁰, 145¹⁰¹, 146¹⁰², 155¹⁰³ et dans les inscriptions de Durostorum (une épitaphe du centurion Antonius Valerius¹⁰⁴), de Sexaginta Prista (la participation de l'unité pour refaire les *balnea* de la cité, et la

⁸³ RMD IV, 221.

⁸⁴ CIL XVI 50.

⁸⁵ RMD V, 369.

⁸⁶ ROXAN 1997, 287-295 = RMD IV, 241.

⁸⁷ CIL XVI 83.

⁸⁸ RMD III, 165 + WEIß 2001, 261-262 = RMD V, 399.

⁸⁹ WEIß 1999, 279-286 = RMD IV, 270.

⁹⁰ WEIß 2001, 414, 263-265 = RMD V, 414.

⁹¹ RMD I, 50.

⁹² ISM II, 80.

⁹³ CIL 14214⁹ (le décurion, à Tropaeum Traiani); ISM II, 196 (Tomi); ISM V, 118 (Cius).

⁹⁴ AE 1963, 180. Sur l'histoire de cette unité, voir surtout MATEI-POPESCU 2001-2002, 217-219, avec la bibliographie.

⁹⁵ WEIß 2005, 213-217.

⁹⁶ CIL XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101; WEIß 1999, 287-289 = RMD IV, 217.

⁹⁷ PETROVSZKY 2004, 7-64.

⁹⁸ RMD IV, 222.

⁹⁹ ROXAN, ECK 1997, 193-203 = RMD IV, 235. Une autre copie ECK, MACDONALD, PANGERL 2002a, 409-413 = RMD V, 364.

¹⁰⁰ ROXAN 1997, 287-295 = RMD IV, 241.

¹⁰¹ RMD III 165 + WEIß 2001, 261-262 = RMD V, 399.

¹⁰² WEIß 1999, 279-286 = RMD IV, 270.

¹⁰³ WEIß 2001, 263-265 = RMD V, 414.

¹⁰⁴ CIL III 7478.

deuxième élevée sous l'autorité du gouverneur M. Aurelius Sebastianus¹⁰⁵), de Draganovec (où est mentionné M. Marcellinus, *curator* de la cohorte¹⁰⁶) et d'un lieu de provenance inconnu, qui rappelle un *praepositus* de l'unité¹⁰⁷.

Il est très probable que la *cohors II Chalcidenum sagittariorum* soit mentionnée d'abord en Mésie, par les diplômes de 75¹⁰⁸ et de 78¹⁰⁹; puis, elle est attestée par les deux diplômes de 92¹¹⁰ et par les *constitutiones* de 97¹¹¹, 99¹¹², 105¹¹³, 127¹¹⁴, 134¹¹⁵, 138¹¹⁶, 145¹¹⁷, 146¹¹⁸, 155¹¹⁹, 157¹²⁰. Son camp n'a pas été identifié, même si M. Irimia a trouvé dans des recherches de surface (à Gura Canliei et à Sucidava) des briques estampillées portant l'inscription COH II C¹²¹.

La *cohors III Gallorum* est mentionnée pour la première fois en Mésie par le diplôme de 75 (de Taliata)¹²²; toujours du règne de Vespasian (78), une

¹⁰⁵ *CIL* III 7473; *AE* 1915, 139.

¹⁰⁶ *IGB* V, 5290.

¹⁰⁷ *CIL* III 6227 (= 7594). Encore sur l'histoire de la cohorte, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 196-197.

¹⁰⁸ *RGZM* 1.

¹⁰⁹ ECK, MACDONALD, PANGERL 2002B, 227-231 = *RMD* V, 325.

¹¹⁰ WEIß 2005, 207-213; PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92 = PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276.

¹¹¹ MACDONALD, MIHAYLOVICH 2002, 225-228 = *RMD* V, 337.

¹¹² *CIL* XVI 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

¹¹³ PETROVSZKY 2004, 7-64.

¹¹⁴ ROXAN 1997, 287-295 = *RMD* IV, 241.

¹¹⁵ *CIL* XVI 78.

¹¹⁶ *CIL* XVI 83.

¹¹⁷ *RMD* III 165 + WEIß 2001, 261-262 = *RMD* V, 399.

¹¹⁸ WEIß 1999, 279-286 = *RMD* IV, 270.

¹¹⁹ WEIß 2001, 263-265 = *RMD* V, 414.

¹²⁰ *RMD* I, 50.

¹²¹ IRIMIA 1988-1989, 113-121; IRIMIA 2002-2003, 161-176. Pour l'histoire de l'unité, voir surtout MATEI-POPESCU 2001-2002, 198, avec la bibliographie.

¹²² *RMD* I, 2.

autre *constitutio* rappelle cette unité¹²³. La cohorte a été déplacée en Germanie Supérieure un peu plus tard, car elle est mentionnée dans un diplôme datant de 82, accordé aux troupes de cette province¹²⁴. L'unité d'infanterie revient en Mésie Inférieure après la division administrative de Domitien. Elle est attestée par les diplômes militaires de 92 (deux)¹²⁵, 99¹²⁶, 105¹²⁷, 112/114¹²⁸. Après avoir participé aux guerres daciques¹²⁹, la cohorte reste en Dacie Inférieure, où elle est mentionnée en plusieurs *constitutiones* (de 129¹³⁰, 129/130¹³¹, 140¹³² et 146¹³³).

Enfin, la *cohors VII Gallorum* est attestée d'abord en Mésie, dans le diplôme de Taliata (75)¹³⁴, puis en Mésie Inférieure, dans les diplômes de 92 (deux)¹³⁵, 99¹³⁶, 109¹³⁷, 112/114 et dans une inscription de Tomi (une épitaphe pour Marius Celsus, soldat de cette cohorte)¹³⁸, ce qui a mené à la supposition que l'unité a stationné dans cette cité¹³⁹. F. Matei-Popescu, qui suit Wagner,

¹²³ *CIL XVI* 22.

¹²⁴ *CIL XVI* 28.

¹²⁵ WEIß 2005, 207-213; PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92 = PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276.

¹²⁶ *CIL XVI* 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

¹²⁷ *CIL XVI* 50.

¹²⁸ *CIL XVI* 58.

¹²⁹ Pour l'histoire plus détaillée de cette troupe, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 207-208, avec la bibliographie.

¹³⁰ *CIL XVI* 75 = *IDR I*, 10.

¹³¹ WEIß 1997, 243-246 = *RMD V*, 376.

¹³² *IDR I*, 13 = *RMD I*, 39.

¹³³ *RMD IV*, 269.

¹³⁴ *RMD I*, 2.

¹³⁵ WEIß 2005, 207-213; PETOLESCU, POPESCU 2003, 73-92 = PETOLESCU, POPESCU 2004, 269-276.

¹³⁶ *CIL XVI* 45; ECK, PANGERL 2006, 98-101.

¹³⁷ WEIß 1999, 289-290 = *RMD IV*, 219.

¹³⁸ *ISM II*, 177.

¹³⁹ Pour une histoire plus détaillée de cette cohorte, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 210-211, avec la bibliographie.

soutient l'hypothèse que la cohorte a été transférée en Syrie, probablement par Hadrien, afin de soutenir les troupes engagées contre Bar-Kochba¹⁴⁰. À l'époque, il y avait dans ce sens deux diplômes, l'une datant certainement de 156/157¹⁴¹, l'autre de l'époque Hadrien-Antonin¹⁴² et une inscription de Hatne, qui date de l'époque d'Hadrien¹⁴³. Recémment, W. Eck et A. Pangerl ont publié une nouvelle *constitutio* pour les troupes de Syrie, datée de 132/124, où la *cohors VII Gallorum* est mentionnée¹⁴⁴. De même, P. Weiß a publié un diplôme d'Antonin (153) pour les troupes de Syrie, où on retrouve la *cohors VII Gallorum*¹⁴⁵. Cela signifie soit qu'en effet, la cohorte a été détachée en Syrie pour la guerre judaïque d'Hadrien, ou bien qu'elle a été transférée ici un peu plus tôt, mais toujours par Hadrien.

L'importance du diplôme

Cette *constitutio* présente, à un premier regard, une importance plutôt statistique, car elle n'est qu'une autre copie du diplôme du 14 août 99, connu par les exemplaires publiés dans le *CIL*¹⁴⁶ et recémment dans la revue *Dacia*¹⁴⁷. Comme j'ai déjà affirmé, il reste la petite possibilité, vu le caractère fragmentaire du texte, que ce diplôme soit une autre *constitutio* promulguée le 14 août 99. Mais le jour, le nom d'un des consuls, le noms des deux témoins et surtout le lieu de découverte me font penser à une copie du diplôme mentionné ci-dessus.

Plus important me semble le lieu de découverte dans le contexte donné, mis en relation avec le caractère supposé militaire de la cité d'Ibida. Le

¹⁴⁰ WAGNER 1938, 141; MATEI-POPESCU 2001-2002, 210.

¹⁴¹ *CIL* XVI 106.

¹⁴² *CIL* XVI 103.

¹⁴³ *CIL* III 131.

¹⁴⁴ ECK, PANGERL 2005b, 114-116.

¹⁴⁵ WEIß 2006, 265-275.

¹⁴⁶ *CIL* XVI, 45.

¹⁴⁷ ECK, PANGERL 2006, 98-101.

diplôme est accordée à un militaire des troupes de Mésie Inférieure, et puisqu'Ibida se trouve en Mésie Inférieure, il faut bien penser que l'origine du vétéran est d'une autre province. Par conséquent, il me semble possible (mais j'avance seulement une hypothèse) que cette cité a pu constituer un camp (au moins temporaire) pour une des unités mentionnées dans ce texte. Il faut exclure l'*ala I Vespasiana Dardanorum* (dont le camp a été à Arrubium)¹⁴⁸, *cohors II Flavia Brittonum* (qui a eu son camp peut-être à Durostourm et puis à Sexaginta Prista)¹⁴⁹, *cohors I Lusitanorum Cyrenaica* (qui a séjourné soit à Cius, soit dans la proximité de Lazu)¹⁵⁰ et probablement *VII Gallorum* (stationnée à Tomii)¹⁵¹ et *I Flavia Gaetulorum* (stationnée une période à Carsium)¹⁵². On ne connaît pas le lieu de stationnement de l'aile *I Asturum* et des cohortes *II Chalcidenorum sagittariorum*, *III Gallorum*, *I Lepidiana equitata civium Romanorum* et *I Tyriorum sagittariorum*. Il est possible qu'Ibida a été le camp d'une de ces unités ou plutôt d'une *vexillatio* appartenant à ces unités détachées pour la XI^e légion Claudia, dont le signe était la louve. La louve apparaît à Ibida deux fois, une fois sur la tombe d'un militaire de cette légion¹⁵³, l'autre fois sur une gemme récemment trouvée¹⁵⁴.

2. Stèle funéraire en calcaire, brisé en haut et à gauche (fig. 4). Réprésentation de la *Lupa Capitolina*. Dimensions: 124 x 72 x 24 cm. Lettres: 6-7 cm.

Bibliographie: ISM V, 224.

Datation: première moitié du II^e siècle.

Reconstitution

¹⁴⁸ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 178, avec la bibliographie.

¹⁴⁹ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 196-197, avec la bibliographie.

¹⁵⁰ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 218, avec la bibliographie.

¹⁵¹ Voir MATEI-POPESCU 2001-2002, 210-211, avec la bibliographie.

¹⁵² Voir MATEI-POPESCU, 2001-2002, 180-182, avec la bibliographie.

¹⁵³ ISM V, 224.

¹⁵⁴ IACOB et alii 2007, 336.

[-- *pa-* ou *ma-*]
 [*te*]r se uiui [--]
V]al(erius) Valens mile
 [*s*] *l(egionis) XI Cla(udiae) mil(itauit) ann*
 [*is*] *III uix(it) ann(is) XXII*
 [*fil]lio b(ene)m(erenti) p(osuerunt)*

Je suis enclin de dater cette inscription dans la première moitié du II^e siècle (différente de celle proposée par E. Doruțiu-Boilă, fin du II^e s.-début du III^e s.) par la raison du nominatif où se trouve le nom du défunt (même s'il n'est pas accordé au terme désignant la filiation). Je ne vais pas reprendre intégralement le commentaire d'E. Doruțiu-Boilă. Elle suppose que ce militaire, enrôlé dans la XI^e légion Claudia, dont le lieu de stationnement était Durostorum, est originaire d'Ibida et plaide pour l'intense romanisation de la région, qui fournit des gens même pour les légions. Il faut d'abord préciser que, même si le dédicant est un de ses deux parents, il n'est pas nécessaire que le militaire soit originaire d'Ibida. C'est possible qu'il est décédé où était sa mission; c'est le cas, par exemple de L. Antonius Felix, originaire de Carthage, centurion de la I^e légion Italica, mort en activité à Troesmis, étant comémoré par sa femme et ses enfants¹⁵⁵. Un autre militaire, Valerius Valens (coïncidence de nom avec notre Valerius Valens!) est mort en mission (*in expeditione Parthica*) et son père lui fait ériger le monument funéraire à Troesmis, où sa légion (V^e Macedonica) avait stationné¹⁵⁶. Un autre anonyme, centurion de la V^e légion Macedonica, est décédé en activité à Troesmis et sa fille lui fait ériger le monument¹⁵⁷. Ainsi, l'hypothèse d'E. Doruțiu-Boilă concernant l'origine de Valerius Valens n'est pas tout à fait soutenable. Voir que le symbole de la XI^e légion Claudia était la louve, attesté

¹⁵⁵ ISM V, 176.

¹⁵⁶ ISM V, 185.

¹⁵⁷ ISM V, 202.

sur une gemme trouvée également à Ibida¹⁵⁸, en tenant compte du diplôme militaire de 99 (voir n° 1 de notre catalogue), je suppose qu'il y avait une période où un détachement de cette légion a stationné à Ibida. La tablette de bronze publié par A. Rubel (n° 3 de notre catalogue) est en faveur du stationnement d'une unité militaire dans la cité. Les Valerii militaires de la XI^e légion Claudia sont souvent attestés. Ainsi, à Durostorum lieu de stationnement de l'unité, est mentionné le vétéran Valerius Valerianus, dans un texte daté de 209¹⁵⁹, tandis que sept autres Valerii, Valerius Felix, trois Valerii Valentes, Valerius Antonius, Valerius Rufus, Valerius Maximus sont mentionnés dans une inscription de Montana en tant que militaires de la même légion (datée du milieu du II^e siècle)¹⁶⁰. Un Valerius Marcus, militaire de la légion, avec des enfants qui portent des noms daces (Decibalus, Seiciper, Mamutzis et Macaria), est attesté à Durostorum¹⁶¹, tandis que L. Valerius Proclus, centurion de la XI^e légion Claudia, après avoir servi dans les légions V^e Macedonica, I^{ère} Italica, est mentionné dans une inscription à Nedan, en Mésie Inférieure, au milieu du II^e siècle¹⁶². C. Valerius Valens, bénéficiaire du légat de la légion, fait ériger une inscription à son père à Axiopolis¹⁶³. Un C. Valerius Julianus, originaire d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa, est *primus pilus* de la même légion¹⁶⁴, tandis qu'un bénéficiaire consulaire de l'unité, Valerius Rufus, est mentionné dans un texte d'Abritus, daté de 215¹⁶⁵. Les Valerii militaires de la XI^e légion Claudia sont, par conséquent, assez nombreux. On ne peut pas savoir d'où provient notre Valerius Valens, mais il semble qu'il n'est pas originaire d'Ibida. En plus, la représentation de la louve et le

¹⁵⁸ IACOB et alii 2007, 336.

¹⁵⁹ AE 2005, 1320.

¹⁶⁰ CIL III 7449.

¹⁶¹ CIL III 7477; IDRE II, 332.

¹⁶² CIL III 14439; ILB 432.

¹⁶³ CIL III 14439.

¹⁶⁴ AE 1983, 880; IDRE II, 333.

¹⁶⁵ IVANOV 1994, 486= AE 1993, 1370.

diplôme militaire de 99 plaident pour un stationnement temporaire de la légion dans cette cité.

3. Tablette de bronze en *tabula ansata* (fig. 5). Dimensions: 4,95 cm en longueur, 2,1 cm en largeur, 0,2 mm en épaisseur. Lettres: 0,7 mm.

Bibliographie: Rubel 2008, 1-8.

Datation: II^e siècle.

Restitution

(*Centuria Aponi*

Valeri

Il s'agit, comme Rubel le présente, en suivant Nuber¹⁶⁶, une marque de propriété du soldat Valerius (de la centurie d'Aponius) qui était attachée sur une pièce de son équipement (casque, ceinture etc.). A. Rubel pense au rôle militaire de la cité, en citant l'inscription de Valerius Valens (n° 2 de notre petit corpus) et le diplôme militaire de 99 (n° 1 de notre catalogue). Il affirme que ces marques de militaires proviennent exclusivement du milieu militaire, même s'il exprime la réserve que ces pièces peuvent également appartenir aux vétérans¹⁶⁷. Le problème est présenté en connexion avec les deux textes mentionnés ci-dessus et avec un autre passage de Végèce, où l'auteur parle d'une obligation des soldats de légion de marquer leur armement et leur équipement¹⁶⁸. Cela fait Rubel penser à un soldat de légion qui appartient à une cohorte, selon la mention de la centurie, autrement il aurait écrit *turma*¹⁶⁹. Il croit, par conséquent, qu'il est possible qu'on parle d'une vexillation d'une légion stationnée dans le cas d'Ibida¹⁷⁰.

¹⁶⁶ NUBER 1972, 483-507. Voir RUBEL 2008, 2-4.

¹⁶⁷ RUBEL 2008, 7.

¹⁶⁸ Végèce 2, 18.

¹⁶⁹ RUBEL 2008, 7.

¹⁷⁰ RUBEL 2008, 7.

Le nom du propriétaire est très fréquents parmi les militaires de Mésie Inférieure. À Ibida, il y a Valerius Valens, militaire de la XI^e légion Claudia (n° 2 de notre catalogue). Toujours de la XI^e légion Claudia, sont mentionnés les soldats ou les vétérans qui portent le gentilice de Valerius à Durostorum¹⁷¹ Nedan¹⁷², Axiopolis¹⁷³ ou Abritus¹⁷⁴. Dans l'inscription de Troesmis qui atteste les militaires de la Ve légion Macedonica qui ont reçu la *honesta missio*, il y a 27 Valerii¹⁷⁵. De la même légion ont font partie C. Valerius Pudens¹⁷⁶, un autre Valerius Pudens¹⁷⁷, P. Valerius Clemens¹⁷⁸, T. Valerius Marcianus¹⁷⁹, Valerius Firmus¹⁸⁰, L. Valerius Fuscus¹⁸¹ et la liste peut encore continuer. Quant à Aponius, le gentilice est mentionné une seule fois, un certain Aponius Moesicus qui est libéré avec d'autres soldats dans l'inscriptions déjà évoquée de Troesmis¹⁸². Aponius apparaît une autre fois, mais en tant que *cognomen*, dans une inscription trouvée à Karaisen¹⁸³.

Pour conclure, cette inscription fait preuve d'une marque de propriété d'un Valerius, de la centurie d'Aponius. Vu les contextes militaires où ces marques ont été trouvé, A. Rubel suppose qu'il peut s'agir également d'un milieu militaire à Ibida. Je me rallie à sa supposition.

¹⁷¹ CIL III 7477= IDRE II, 332; IDRE II, 333; AE 2005, 1320.

¹⁷² CIL III 12411=ILB 432.

¹⁷³ CIL III 14439.

¹⁷⁴ IVANOV 1994, 486= AE 1993, 1370.

¹⁷⁵ ISM V, 137.

¹⁷⁶ ISM V, 154.

¹⁷⁷ ISM V, 201.

¹⁷⁸ ISM V, 156.

¹⁷⁹ ISM V, 160.

¹⁸⁰ ISMV, 196.

¹⁸¹ ISM V, 221.

¹⁸² ISM V, 137.

¹⁸³ ILB 352.

4. Stèle funéraire en marbre (fig. 6). Décor: deux couronnes unies par une *taenia*. Dimensions: 104 x 77 x 15 cm. Lettres: 4-7 cm.

Bibliographie: ISM V, 225.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution:

*Q(uintus) Marcius Quadra-
tus nat(ione) Li(burno)
uix(it) an(nis) LXXXV Q. Mar-
cius Prouincialis fil(ius)
faciendum) c(urauit)*

Je ne reprendrai ici la discussion suscitée par Aricescu concernant l'origine du personnage décédé¹⁸⁴. d'E. Doruțiu-Boilă a raison de voir dans Q. Marcius Quadratus quelqu'un originaire soit de Libye, soit de Liburnie, car un personnage décédé dans la localité d'origine ne mentionne pas sa cité de naissance¹⁸⁵. En raison du nominatif de la personne décédée, ainsi que de l'absence de la forumule *Dis Manibus*, je suis enclin de dater l'inscription au II^e siècle (non au début du siècle, à cause de l'âge du défunt). Je suis enclin de considérer Q. Marcius Quadratus un Liburnien et non un Libyen, à cause des occurrences assez fréquentes des Marci sur la côte adriatique¹⁸⁶. Comment est-il arrivé à Ibida? Il est difficile de dire. Est-il peut-être un descendant d'un ancien soldat de la I^{ère} légion Italica ou même de la V^e légion Macedonica? Possible, mais difficile à démontrer. L'utilisation du marbre comme matériau de construction fait preuve d'une certaine aisance de la famille de Quadratus.

¹⁸⁴ ARICESCU 1971, 58-60.

¹⁸⁵ ISM V, 225, *sub numero*.

¹⁸⁶ CIL III, 1817, 1820, 1834, 2018, , 2235, 2707, 9765, 14932 etc.

5. Fragment de stèle funéraire en calcaire, brisée dans les parties supérieure et inférieure (fig. 7). Décor: vigne sur les côtés. Dimensions: 95 x 59 x 20 cm. Lettres: 6-8 cm.

Bibliographie: *ISM V*, 226.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution

*D(is) M(anibus)
Tib(erius) C(laudius) Vet-
tius uix(it) an(nis)
LXXXV Tiberi(i)
Cl(audii) Ingenuus
et Marcus
et Florus*

Les Tiberii Claudii sont assez nombreux en Mésie Inférieure. Certains d'ntre eux sont des militaires ou des vétérans: Ti. Claudius Zeondotos, *signifer* de la I^{ère} légion Italica, appartenant à la centurie de Junius Pacatus¹⁸⁷, Ti. Claudius Ulpianus, tribun de la *cohors I Cilicum*¹⁸⁸, Ti. Claudius Saturninus, ancien duplique de l'*ala Asturum*¹⁸⁹, Ti. Claudius Niger, vétéran de la I^{ère} légion Italica¹⁹⁰, Ti. Claudius Celsus, *primus pilus* de la V^e légion Macedonica¹⁹¹, Ti. Claudius Ulpianus, centurion des plusieurs légion, dont la V^e Macedonica¹⁹², Ti. Claudius Priscus, *ex custode armorum* de la V^e légion Macedonica¹⁹³, Tib. Claudius Victor, vétéran de l'*ala II Arauacorum*¹⁹⁴.

¹⁸⁷ *AE* 1985, 762.

¹⁸⁸ *AE* 2001, 120.

¹⁸⁹ *AE* 1988, 998.

¹⁹⁰ *CIL III* 6144; *ILB* 376.

¹⁹¹ *ISM V*, 140.

¹⁹² *ISM V*, 179.

¹⁹³ *ISM V*, 178.

¹⁹⁴ *CIL III* 12359; *ILB* 120.

D'autres appartiennent à la vie civile, comme Ti. Claudius Germanus, *duumuir* et *aedil* de Tropaeum Traiani¹⁹⁵, Ti. Claudius Mucasius¹⁹⁶, Tib. Claudius Secundus et Tib. Claudius Valens à Iatrus¹⁹⁷, Tib. Claudius Firminus à Ulmetum¹⁹⁸, Ti. Claudius Valens, *quinquennalis* à Noviodunum¹⁹⁹. Il n'est pas exclu que les civils mentionnés soient des descendants des militaires présents en Mésie Inférieure. Notre Ti. Claudius Vettius est décédé à l'âge de 90 ans (peut-être non son âge réel de décès)²⁰⁰ est il est comémoré par encore trois Tiberii Claudii; il est possible, vu qu'ils portent aussi le prénom de Vettius, que les trois soient ses affranchis, et non ses enfants, autrement il l'auraient mentionné.

6. Fragment de stèle funéraire en calcaire, brisé à droite (fig. 8). Dimensions: 132 x 38 x 19 cm. Lettres: 2-5,2 cm..

Bibliographie: ISM V, 232 ; Mihailescu-Bîrliba, Paraschiv 2004, 163-168.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution

D(is) M(anibus)

Tib(erius) [---]

niu[s --]

tia(nus) d(omo) [---vi-]

xit a[nn(is) ---]

RET [---]

AN [---]

¹⁹⁵ CIL III 7484.

¹⁹⁶ ISM II, 128.

¹⁹⁷ ILB 341.

¹⁹⁸ ISM 59.

¹⁹⁹ ISM V, 268.

²⁰⁰ Sur les âges élevées de décès, voir MIHAILESCU-BÎRLIBA 2001, 87-102; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2004, 25 sqq. pour cette inscription, voir PIFTOR 2009, 85.

*D [--- ma-]
rit[o suo --]
sib[i et suorum uiua hoc]
monumentum pos(uit)
ou
sib[i et suorum uiua titulu]
m [posuit]*

L'inscription a été copié avec des erreurs par Fr. Weickum²⁰¹, reprise dans le *CIL* par Th. Mommsen²⁰² et considérée comme disparue jusqu'en 2001, lorsqu'elle a été retrouvée à Slava Rusă²⁰³. Il s'agit d'un monument funéraire érigé par une femme à son époux défunt. Selon les noms – la mention d'une filiation n'est pas exclue – il s'agit d'un citoyen, pourquoi pas un autre Tib. Claudius, voir son prénom qui est sûr? Malheureusement, on ne connaît pas davantage sur son statut socio-professionnel.

7. Stèle funéraire, brisé dans les parties supérieure et inférieure (fig. 9). Bordure ornée des feuilles de vigne. Dimensions: 72 x 85 x 25 cm. Lettres: 4-6 cm.

Bibliographie: ISM V, 227.

Datation: II^e siècle.

*Reconstitution
[--- Antoni(o ---
uet(erano) leg(ionis)]
V Mac(edonicae)
et Coccoe- (sic)
iae Dori-
n(a)e coniu-*

²⁰¹ CHRIST 1875, 95.

²⁰² CIL III 7523.

²⁰³ Voir la discussion détaillé chez MIHAILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004, 163-167.

*gi eius
Antonia
Cr[i]spina
et [A]<<l>>ex
<<an>>[der] et
[--]*

L’inscription date du II^e siècle, par raison du stationnement de la V^e légion Macedonica en Mésie Inferiérure et par le statut de vétéran du personnage. Par rapport à E. Doruțiu-Boilă, qui ne restitue pas le nom de l’ancien soldat, je propose Antonius, puisque le nom de sa fille (c’est presque sûr) est Antonia. L’onomastique du vétéran et de sa femme est intéressante. Il y a plusieurs Antonii enrolés dans la V^e légion Macedonica. Dans la liste de militaires de Troesmis qui ont reçu en 134 la *honesta missio* se trouvent deux Antonii dont les *cognomina* manquent, un Antonius Silvanus, *ex corniculario*, un Antonius R[--], *ex optione*, un Antonius Pro[--], un Antonius Proculus, un Antonius Geminus et un Antonius Crispus²⁰⁴. Un autre Antonius, A. Antonius Valens, originaire d’Oescus, semble être un descendant d’un militaire de la V^e légion Macedonica lorsque la légion stationnait à Oescus²⁰⁵. D’autres Antonii, très probablement d’une autre branche de la famille, sont mentionnés en tant que militaires de la I^{ère} légion Italica, comme Antonius Florianus, *optio*, Antonius Florus, *beneficiarius consularis*²⁰⁶, L. Antonius Felix, originaire de Carthage²⁰⁷, ou C. Antonius Magnus²⁰⁸. Enfin, il y a aussi des Antonii enrolés dans la XI^e légion Claudia: C. Antonius Herculanus²⁰⁹ et Antonius Valens²¹⁰. Quant aux Cocceii, la famille d’où provient Cocceia Dorina, ils sont nombreux en Mésie

²⁰⁴ ISM V, 137.

²⁰⁵ ISM V, 177 ; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2009, 385-386.

²⁰⁶ Tous les deux sous l’inscription ISM V, 41.

²⁰⁷ ISM V, 176.

²⁰⁸ AE 2005, 1327.

²⁰⁹ AE 1977, 764; AE 2005, 1320.

²¹⁰ CIL III 6130.

Inférieure. Je ne reprendrai la discussion initiée par I. Dumitracă²¹¹. Prenons seulement les militaires. M. Cocceius Vitlus est *veteranus cohortis I Ubiorum*²¹². Cocceius Hortensius est *centurio* de la XI^e légion Claudia²¹³, tandis que Cocceius Priscus est *tesserarius* d'une unité qu'on ignore²¹⁴. Une autre Cocceia, Coccea Hortensia, est la femme Ulpius Balimber, *princeps* de la légion I Italica²¹⁵. Il semble que notre Cocceia provient d'une branche de la famille descendante des vétérans. Elle a été épousé par Antonius, vétéran de la Ve légion Macedonica. Vu le *cognomen* de sa fille, Crispina, j'avance l'hypothèse qu'il est possible que le *cognomen* de notre vétéran soit Crispus, pas forcément l'Antonius Crispus attesté dans la liste des vétérans de Troesmis (datée en 134)²¹⁶.

8. Dalle funéraire en calcaire, réutilisée (fig. 10). Dimensions: 66 x 97 x 18 cm.
Lettres: 5,4 cm.

Bibliographie: ISM V, 228.
Datation: II^e siècle.

Reconstitution
D(is) M(anibus)
Othi(s) Seu-
tis uiuo se
posuit si-
bi et Bithid-
i(a)e Biti con-
iugi et Lupussi (?) peuer(?)

²¹¹ DUMITRACHE sous presse, 223-228.

²¹² ISM V, 24.

²¹³ ISM II, 260.

²¹⁴ ILB 208; AE 2004, 1197.

²¹⁵ ISM II, 260.

²¹⁶ ISM V, 137.

Mucatrali (?)

La pierre date du II^e siècle, en vertu des noms de type pérégrin. Il s'agit d'une famille de Thraces. La restitution des derniers noms pose des problèmes. Le nom Seuthes est très répandu parmi les Thraces²¹⁷, même si pour Othis est la première attestation. Bithidia²¹⁸ et Bithus²¹⁹ sont également répandus²²⁰. Pour les derniers noms, Aricescu a proposé la restitution *Lupussi puer*²²¹, tandis qu' E. Doruțiu-Boilă a préféré de restituer *Lupussi* (forme de datif) et n'a proposé aucune solution pour le reste²²². Il est difficile à voir quelle est la restitution correcte.

De toute façon, les Thraces sont présents à Ibida et leur présence semble assez forte, car il y a encore une texte qui en fait preuve.

9. Fragment de stèle funéraire en calcaire, brisée à droite et en haut (fig. 11).

Dimensions: 60 x 54 x 16 cm. Lettres: 7-8 cm.

Bibliographie: ISM V, 229.

Datation: moitié du II^e siècle.

Reconstitution

D(is) M(anibus)

Duri[ses Bi-]

ti vix(it) a[n(is) ...

C'est la deuxième personne d'origine Thrace mentionné à Ibida. E. Doruțiu-Boilă écrit qu'une personne omonyme est attestée à *uicus*

²¹⁷ DETSCHEW 1957, 347.

²¹⁸ DETSCHEW 1957, 65.

²¹⁹ DETSCHEW 1957, 66-68.

²²⁰ DETSCHEW 1957.,

²²¹ ARICESCU 1972, 116.

²²² ISM V, 228, *sub numero*.

*Quintionis*²²³. Il s'agit, en fait, de la même personne, Duri(s)ses Bit(h)i, *magister uici Quintionis*, collègue de Claudius Gaius, mentionné dans cette localité dans une inscription datant de 149²²⁴. C'est la raison que je date le texte environ la moitié du II^e siècle. Durises Biti est mort à Ibida. Est-ce qu'on peut parler d'une colonisation des Thraces à Ibida, voir qu'il y avait également la famille d'Othis, fils de Seuthes? Il est plutôt probable, voir que Durises Biti est décédé après avoir accompli la fonction de *magister uici*.

10. Fragment d'une stèle funéraire, brisée dans les parties supérieure et inférieure et à droite (fig. 12). Le champ de l'inscription était bordé de feuilles de vigne. Dimensions: 70 x 45 x 20 cm. Lettres: 5 cm.

Bibliographie: ISM V, 230.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution

*D(is) [M(anibus)]
Ulp(ius Fl(avius uix(it) an-]
nis XL[---]
stite s[---]
qui tu[mulum cum sep-]
ulcro h[oc loco/ ---]
posuit [--- aue uiat-]
or co[n]templa tumulu-]
m et s[epulcrum meum?]*

Ulpius Flavius est un citoyen dont l'origine est inconnue. L'état fragmentaire de l'inscription rende difficile une lecture complète. La forme de prénom rencontré pour le *cognomen* npus indique quelqu'un dont l'origine

²²³ ISM V, 229, *sub numero*.

²²⁴ ISM I, 326.

est non-romaine, mais qui a acquis (ou peut-être un ancêtre) la citoyenneté romaine. Malheureusement, le texte ne précise aucun statut social ou professionnel pour notre personnage.

11. Fragment de stèle funéraire en calcaire réutilisé (fig. 13). Dimensions: 63 x 91 x 18 cm. Lettres: 5,5-5,8 cm.

Bibliographie: ISM V, 231.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution

[-- pat ou mat-]
ri b(ene)m(erenti) pos-
uerunt

Malheureusement, le texte est trop fragmentaire pour en savoir davantage. Il est sûr, pourtant, que plusieurs enfants ont fait ériger un monument funéraire à un de leurs parents.

12. Fragment d'une dalle funéraire en calcaire, brisée en haut et partiellement dans 1 partie inférieure et dans les parties latérales (fig. 14). Dimensions : 26 x 20 x 9 cm. Lettres : 2,5-3,9 cm.

Bibliographie: Mihailescu-Bîrliba 2010, 377-383.

Datation: II^e siècle.

Reconstitution

[...]
[...Eu]hem[er]-
us et mon[(umentum) h(eredem) n(on)]
sequet[ur].

L'inscription semble être moins importante du point de vue historique. Il y a pourtant quelques aspects qui sont à signaler.

Une première chose est le nom du dédicant. Euhemerus est un nom grec, attesté surtout chez les esclaves et les affranchis²²⁵, mais aussi chez les pérégrins²²⁶ ou même chez les citoyens²²⁷ provenant de l'espace hellénophone. Les occurrences du nom Euhemerus sont nombreuses et se retrouvent surtout dans l'ouest de l'Empire et encore plus à Rome²²⁸ et en Italie²²⁹. Dans les provinces danubiennes, il y a seulement deux occurrences, toutes les deux en Dacie, les dédicants étant des esclaves ou des pérégrins, provenant sans doute d'un milieu hellénophone²³⁰. Pour la Mésie Inférieure, si notre supposition de reconstitution est correcte, c'est la première mention du nom Euhemerus.

Le deuxième aspect important de cette inscription dérive toujours du nom Euhemerus. Ce serait une deuxième personne attestée à Ibida qui est liée à l'espace hellénophone²³¹. Le matériel épigraphique d'Ibida, même assez pauvre jusqu'à présent, a fourni de nombreuses informations concernant le statut juridique ou social des personnes ou leur onomastique. On retrouve ainsi des soldats et des vétérans²³², des citoyens romains²³³ et des pérégrins²³⁴. Du point de vue onomastique, les textes mentionnent des noms romains²³⁵, grecs²³⁶ et thraces²³⁷. Cela prouve une habitation assez intense dans la cité. Nous ne connaissons les raisons de la présence d'Euhemerus à Ibida, mais il faut la mettre en connexion avec le troisième aspect important

²²⁵ SOLIN 1982; SOLIN 1996.

²²⁶ Voir *infra*, les cas de Dacie.

²²⁷ Un M. Thoranius Euhemerus, *negotiator frumentarius*, est mentionné à Rome, mais il est possible qu'il soit aussi un affranchi (*CIL VI* 9668).

²²⁸ Comme par exemple *CIL VI* 6994, 11801 (affranchis), 8993 (esclave impérial).

²²⁹ Comme par exemple *AE* 1985,200 (Ostie).

²³⁰ *IDR III/2*, 347; *IDR III/5*, 274.

²³¹ La première, Antonius Alexander (*ISM V*, 227)

²³² *ISM V*, 224, 227.

²³³ *ISM V*, 225, 226, 227, 230.

²³⁴ *ISM V*, 228, 229.

²³⁵ *ISM V*, 224-227, 230.

²³⁶ *ISM V*, 227.

²³⁷ *ISM V*, 228, 229.

de l'inscription, c'est à dire le statut juridique de notre personnage. Malheureusement, le texte est trop fragmentaire pour qu'on apprend davantage sur Euhemerus. Voir aussi la variété des noms à Ibida, il est difficile de dire s'il est un esclave ou un pérégrin, ou Euhemerus est le *cognomen* d'une personne qui porte les *tria nomina*. Vu qu'en Mésie Inférieure il y a la dualité linguistique grec-latin et que beaucoup des personnes provenant soit des cités grecques de la province, soit d'un autre espace hellénophone sont mentionnées dans les cités „latines” de la province, je pense qu'il s'agit d'un personnage de statut pérégrin qui est arrivé à Ibida pour des raisons que nous restent inconnues.

Enfin, un dernier aspect important de l'inscription est constitué par la formule finale, *monumentum heredem non sequetur*. C'est la formule qui fait preuve d'un élément de droit romain concernant les tombeaux, plus précisément l'interdiction pour les survivants de transformer l'endroit du sépulcre et la tombe proprement-dite²³⁸. Cette formule se retrouve surtout sous la forme *hoc monumentum heredem non sequetur*²³⁹, mais il y a également des autres formes précisant qui est le propriétaire de la tombe (le défunt) (*hoc monumentum meum heredem non sequetur*)²⁴⁰, les endroits protégés (*heredes non sequetur nec locus sepulturae*)²⁴¹ et pour qui est l'interdiction (*hoc monumentum heredem familiae externae non sequetur*)²⁴². Ces prévisions sont d'habitude réalisées par testament et parfois on mentionne aussi la sanction financière pour ceux qui auraient violé le droit des tombeaux. Ainsi, en Mésie Inférieure, une inscription de Tomis mentionne cette sanction, mais le montant de la somme n'est pas conservé sur la pierre²⁴³. Dans l'espace balkanique, en Dalmatie, il fallait payer des sommes dont le montant

²³⁸ DE VISSCHER 1963; BARBERA et alii 2004, 177-308; CARROLL 2006, 102.

²³⁹ DE VISSCHER 1963; CARROLL 2006, 102.

²⁴⁰ CIL XII 800 (Arles).

²⁴¹ CIL VI 5244 (Narbonne).

²⁴² Rome: CIL VI 13814, 15593, 16698.

²⁴³ ISM II, 305.

variaient, de 35 deniers²⁴⁴ à des sommes plus élevées²⁴⁵. Ces sommes devaient être versées aux finances locales ou aux collèges divers, comme celui d'artisans ou des tisseurs. À Rome, les sommes versés pour le fisc impérial ou pour le collèges des pontifes sont encore plus élevées, de 50 000 à 100 000 sesterces²⁴⁶.

Pour la cité d'Ibida, cette formule prouve que le défunt était un citoyen, mais cela ne nous aide pas à identifier le statut d'Euhemerus. Il est important pourtant de voir que le droit des tombeaux et, par extension, le droit romain, était appliqué à Ibida. Ainsi, pour l'état actuel des recherches épigraphiques dans cette cité, l'inscription nous fournit un autre élément important de la vie quotidienne et de l'intégration d'Ibida au système juridique romain.

13. Borne miliaire, brisé dans la partie inférieure (fig. 15a-b). Dimensions: 105 cm en hauteur, 41 cm en diamètre. Lettres: 4 cm.

Datation: 237.

Reconstitution

[*Imp(erator)*] *Caes(ar) C(aius) [Iul(ius)]*
Verus Maximus
nus] P(ius) F(elix) Aug(ustus) Ge-
e[m]anicus Maximus
Dacicus Maximus
Sarmaticus Max(i)m
us pontifex maxi-
mus tribunicia
p(otestate) III imp(erator) V co(n)s(ul) pro-
co(n)s(ul) et [C(aius) Iul(ius)] Verus

²⁴⁴ *CIL* III 1753.

²⁴⁵ *CIL* III 2117; la reconstitution du *CIL* est de 100 000 deniers, mais il pourrait être bien 100 deniers.

²⁴⁶ *CIL* VI 8518 (*AE* 2000, 110); *CIL* VI 13073, 13074, 13319.

*Maximus nobilis-]
simis Caes(ar) Ger(manicus) Ma-
ximus Dacicu[s] Ma-
ximus Sarm(aticus) Ma-
ximus filius ei[u]s] mi-
[liari]a noua et vi-\[as et po]nt(es) disru(t)-
<<as per>> ---*

L’inscription atteste une activité édilitaire entreprise en Mésie par Maximin le Thrace et son fils. Cette activité est confirmé par d’autres bornes miliaires, trouvées à Carsium (la formule est *restituerunt*)²⁴⁷, au nord de la Dobroudja (à coté du monastère Saun)²⁴⁸ et à Istros et dans son territoire (dans un texte, la formule est aussi *restituerunt*, dans l’autre, *miliaria noua poniuesserunt*)²⁴⁹. Une autre inscription d’Ulmetum mentionne également cet empereur, mais le texte est trop fragmentaire pour en savoir davantage. Dans son règne de 3 ans, Maximin a fait ériger des miliaires dans les provinces du Bas Danube (en Pannonie Inférieure²⁵⁰ et en Dacie²⁵¹). Cela prouve l’importance stratégique accordé par l’empereur à ces provinces. Après la mort de Maximin et de son fils, leurs noms ont été martelés.

En ce qui concerne l’emplacement de la borne à Slava Rusă, il faut assumer la possibilité que la cité d’Ibida se trouvait sur une route qui liait le nord de la Dobroudja (Noviodunum) soit avec la côte de la Mer Noire (Tomi), ou bien avec les cités situées sur le Danube (Capidava).

²⁴⁷ ISM V, 97.

²⁴⁸ ISM V, 250 bis.

²⁴⁹ ISM I, 320, 321.

²⁵⁰ CIL III 3732, 3736, 6465, 10645; AE 1975, 698-700; AE 1980, 713; 1998, 1066.

²⁵¹ CIL III 8060=AE 2004, 1050; IDR II 589.

14. Fragment d'une dalle votive en calcaire, trouvé d'une manière fortuite au nettoyage effectué dans la zone de la courtine G (fig. 16). Dimensions: 13 x 14 x 7 cm. Lettres: 4 cm.

Inédite.

Difficile à dater : peut-être II^e siècle.

Reconstitution

[--]O[--]

[--]dec(urio ?)

uo[t(um) --]

L'inscription est trop fragmentaire pour n'être que d'une importance statistique pour notre catalogue. Pourtant, si les lettres DEC ne sont pas situées au milieu d'un autre mot, le texte atteste la présence d'un décurion à Ibida. Il peut s'agir d'un décurion d'une autre cité, ici présent, qui fait ériger une inscription votive, ou bien, plus probablement, d'un décurion militaire.

III. Considérations historiques sur les inscriptions d'Ibida

Il y a plusieurs problèmes posés par les inscriptions trouvées jusqu'à présent à Ibida. La première, et je pense que la plus importante, est la présence des militaires dans la cité à l'époque du Haut-Empire. Le deuxième est le component du point de vue juridique et social de la population d'Ibida, le troisième le component ethnique de cette population. Enfin, un autre problème dont la réponse attend encore, c'est le statut juridique de la cité.

Le premier problème (la présence des militaires à Ibida) est suscité par plusieurs facteurs, comme on l'a vu: la structure de la cité d'époque romaine tardive (30 tours et une surface de 24 ha). Un rôle militaire dans cette période n'est pas été nié; une question logique qui suit est si ce rôle n'était pas continué de la période antérieure. Malheureusement, les fouilles n'ont pas révélé des couches appartenant à l'époque du Principat, sauf une mise au jour récemment à l'extérieur de la cité d'époque romaine tardive, dans la zone de

la tour n° 8²⁵². Les trouvailles que j'ai évoqué ci-dessus ont appartenu soit à des complexes fermés, ou bien à des situations hors-de-contexte archéologique précis²⁵³. Pourtant, elles sont assez nombreuses et elles attendent encore à être publiées. Il faut mentionner du matériel céramique²⁵⁴, vitrique²⁵⁵, des gemmes²⁵⁶, des monnaies²⁵⁷, des dés²⁵⁸, et des briques portant des marques militaires²⁵⁹. Il convient d'ajouter des tombes romaines appartenant toujours à l'époque du Haut-Empire²⁶⁰ et des trouvailles faites pendant les recherches de surface entreprise dans le territoire de la cité²⁶¹. Les inscriptions apportent, à mon avis, un argument important de la présence militaire dans cette cité. Le diplôme militaire datant du 14 août 99 (n° 1 du catalogue) constitue une partie de cette argumentation. Comme je l'ai déjà affirmé, ce diplôme est accordée à un militaire des troupes de Mésie Inférieure, et puisqu'Ibida se trouve en Mésie Inférieure, il faut bien penser que l'origine du vétéran est d'une autre province. Par conséquent, il me semble possible que la cité a pu constituer un camp une des unités où était enrôlé le bénéficiaire du diplôme. Une deuxième partie de cette argumentation est constitué par la marque de propriété publiée par A. Rubel (n° 3 du catalogue). Ce type de plaque en bronze a été trouvé jusqu'à présent seulement dans un milieu militaire²⁶². De toute façon, elle a appartenu à un militaire et ce militaire se trouvait à Ibida à

²⁵² IACOB et alii 2011, 130.

²⁵³ Voir *supra*, note 4.

²⁵⁴ IACOB et alii 2007, 338 ; IACOB et alii 2008, 281 ; IACOB et alii 2009, 196 ; IACOB et alii 2010, 173 ; IACOB et alii 2011, 129-130.

²⁵⁵ Information C. CHIRIAC et S. BOȚAN; voir aussi BOȚAN, MOCANU sous presse, Cat. Nr. 5-7. Je remercie les auteurs pour avoir mis à ma disposition le manuscrit de leur article.

²⁵⁶ IACOB et alii 2007, 336.

²⁵⁷ IACOB et alii 2002, 292; IACOB et alii 2008, 281 ; IACOB et alii 2011, 130.

²⁵⁸ NUȚU, BOȚAN 2009, 150.

²⁵⁹ Information C. CHIRIAC.

²⁶⁰ IACOB et alii 2005; IACOB et alii 2007, 336-337; PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU, 2006, 401-408.

²⁶¹ IACOB et alii 2006, 332.

²⁶² RUBEL 2008, 7.

ce moment. S'il était actif ou il était vétéran, c'est difficile de dire. Son nom est pourtant extrêmement répandu parmi les militaires de Mésie Inférieure; des dizaines des Valerii y sont attestés. Un troisième argument de la présence militaire à Ibida est représenté par l'inscription de Valerius Valens, mort en service (n° 2 de notre catalogue). Il est *miles* de la XI^e légion Claudia, dont le lieu de stationnement était à Durostorum et dont le symbole était la *Lupa capitolina*, représentée sur l'inscription. Une gemme avec la même représentation a été trouvé à Ibida²⁶³: cela ne signifie pas forcément une présence d'une sous-unité de la XI^e légion Claudia dans la cité, mais il ne faut pas exclure, non plus, une telle hypothèse. Un quatrième argument de la présence des soldats à Ibida est constitué par les briques portant des marques militaires²⁶⁴; malheureusement, ces briques n'ont pas été publiées, mais je suis convaincu que leur publication va encore éclaircir le problème du stationnement d'une unité militaire dans la cité. Enfin, un cinquième argument de cette théorie est représenté par la prosopographie des personnages qui sont mentionnés dans les textes d'Ibida. Les Valerii (n°s 2 et 3), les Tiberii Claudii (n° 5, peut-être n° 6), les Antonii (n° 7) sont souvent attestés en tant que militaires, et même si les personnes qui sont rappelées dans les textes ne font pas leur service militaire, elles peuvent être descendants des militaires. L'analyse des textes a mis en évidence la multitude de noms ci-dessus cités portés par les militaires en Mésie Inférieure. Enfin, si le groupe de lettre DEC la dernière inscription de notre catalogue (n° 14) peut être restitué comme *decurio*, nous disposons encore d'un militaire à Ibida. Il est également possible qu'il soit un décurion municipal d'une autre cité (Troesmis?).

Le component juridique et social des personnes mentionnées dans les inscriptions d'Ibida est assez divers pour un petit nombre d'inscriptions, dont 4 sont fragmentaires. Il s'agit d'abord des citoyens: les militaires et les

²⁶³ IACOB et alii 2007, 336.

²⁶⁴ Elles sont mentionnées, par exemple, dans IACOB et alii 2007, 337.

vétérans sont des citoyens. Sauf cet aspect, il faut ajouter les Marcii (n° 4), Tiberii Claudii (n° 5, peut-être n° 6), les Antonii et la Cocceia (n° 7) dont nous avons parlé et nous disposons d'un échantillonnage des citoyens qui ont aussi une certaine aisance, si l'on juge selon les dimensions des monuments qu'ils font ériger. La formule *monumentum heredem non sequetur* de l'inscription n° 13 de notre catalogue indique au moins que le défunt a été citoyen. Quant au dédicant, dont le nom est Euhemerus, son statut est jusqu'au présent difficile à identifier. Encore plus, le texte fait preuve de la connaissance du droit latin dans la cité. Il y a, à côté des citoyens, trois pérégrins mentionnés dans les inscriptions d'Ibida: Othis Seuthes, Bithidia Biti, Lupussis(?) Mucatralis (n° 8) et Durisses Biti (n° 9). Le dernier personnage est identique à un *magister* du *uicus Quintionis* du territoire histrien, où il y avait une communauté des Thraces (*Bessi*). Il semble qu'une partie de cette communauté était également établie dans la zone d'Ibida. Pourquoi? G. Nuțu, dans sa thèse de doctorat, affirme que les *Bessi* ont été colonisés en Dobroudja pour leur qualité des mineurs, mais il est d'avis qu'à Altân Tepe (tout près d'Ibida, où il y avait à l'époque moderne une exploitation de cuivre) il est peu probable qu'il y avait des galeries anciennes²⁶⁵. Les traces des galeries anciennes, oui, il est peu probable les détecter, mais une exploitation de surface dans la région n'est pas exclue. Il n'est pas exclu, non plus, que les Thraces (ou plutôt les *Bessi*) colonisés dans la région soient en liaison avec l'exploitation du cuivre. En tout cas, les Thraces rédigent les textes en Latin, comme dans le cas des textes du territoire d'Istros.

J'ai déjà touché le problème du component ethnique de la population d'Istros. Il faut noter que toutes les inscriptions sont rédigées en latin. Les „Romains” sont les premiers à remarquer. On ne sait pas s'il étaient de vrais „Romains” ou au moins Italiques: leur origine est difficile à chercher. Même si les Valerii, les Tiberii Claudii, les Antonii et les Cocceii ont des noms latins, leur origine est presqu'impossible de trouver, d'autant plus que la plupart

²⁶⁵ NUȚU 2011, 58.

d'eux sont des militaires. Les Valerii de la XI^e légion Claudia ont leur origine, par exemple, en Gaules (comme Valerius Niger de Forum Iulii en Narbonensis²⁶⁶ ou C. Valerius Campanus à Vienne²⁶⁷), en Espagne (comme C. Valerius Proculus de Calagurris²⁶⁸), en Italie, comme C. Valerius Secundus²⁶⁹, mais aussi dans les provinces balkano-danubiennes, comme M. Valerius Liberalis en Dalmatie²⁷⁰, Valerius Marcus²⁷¹ et C. Valerius Julianus²⁷² en Dacie, Valerius Longinianus²⁷³ en Mésie Inférieure. Il est difficile de dire d'où provenait notre Valerius Valens, vu que les recrutements se déroulaient en Occident et dans la région balkano-danubienne. En Mésie Inférieure, deux vétérans de la V^e légion Macedonica portent les noms Tiberius Claudius et ils sont tous les deux originaires de Syrie²⁷⁴, mais c'est difficile à dire si les Tiberii Claudii d'Ibida étaient leur descendants. De même, on peut dire peut de choses sur Antonius; sa femme, Cocceia Dorina, fait partie de la *gens* Cocceia attestée déjà en Mésie Inférieure²⁷⁵.

À côté des „Romains”, il faut mentionner les Thraces, présents, à mon avis, à cause de l'exploitation minière (de surface) qui se trouvait près d'Ibida, à Altân-Tepe.

Enfin, on ne peut pas oublier Euhemerus, qui porte un nom grec (n° 13 de notre catalogue). On ne sait pas s'il est originaire d'une cité grecque située à l'extérieur de la province ou d'une cité grecque de Mésie Inférieure. La deuxième variante semble plus plausible, mais les arguments manquent.

²⁶⁶ *CIL* III 2839.

²⁶⁷ *CIL* XIII 13521⁴.

²⁶⁸ *CIL* III 11239.

²⁶⁹ *ILJug* 2802.

²⁷⁰ *CIL* III 15004.

²⁷¹ *CIL* III 7477.

²⁷² *AE* 1983, 880.

²⁷³ *CIL* V 942.

²⁷⁴ *ISM* V, 178-179.

²⁷⁵ Voir *supra* notes 210 sqq.

J'ai déjà affirmé qu'en ce qui concerne la question du statut juridique de la cité à l'époque du Haut-Empire, la réponse attend encore. Il est possible qu'il y avait un camp militaire, mais un statut de l'établissement civil (*uicus, ciuitas*) est difficile de prouver.

Malgré cela, je pense que le bilan épigraphique, à partir des publications récentes (4 inscriptions de notre petit catalogue ont été publiées les dernières trois ans), est encourageant: on dispose des informations concernant une population apparemment hétérogène et il y a une puissante présence militaire qui se dégage de ces textes. Nous attendons pourtant les années suivantes de fouilles, afin d'éclaircir au moins le problème du stationnement des militaires à Ibida.

BIBLIOGRAPHIE

- ARICESCU, A. 1971. *Despre numele antic al aşezării de la Slava Rusă*, BMI 40, 58-60.
- ARICESCU, A. 1972. *Unitățile militare în procesul de romanizare a teritoriului dobrogean*, SCIV 23, 581-592.
- BARBERA, R. et alii 2004. *Iura sepulcrorum a Roma. Inediti e revisioni*, dans *Lubitina e Diutorni: Atti dell' XI Rencontre franco-italien sur l'épigraphie*, Rome, 177-308.
- BARNEA I. 1968. *Din istoria Dobrogei*, Bucarest.
- BĂRBULESCU, M. 1998. *Les villages attestés par les sources épigraphiques dans la Dobroudja romaine*, dans Baumann, V. H. (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces romaines: vici et villae* (Tulcea, 8-15 octobre 1995), Tulcea, 229-242.
- BĂRBULESCU, M. 2001. *Viața rurală în Dobrogea romană*, Constanța.
- BOȚAN, S., MOCANU, M. sous presse. *Despre paharele decorate cu „muguri de lotus” (tip Isings 31) descoperite în Dobrogea romană*, ArhMold 35.
- CARROLL, M. 2006. *Spirits of the deads. Roman funerary commemoration in Western Empire*, Oxford.

- CHIRIAC, C., NICOLAE, C., TALMATCHI, G. 1998. *Noutăți epigrafice de epocă română de la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 31, 139-162.
- CHIRIAC, C., MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. MATEI, I. 2006. *Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure*, dans CONRAD, S., EINICKE, R. FURTWÄNGLER, A. E., LÖHR, H., SLAWISCH, A. (hrsg.), *Pontos Euxinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes*, Langenweißbach, 383-390.
- CHRIST, W. von 1875. *Weickum's Inschriftenammlung*, München.
- DE VISSCHER, F., 1963. *Le droit des tombeaux romains*, Milan.
- DETSCHEW, D. 1957. *Die thrakischen Sprachreste*, Wien.
- DORUȚIU-BOILĂ 1979. *Despre localizarea orașului Libida (Theophylactos Symocattes, Istori, I. 8)*, StCl 18, 145-149.
- DUMITRACHE, I. sous presse. *Les origines de la famille des Cocceii de la Scythie Mineure*, dans MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., BOUNEGRU, O. (éds.), *Migration und Akkulturation im Osten des Mittelmeerraumes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden, 223-228.
- ECK, W., MACDONALD, D., PANGERL, A. 2001. *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, AMN 38, 27-48.
- ECK, W., MACDONALD, D., PANGERL, A. 2002a. *Neue Militärdiplome mit neuen Konsulndaten*, Chiron 32, 401-426.
- ECK, W., MACDONALD, D., PANGERL, A. 2002b. *Neue Militärdiplome zur Geschichte der Provinz Germania inferior*, Kölner Jahrbuch, 35, 227-236.
- ECK, W., PANGERL, A. 2005a. *Neue Konsulndaten in neuen Diplomen*, ZPE 152, 229-262.
- ECK, W., PANGERL, A. 2005b. *Neue Militärdiplome für die Provinzen Syria und Iudeaea/Syria Palaestina*, SCI, 24, 101-118.
- ECK, W., PANGERL, A. 2006. *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, Dacia N. S. 50, 93-108.
- ECK, W., ROXAN, M. M. 1998. *Zwei Entalssungsurkunden – tabulae honestae missionis – für Soldaten der römischen Auxilien*, Archäologisches Korrespondenzblatt, 95-112.

- ECK, W., WEIß, P. 2002. *Hadrianische Konsuln. Neue Zeugnisse aus Militärdilpome*, Chiron 32, 449-489;
- IACOB, M. et alii 2002. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, Bucarest, 291-293.
- IACOB, M. et alii 2003. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Bucarest, 262-264.
- IACOB, M. et alii 2004. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, Bucarest, 312-314.
- IACOB, M. et alii 2005. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*, Bucarest, 350-355.
- IACOB, M. et alii 2006. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005*, Bucarest, 331-334.
- IACOB, M. et alii 2007. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2006*, Bucarest, 335-342.
- IACOB, M. et alii 2008. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2007*, Bucarest, 281-287.
- IACOB, M. et alii 2009. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2008*, Bucarest, 196-201.
- IACOB, M. et alii 2010. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida]*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009*, Bucarest, 173-176.

- IACOB, M. et alii 2011. *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([L]ibida)*, dans *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2010*, Bucarest, 129-133.
- IRIMIA, M. 1988-1989. *O nouă unitate militară romană în sud-vestul Dobrogei*, Pontica 21-22, 113-121.
- IRIMIA, M. 2002-2003. *Noi descoperiri de tegule romane în sud-estul Dobrogei*, Pontica 35-36, 2002-2003, 161-176.
- IVANOV, R. 1994. *Zwei Inschriften der beneficiarii consularis aus dem Kastell Abrittus in Moesia Inferior*, ZPE 100, 484-486.
- LŐRINCZ, B. 2001. *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I Die Inschriften*, Vienne.
- LŐRINCZ, B., PETÉNYI, S. 1994. *Zwei neue Militärdiplomen aus Pannonien*, ZPE 101, 197-204.
- MACDONALD, D., MIHAYLOVICH, A. 2002. *A New Moesia Inferior Diploma of 97*, ZPE 138, 225-228.
- MADGEARU, A. 1999. *Few Notes in Two Placenames of Getic Origin in Procopius, De aedificiis*, TD 20, 308-313.
- MATEI-POPESCU, F. 2001-2002. *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA 53-53, 173-242.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2001. *Altersangaben der Sklaven, Freigelassenen, ihrer Herren und Patronen*, AMN 38, 87-102.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2003. *Résultats préliminaires des fouilles d'Ibida, secteur Extra-Muros*, SAA 9, 341-348.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2004. *Individu et société en Dacie romaine. Étude de démographie historique*, Wiesbaden.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2006. *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Wiesbaden.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2008. *Une nouvelle inscription de Mésie Inférieure*, Dacia N. S. 52, 199-210.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2009. *Note épigraphique. Trois familles d'Oescus à Troesmis*, Pontica 42, 385-388.

- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2010. *Une nouvelle inscription d'Ibida (Slava Rusă, dép. de Tulcea)*, Pontica 43, 377-383.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., PARASCHIV, D. 2004. *Eine „wiederentdeckte“ Inschrift zu Ibida (Moesia Inferior) dans Németh, G., Piso, I. (éds.), Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacieae Pannoniaeque*, Debrecen, 163-167.
- NETZHAMMER 1909. *Aus Rumänien*, I, Einsiedeln.
- NICOLAE, C. 1993. *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26, 215-229.
- NICOLAE, C. 1995-1996. *Descoperiri de epocă română și bizantină la Carsium*, Pontica 28-29, 1995-1996, 135-160.
- NUȚU, G. 2011. *Meșteșugurile în Moesia Inferior. Centrele de producție și ariile de difuziune din perspectivă arheologică*, Iași (thèse de doctorat mss.).
- OPAIȚ, A. 1991. *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42, 21-56.
- OPAIȚ, A., OPAIȚ, C., BĂNICĂ, T. 1990. *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, RMI 59, 18-28.
- PARASCHIV, D., DOBOȘ, A., POPESCU, G. 2006. *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)Ibida*, dans MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., BOUNEGRU, O. (éds.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie*, Bucarest, 401 – 408.
- PETOLESCU, C. C., POPESCU, A.-T. 2003. *O nouă diplomă militară privitoare la provincia Moesia Inferior*, dans *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 73-92.
- PETOLESCU, C. C., POPESCU, A.-T. 2004. *Ein neues Militärdiplom für die Provinz Moesia Inferior*, ZPE 148, 269-276.
- PETROVSZKY, R. 2004. *Das Militärdiplom des Atrectus*, Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz, 102, 7-64.
- PIFTOR, V. 2009. *Speranța de viață, structura de vîrstă și mortalitatea populației din Moesia Inferior în secolele I-III p. Chr.*, dans MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. (éd.), *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iași, 21-100.
- ROXAN, M. M. 1997. *An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia inferior: 127 August 20*, ZPE 118, 287-299.

- ROXAN, M. M. 1999. *Two Complete Diplomas of Pannonia inferior: 19 May 135 and 7 Aug. 143*, ZPE 127, 249-273.
- ROXAN, M. M., ECK, W. 1997. *A Diploma of Moesia Inferior: 125 iun. 1*, ZPE 116, 193-203.
- RUBEL, A. 2008. *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida*, Archäologischer Anzeiger, 2. Halbband, 1-8.
- SUCEVEANU, Al. 1998. *Două inscripții inedite de la Histria*, Pontica 31, 109-117.
- SUCEVEANU, Al. BARNEA, Al. 1991. *La Dobroudja romaine*, Bucarest.
- ȘTEFAN, Al. S. 1977. *Cetatea romană de la Slava Rusă (Libida?)*. Cercetările aerofotografice și apărarea patrimoniului arheologic, RMM-MIA 46, 3-22.
- ȘTEFAN, Gh. et alii 1954. *Şantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanța)*, SCIV 5, 69-122.
- WAGNER, W. 1938. *Die Dislokation der römischen Auxiliar-Formationen in den Provinzen Noricum, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin.
- WEIß, P. 1997. *Neue Militärdiplome*, ZPE 117, 227-268.
- WEIß, P. 1999. *Ein Diplom des Antoninus Pius für Moesia inferior von Dez. 145/Dez. 146. Zum Truppenbestand der Provinz an der Okkupation Dakiens*, ZPE 124, 279-286.
- WEIß, P. 2001. *Das Konsulnpaar vom 7. April 145: noch einmal zu den Auxiliern von Moesia Inferior und Thracia unter Antoninus Pius*, ZPE 134, 261-266.
- WEIß, P. 2005. *Neue Militärdiplome Domitians und Nervas für Soldaten Niedermösensiens. Zur Rubrik dimisso honesta missione im Empfängerteil von Urkunden*, ZPE 153, 207-217.
- WEIß, P. 2006. *Die Auxilien des syrischen Heeres von Domitian bis Antoninus Pius. Ein Zwischenbilanz nach den neuen Militärdiplomen*, Chiron 36, 249-298.
- ZAHARIADE, M., MUŞETEANU, C., CHIRIAC, C. 1981. *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos*, Pontica 14, 255-261.

ILLUSTRATIONS

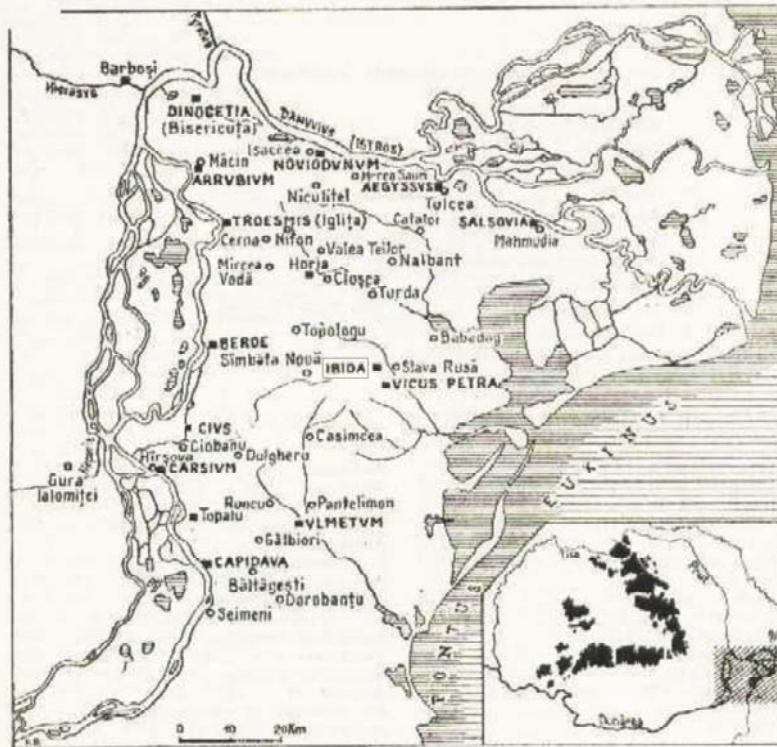


Fig. 1. Carte de la Dobroudja romaine

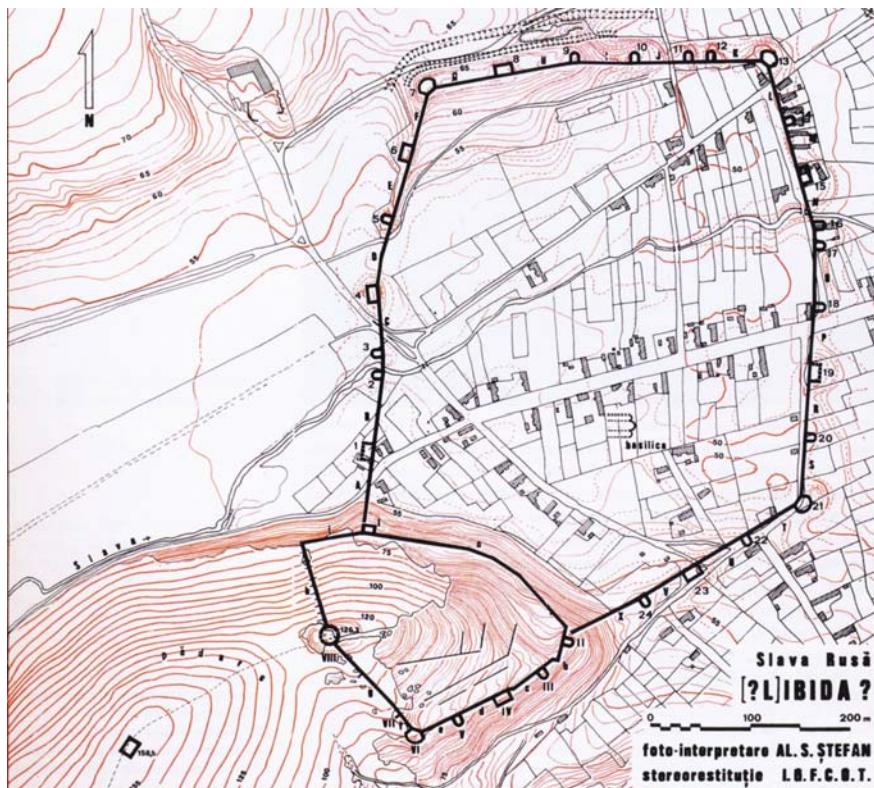


Fig. 2. La cité romaine d'Ibida.



Fig. 3a. Inscription n^o 1. *Tabella II intus*



Fig. 3b. Inscription n° 1. *Tabella II extrinsecus*



Fig. 4. Inscription n^o 2.



Fig. 5. Inscription n° 3.



Fig. 6. Inscription n^o 4.



Fig. 7. Inscription n° 5.



Fig. 8. Inscription n^o 6.



Fig. 9. Inscription n° 7.



Fig. 10. Inscription n^o 8.



Fig. 11. Inscription n° 9.



Fig. 12. Inscription n^o 10.

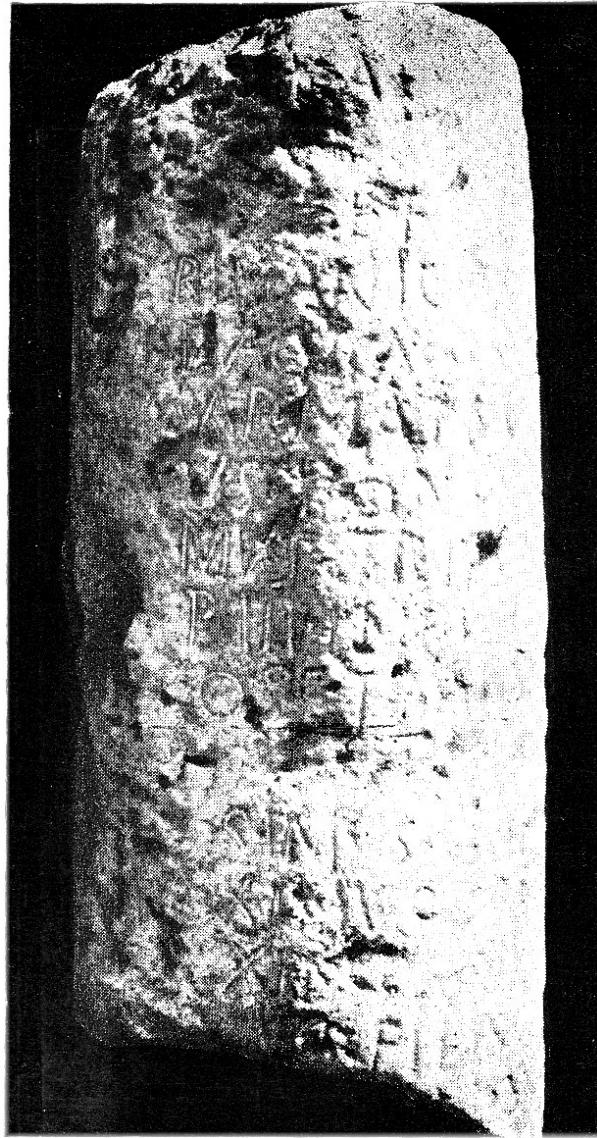


Fig. 13. Inscription n° 11.



Fig. 14. Inscription n^o 12.

Fig. 15a. Inscription n° 13.



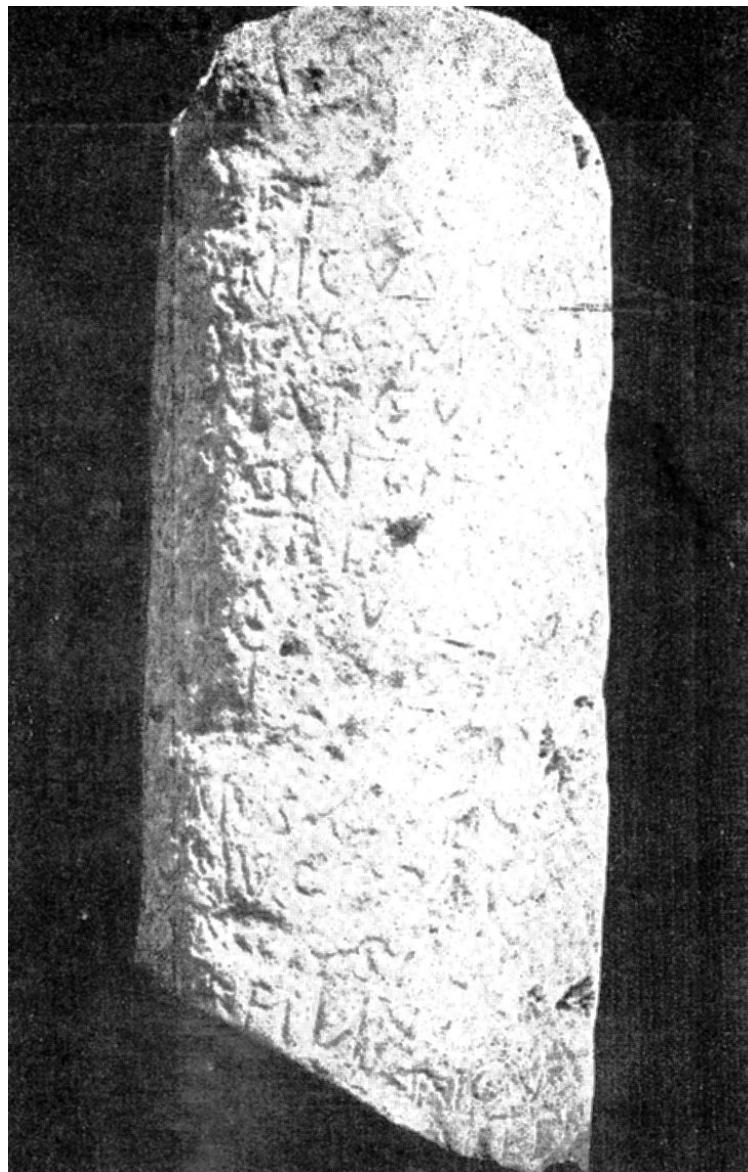


Fig. 15b. Inscription n^o 13.



Fig. 16. Inscription n° 14.

DIVINE PRESENCE IN THE BATHHOUSES OF ROMAN DACIA

ANDREA CUMURCIUC¹

Key words: Roman Dacia, archaeology, *thermae*, divine representations.

Abstract: *Baths, as a typical element of Roman architecture are present in all of the Empires provinces. They serve different purposes, and they can be included in different categories. However in all the bathhouses, between the decorations, statues of divine figures and votive altars can also be found. This paper analyses the meaning of this finds in the bathhouses of Roman Dacia.*

Résumé: *Les thermes constituent un élément typique de l'architecture romaine, et en tant que tels, nous pouvons les rencontrer dans toutes les provinces de l'Empire. Ils peuvent être encadrés dans plusieurs types, et selon la typologie ils étaient destinés à des portées différentes. Mais tous les thermes, n'importe pas la catégorie, étaient des bâtiments équipés d'éléments décoratifs, parmi lesquels apparaissent souvent des représentations ou des attestations épigraphiques de divinités. La portée de cette étude est d'analyser la signification de ce type de représentations dans le cas des thermes de Dacia.*

Rezumat: *Termele constituie un element tipic al arhitecturii romane și ca atare le putem întâlni în toate provinciile Imperiului. Ele se pot încadra în mai multe tipuri și, în funcție de aceasta, erau destinate unor scopuri diferite. Dar toate termele, indiferent de categorie, erau clădiri dotate cu elemente decorative, printre care adesea apar și reprezentări de divinități sau atestări epigrafice ale acestora. Scopul acestui studiu este de a analiza semnificația acestui tip de descoperiri în cazul termelor din Dacia.*

Baths are one of roman civilizations defining elements, especially in the towns. Baths were designated in Latin with the term *thermae*, originally a Greek word, meaning warm. The first Roman building officially named with this term was the one built by Marcus Agrippa on Campus Martius in Rome.

¹ Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca; e-mail: cumurciuca@gmail.com.

The term *balnea*, also used in Latin referred to smaller public baths or private baths.²

The type of building, and the habit attached to it, spread across Europe, as new territories were occupied by the Romans. Bathhouses were present also in Roman Dacia, and some of them are today fully excavated. As all Roman public buildings, baths were also decorated with statues, some of them representing divine figures. The purpose of this paper is to analyze the meaning of these representations, to establish whether they have any religious purpose or just decorative ones.

But before we can do that it is necessary to present the main categories of Roman baths. *Thermae* could be built within civilian settlements, on military camps or they could be attached to a sanctuary, in which case they were considered medical baths. The healing baths were usually situated near hot springs which fed the water supplies system. They were especially popular sites, because, a series of hot, warm and cold baths were described by roman doctors as being efficient against many diseases³.

Classical baths were formed from a number of rooms each having a specific purpose, such as *caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium*, *sudatorium*, *natatio* and *palestra*.⁴ But medical baths did not had to contain these specific rooms, and their architecture was often different from those of common baths. We can establish different levels of development for healing baths. In the first phase they were used in natural form, with a minimum improvement, consisting in pools carved in the natural soil and fed by the hot spring. In this stage the baths are situated in the sanctuary, dedicated to the goddess of spring. In the second phase baths and sanctuary are separated and the pools are closed within large rooms, unheated except by the naturally warm water.

² GROS 1996, 388.

³ YEGÜL 2010, 9.

⁴ HEINZ 1996, 2413.

Finally in the third phase the naturally warm baths are combined with heated ones⁵.

As we can see, during its evolution healing baths tend to separate from the sanctuary in order to establish a line between the sacred space dominated by the gods of the spring and the profane space of the baths. Even so, as long as the sacred springs fed some of the bathhouses pools, and people went there in order to obtain healing we can find votive offerings and altars inside bathhouses. But divine figures are also present in ordinary baths, and we have to ask the question whether they have religious purpose or they are just decorative elements.

Roman culture was brought in the province Dacia by the army, so the first bathhouses were military ones, attached to the fortresses where the troops were quartered. Normally the bathhouses were situated outside the fortress, except the legionary camps, so they could be used also by civilians⁶.

Two legions were stationed in Dacia, but only the camp of the V legion in Potaissa was archaeologically studied. The excavations at the bathhouse began in 1993 and they revealed the largest *thermae* known in Dacia. The building is situated in the *pretentura dextra* of the fortress, and occupies a territory of at least 90 per 60 meters⁷. It consists in a large palestra, an opened space for physical exercises, and two *praefurniums* which heated two rooms, probably *tepidariums*. Situated west from the *palestra* there are other five heated rooms, two hot baths, one cold bath, a dressing room and the toilettes⁸. In 2003 above one of the water evacuation channels a statue fragment was found.

The 35 cm high piece represents the head of the Egyptian god Serapis, wearing beard, moustache and curly hair. On the top of the head is still

⁵ YEGÜL 1992, 110.

⁶ NIELSEN 1990, 73.

⁷ BĂRBULESU 1997, 37.

⁸ BĂRBULESU 2004, 15.

visible the trace of the broken *kalathos*, the fruit basket⁹. The name Serapis derives from the combination of Osiris and Apis, and he was initially a god of the underworld, as Osiris was the god of the dead. In roman times Serapis was worshiped as a healing deity, together with his companion Isis. The rituals, that took place in his sanctuary, were similar with those from an asklepeion¹⁰. His presence in a bathhouse is not accidental; he is the protector of health that soldiers intend to maintain. As an analogy a statue of Isis, associated with the local goddess Noreia was found in one of the public baths of Virunum in Noricum.¹¹

Other divine figures were also present in the camps bathhouse. Among the ruins another sculptural fragment was found. It represents a naked male torso and a fragment of the left arm under which the end of a club can be seen. The statue belongs to the Greek hero Hercules, in the type of Hercules Farnese¹². In Roman mythology springs, especially hot ones were sacred to Hercules. He is often referred to as the god of healing waters¹³. Hercules presence in the bathhouse can also be explained by the physical strength that he stands for, a vital element for the soldiers. A similar statue with the one found at Potaissa was placed in the Baths of Caracalla in Rome in 216 AD, a roman copy of a Greek original¹⁴.

Another military bath excavated in Roman Dacia is the one situated at Micia, near the fortress of cohors II Flavia Commagenorum. At Micia there are three separate bathhouses on the territory of the civilian settlement. The oldest one was built during the reign of Emperor Hadrian for the use of the

⁹ BĂRBULESU 2009, 78.

¹⁰ SALAZAR 2008, 306-307.

¹¹ CSIR II/1,17.

¹² BĂRBULESU 2009, 92.

¹³ SALAZAR 2005, 190-191.

¹⁴ LUGLI 2007, 9.

soldiers¹⁵. The other two, built later, were made for the use of the civilian population¹⁶.

The first excavations took place at one of the civilian baths. The establishment consists in a series of rooms, nr. 8 being a *praefurnium*, a fire chamber, that heated rooms nr. 7, 6 and 5. Room nr 4 was unheated, having attached a pool, so we can consider it as being a *frigidarium*. Room nr 3 had its one *praefurnium*, which provided a consistent heat, so it had to be a *caldarium*. Situated towards East, we have the large room nr. 1, having attached a cold water pool¹⁷. Inside this pool a statue fragment was found. It is a male torso from white marble, 16 cm high and 18 cm large. Although the head and the rest of the body it is missing, the strand of hair on the right shoulder, and the *nebris*, the typical clothing made from deer fell, and decorated with vine leaves, that covers the left shoulder, allows us to identify the fragment with Liber Pater¹⁸.

Liber is an old italic deity of fertility and freedom, the patron of Rome's plebeians. From the republican period he was associated with Bacchus, and Dionysus, becoming the god of wine¹⁹. The presents of Liber Pater and his companions inside a bathhouse is a reference to the good life these divine figures stood for, a way of live Romans could not imagine without baths. Representations of Dionysus and other divine characters associated with him, such as Satyrs and Silenus are common in Roman baths. Fragments of statues representing Satyrs were found also inside the Barbara baths in Trier.²⁰

¹⁵ MARINESCU, SION, PETCULESCU, ANDRIȚOIU, IONESCU RUSU, BRĂILEANU 1979, 108.

¹⁶ ALICU 2004, 6.

¹⁷ MARINESCU, MĂRGHITAN, PETOLESCU 1975, 217.

¹⁸ POP 1972, 173.

¹⁹ SALAZAR 2005, 486.

²⁰ MANDERSCHEID 1981, 68.

In the bathhouse from Micia another interesting find was made. It is a votive altar, dedicated by Aelia Flavia to Venus²¹. The goddess of beauty is a popular figure in roman bathhouses, representing the physical perfection of the human body. Her presence can also be explained throughout the mythology, Venus being borne from the sea. She is often represented taking a bath, action symbolized by the presence of a *hydria*.²² In this form Venus could easily be confused with the Nymphs. As we can see there are many reasons of placing a monument for Venus inside a bathhouse. But in Micia the goddess does not own a statue. The expression *aram posuit* designates the altar itself as the object of the dedication. Because of its poor artistic quality, this altar could hardly be considered as a decorative element. Small terracotta statues of Venus were also found in this establishment, together with a pattern for casting these objects²³. We have to consider these elements as votive offerings from the women who frequented the baths.

Another military bath studied in Roman Dacia is situated near the fort of ala I Claudia in Slăveni. The building consists form a large room, nr. 1, an *apodyterium*, a *frigidarium*, two *praefurniums* which heated the *sudatorium*, the *caldarium* and the *tepidarium*, and other three rooms with unidentified destination²⁴. Inside the cold bath several fragments of sculpture were found, from two statuary groups.

The fragments of the first group do not contain any specific elements which could help in identifying the characters. But between the fragments of the second group, two hands were found, one holding a vessel, and another a bunch of grapes²⁵. We are dealing with another representation of Liber Pater or Bacchus, the vessel in the right hand being used for pouring wine to the panther which stays at the god's feet.

²¹ IDR III/3, 140.

²² BECATTI 1971, 38.

²³ RUSU 1981, 68.

²⁴ POPILIAN 1971, 628.

²⁵ POPILIAN 1971, 633.

The province Dacia also benefits of some medical baths, situated near hot springs, such as Germisara, Băile Herculane or Aquae. The roman settlement from Băile Herculane had never been excavated and nowadays it is mostly destroyed by modern construction. So we cannot establish the baths level of development, whether it was part of a spring sanctuary, or it formed a separate establishment. Although we do not know the exact location of the baths, votive monuments dedicated to the gods of the hot springs were found all over the modern resort.

12 of the discovered votive altars are dedicated to Hercules²⁶. He is named *salutifer*, term referring to his quality of healing deity. On one altar Hercules is associated with *Genium locus* and *Fontis Calidis*²⁷, which clearly shows his status of protective deity of the hot springs and medical baths.

The medicine gods, Aesculapius and Hygia were also worshiped at Băile Herculane, their cult being related to that of springs, as we can see on an altar dedicated to Aesculapius and Hygia for the health of Iunia Cyrilla, who recovered after a long illness thank to the virtues and healing powers of water²⁸. The inscription also proofs the existence of medical baths, where the person named performed a cure.

The hot springs of Germisara are situated only 5 km away from the roman fort Cigmău. The springs were known also by the Dacian²⁹, and roman soldiers started using them shortly after they arrived³⁰. We can distinguish two levels of development for the medical baths. In the first phase Romans used only the natural cavity of the spring. During the archaeological excavations 600 coins, 8 gold votive plates, one marble statue and 4 altars were recovered from this cavity³¹. The 70 cm high statue represents goddess

²⁶ IDR III/1, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68.

²⁷ IDR III/1, 67.

²⁸ IDR III/1, 55.

²⁹ RUSU-PESCARU, ALICU 2000, 66.

³⁰ RUSU 1991, 653.

³¹ PISO, RUSU 1990, 9.

Diana the Huntress, dressed with *chiton* and *himation* and wearing a tiara on her head. The right hand is raised in order to remove an arrow from the quiver, while the left hand is bent, as she was holding the arch. The goddess is represented together with her usual companion, a dog, standing at her feet. The votive altars were dedicated to the Nymphs and Diana. One of the gold plates also mentions Diana, one Hygia and three the Nymphs³². The votive monuments were placed around the natural cavity, considered the central point of the sanctuary.

In the second phase the Romans elaborated a network of channels for directing the water into pools dug in the natural soil and padded with wooden board³³. The use of the settlement as a medical bath is proven by the inscription of Marcus Aurelius Theodotus who dedicated an altar to the Nymphs, Diana and their spring, mentioning that he took three baths in the waters of Germisara³⁴.

Considering the presented facts we can establish that divine characters are present in the bathhouses of roman Dacia, both military and civilian, medical and common baths. They are: Liber Pater, Aesculapius, Hygia, Hercules, Diana, the Nymphs, Serapis and Venus. Each one of them was chosen for a particular reason. The Nymphs are traditional spring deities, Diana as a goddess of the free nature can also be associated with springs, Venus and Hercules are symbols of physical perfection, that could be achieved at least partially by the bathhouse activities, Liber Pater represents the joyful live, and bathing was part of that, and Aesculapius, Hygia and Serapis are medical deities whose healing powers work throughout water. Being all related to water, or to the phenomenon of bathing we cannot consider them only decorative elements. However according to the discovery place a clear distinction can be made. The divine representations found in medical baths are religious objects, votive offerings, especially because the

³² PISO, RUSU 1990, 10-13.

³³ RUSU-PESCARU, ALICU, 2000, 67.

³⁴ AE 1992, 1484

medical baths of roman Dacia are all in the first level of development, still associated with the spring sanctuary. On the other hand, the divine representations found in classical baths have different symbolic roles, but their presence does not confirm any religious meaning to the space. Despite the exposed statues of divine characters public baths remain profane buildings.

REFERENCES

- ALICU, D. 2004. *Micia. Studii monografice I*, Cluj-Napoca.
- BĂRBULESCU, C. 2004. *Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani. Castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca.
- BĂRBULESCU, M. 1997. *Das Legionslager von Potaissa, Zalău*.
- BĂRBULESCU, M. 2009. *Cultele egiptene la Potaissa*, in *Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*, Bucharest, 77-90.
- BĂRBULESCU, M. 2009. *Documenti culturali nel castro legionario di Potaissa*, in *Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*, Bucharest, 91-104.
- BECATTI, G. 1971. *Nimfe e divinità marine: ricerche mitologiche iconografiche e stilistiche*, Studi Miscellanei, 17, 17-58.
- GROS, P. 1996. *L'architecture romaine*, I, Paris.
- HEINZ, W. 1996. *Antike Balneologie in späthellenistischer und römischer Zeit. Zur medicinischen Wirkung römischer Bäder*, in ANRW II 37.3, 2411-2432.
- LUGLI, G. 2007. *Le terme di Caracalla*, Roma.
- MANDERSCHEID, H. 1981. *Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen thermenanlagen*, Berlin.
- MARINESCU, L., MĂRGHITAN, L., PETOLESCU C. C. 1975. *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974*, Cercetări arheologice I, 217-230.
- MARINESCU, L., SION, A., PETCULESCU, L., ANDRIȚOIU, I., IONESCU RUSU, E., BRAILEANU, M., 1979. *Șantierul arheologic Micia*, Cercetări arheologice III, 105-126.

- NIELSEN, I. 1990. *Thermae et Balnea*, Aarhus.
- PISO, I., RUSU, A. 1990. *Nymphaeum-ul de la Germisara*, Revista Monumentelor Istorice I, 9-17.
- POP, C. 1972. *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi*, Apulum X, 173-182.
- POPILIAN, GH. 1971. *Thermele de la Slăveni*, Apulum IX, 627-646.
- RUSU, A. 1981. *Un monument epigrafic de la Micia*, Sargetia XV, 67-68.
- RUSU-PESCARU, A., ALICU, D. 2000. *Templele romane din Dacia*, Deva.
- SALAZAR, C. F. 2005. *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World. New Pauly*, vol.7, Leiden-Boston.
- SALAZAR, C. F. 2008. *Brill's Encyclopaedia of the Ancient World. New Pauly*, vol. 13, Leiden-Boston.
- YEGÜL, F. 1992. *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, London.
- YEGÜL, F. 2010. *Bathing in the roman world*, New York.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

SOCIETY AND RELIGION IN ILIŞUA: A COMMENT

ALEXANDER FALILEYEV¹

Keywords: Celtic studies, Roman Dacia, onomastics, epigraphy.

Abstract: *The note is dedicated to the analysis of several Celtic (and presumably Celtic) personal names found in the Latin inscriptions of Ilişua, Romania. The name Cutius is most likely to be Gaulish in origin, while Lelius is most probably not. A more difficult case is that of Laetillus, which allows various interpretations.*

Résumé: *Cette note est dédiée à l'analyse de quelques (possibles) noms celtes trouvés dans les inscriptions latines d'Ilişua, Roumanie. Le nom Cutius est surtout Gaulois à l'origine, pendant que Lelius ne l'est pas. Un cas plus difficile est celui de Laetillus, ce qui permet de nombreuses interprétations.*

Rezumat: Această notă este dedicată analizei unor (posibile) nume celtice descoperite în inscripțiile de la Ilișua, România. Numele Cutius este cel mai probabil galic la origine, în timp ce Lelius nu este. Un caz mai dificil este cel al lui Laetillus, care permite numeroase interpretări.

In his most welcome recent analysis of society and religion in Ilişua (Dacia) Dr Sorin Nemeti has considered a substantial amount of inscriptions and other monuments from this auxiliary *castrum*². He was particularly interested in the ethnic / provincial origin of its inhabitants, and duly paid attention to the onomastics preserved in the inscriptions. Below I would like to offer additional linguistic comments on several names Dr Nemeti

¹ Aberystwyth University; e-mail: axf@aber.ac.uk.

² NEMETI 2010.

discussed in this article³.

The name *Cutius* (Aulus Cutius Secundanus) occurs in a dedication to Silvanus Domesticus found on an altar fragment⁴, and S. Nemeti quotes the opinions of A. Holder and A. Paki in favour of its Celtic origin⁵. It should be remembered that the name is well attested in the Balkan provinces⁶, but even in a Balkan context the name was still considered Celtic by some scholars⁷, possibly relying on Holder's authority. In fact, there are some grounds to label it as such. As OPEL II: 90 reports, the name (and its feminine counterpart) is attested in Celtic-speaking provinces, and this can be used as an additional argument in proving its Celticity, as Nemeti aptly considers. Moreover, X. Delamarre does indeed list it in his compendium of Celtic personal names⁸. However, he does not supply this entry with any etymological references, which makes its linguistic attribution at least questionable. In an earlier work X. Delamarre⁹ mentions the anthroponyms *Cutios* and *Cutio* in his discussion of the Gaulish name of a winter month *cutios*. He admitted however, that the alternative spellings of the name of the month have initial *g-*, and indeed one of the recent etymologies of it (that by P.-Y. Lambert) takes *gutios* as a starting point.

A different (but also Celtic) analysis of the name was suggested by W. Meid¹⁰, who tentatively connected *Cutius*, *Cutia*, *Cutio* with Lat. *cutis* 'skin',

³ I will not remark on the personal names *Cittius*, *Ioivai* (both CIL III, 807), *Ammia* (CIL III, 819, *Licco* (ILD: 798), *Brisanus* which Dr Nemeti (NEMETI 2010, 415, 418, 420-1) discusses; for these see FALILEYEV 2007, 76, 93, 37, 99, 62-3 respectively.

⁴ CIL III, 7628.

⁵ NEMETI 2010, 411.

⁶ Cf. e.g., ISM II, 115 with further references.

⁷ See, e.g., PAPAZOGLU 1978, 369 or MIRKOVIĆ 1968, 45 and 69.

⁸ DELAMARRE 2007, 80.

⁹ DELAMARRE 2003, 133-4.

¹⁰ MEID 2005, 267.

etc., to PIE *(s)keu-t¹¹. As the name allows only a root-etymology, any attempts to explain it etymologically remain by default uncertain. It should also be remarked that the name *Cutius* and the related forms are not reflected in the epigraphy of Roman Britain and do not seem to find etymological parallels in medieval Celtic anthroponymy. There is some evidence that the component may occur as a part of compounded names, particularly those attested in Spain¹². However, interpretation of the names collected by J. M. Vallejo Ruiz is difficult and some of them are possibly not Celtic at all. Yet it is worthy of note that the distribution of *Cutius*, *Cutia*, etc., on the continent may indeed point to its ultimately Celtic source: as OPEL II: 90 tells us, *Cutius* and the related forms are found in the epigraphy of Italy, Gaul and Hispania.

Nonetheless, it is the East- and South European attestations of the name that provide us with indications that it (or at least its bearer) may be in fact of Celtic (*viz.* Gaulish) descent. Thus, an inscription from Peloponnesus, Greece¹³, which contains this anthroponym, has definite Celtic connotations, as the name is modified by *Gallus*. Note that an identification of this person with M. Iulius Cottius, accepted by several scholars, is rejected in more recent publications. We find another possible Celtic context in a dedication from the Belgrade area¹⁴, if *Dea Orcia* is in fact of Celtic origin¹⁵. It should also be noted that an inscription from Pannonia in which *Cutio* is attested¹⁶ has been claimed to have Celtic associations¹⁷. On balance, therefore, there is indeed some evidence that the name could be Celtic in origin, although it has no obvious Celtic etymology. It should be remembered, however, that the name

¹¹ See further cognates in IEW, 952.

¹² See a small collection of examples in VALLEJO RUIZ 2005, 116.

¹³ CIL III, 7266.

¹⁴ ISM I, 20.

¹⁵ This is indeed quite likely: see GAVRILOVIĆ 2007 for a recent comprehensive discussion and I am planning to discuss the linguistic Celticity of the theonym elsewhere.

¹⁶ CIL III, 4083, M. Ulpius M. f. Cutio.

¹⁷ See MEID 2005, 267.

has been considered Thracian (thus Mateescu and Russu), or even Microasiatic¹⁸. One should be alert to the fact that similar-looking and even identical names may sometimes be coined in different languages, as, for example, *Attalus*, which is easily analysed as Celtic if found Gaul and Germania, but may well be Greek if attested in the east of the Roman Empire¹⁹. Meanwhile, such an approach may be constructive also for the analysis of certain other names from Ilișua claimed to be ultimately Celtic by Dr A. Paki²⁰, such as, e.g., *Avitus* which may be also Latin²¹.

Two other names analysed by S. Nemeti deserve just a short comment. Discussing CIL III, 801 D(is) M(anibus) / Apon[ius?] / eques alae [Front(oniana)] / vix(it) an(nis) L Aponia [...] / et Lelius patri [...] / posuerunt / b(ene) m(erenti), Dr Nemeti tentatively admits that "Lelius maybe a Latin version of the Celtic name Lella"²². In fact, *Lella* is listed by X. Delamarre as Celtic, but again he provides no additional etymological comments for the name²³. It is remarkable, of course, that *Lella* is attested in Celtic speaking areas²⁴, and may in fact be Celtic, although in the case of *Lallnamen*, to which group this name quite possibly belongs, such an identification may be only tentative. However, in this particular case one may also refer to a very well attested *Laelius*, -a²⁵, the Celticity of which is out of the question. Dr Nemeti²⁶ also maintains that the Latin cognomen *Laetillus* replaced a Celtic name (the people of *Laeti* in Belgica). In theory, the cognomen may indeed reflect an underlying Gaulish form²⁷. Its direct

¹⁸ See references in ISM I, 55.

¹⁹ See FALILEYEV 2007, 47.

²⁰ PAKI 2007, 1085.

²¹ See further references in DELAMARRE 2003, 61.

²² NEMETI 2010, 413-4.

²³ DELAMARRE 2007, 116.

²⁴ OPEL III, 22.

²⁵ See references in OPEL III, 16.

²⁶ NEMETI 2010, 416.

²⁷ See FALILEYEV 2007, 95 with further references.

associations with the *Laeti*, which has been analysed in different ways and claimed for various languages²⁸ may be deceptive. Note also that in her comprehensive discussion of this name in the inscription A. Paki²⁹, who *inter alia* expresses certain doubts on the correctness of its reading, argues for the Tungric descent of its bearer. It is difficult to agree with her, nonetheless, that *Tungri* itself is a Celtic name³⁰: although a Celtic approach to the treatment of this ethnonym has been applied, it is more likely to be of Germanic origin³¹. It may be noted in parenthesis that some forms quoted by Paki in her analysis of *Laetillus* may not belong here³². As for the linguistic Celticity of the name, it seems to be at least possible, although on other grounds, but in any case not certain. It is even more likely to be one of these anthroponyms of various origins which also become meaningful in Celtic linguistic contexts, and not simply “both Latin and Celtic”, as A. Paki maintains³³. The same most probably applies to the name *Iovinus*³⁴ which is well attested in the Balkans; I analyse its Celtic linguistic implications elsewhere. In any event, the names discussed above should now be included in the corpus of Celtic onomastics in Dacia, even though some of them are not straightforwardly Celtic³⁵.

²⁸ Cf.: “etymologically (Etruscan, Celtic, Germanic, Latin?) disputed technical term”, KEHNE 2005.

²⁹ PAKI 2007, 1083-1086.

³⁰ As stated in PAKI 2007, 1085, fn. 89.

³¹ See FALILEYEV et al. 2010, 223 where further bibliography is cited.

³² See, e.g., FALILEYEV et al. 2010, 141 s.v. *Laeetania* on the very difficult ethnic name *Laietani*.

³³ PAKI 2007, 1085; see FALILEYEV 2008, 276-7 with further references and RAEPSAET-CHARLIER 2005 for a wider perspective.

³⁴ PAKI 2007, 1085 fn. 88.

³⁵ Similarly, the corpus of Celtic onomastics from Dacia is enlarged now with the name on the stamp (Gaulish import) MELIC found in Sarmizegetusa, discussed recently in MUSTAȚĂ 2006-7; for the Gaulish linguistic attribution of the name see FALILEYEV 2008a, 165.

REFERENCES

- DELAMARRE, X. 2003. *Dictionnaire de la langue gauloise*, Paris.
- DELAMARRE, X. 2007. *Noms de personnes celtes dans l'épigraphie classique*, Paris.
- FALILEYEV, A. 2007. *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth.
- FALILEYEV, A. 2008. Two more (possibly) Celtic names from Roman Dacia, *Tyragetia S. N.* 2, p. 275-279.
- FALILEYEV, A. 2008a. 'New' Gaulish personal names. 1. Cast in bronze, *Keltische Forschungen* 4, p. 163-168.
- FALILEYEV, A. (in collaboration with GOHIL A. E. and WARD N.), 2010. *Dictionary of Continental Celtic Place-Names*, Aberystwyth.
- GAVRILOVIĆ, N. 2007. Romano-Celtic religion in the central Balkans and the Cult of *Dea Orcia*. In: HAEUSSLER, R., KING, A. C. (eds.), *Continuity and innovation in religion in the Roman West*, Portsmouth, p. 135-142.
- KEHNE, P. 2005. Laeti. In: CANCIK, H., SCHNEIDER, H. (eds.), *Brill's New Pauly*. Volume 7. Leiden-Boston. Col. 169.
- MEID, W. 2005. *Keltische Personennamen in Pannonien*, Budapest.
- MIRKOVIĆ, M. 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.
- MUSTAȚĂ, S. 2006-7. A bronze saucepan handle with craftsman's stamp from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *Ephemeris Napocensis* 16/17, p. 287-290.
- NEMETI, S. 2010. Society and religion in Ilișua (Dacia), *Classica et Christiana* 5/2, p. 395-433.
- PAKI, A. 2007. The prosopographic method applied to the study of Roman provincial population *ab honestioribus ad humiliores*. In: MAYER I OLIVÉ, M., BARATTA, G., GUZMÁN ALMAGRO, A. (eds.), *Acta XII Congressus internationalis epigraphiae graecae et latinae*, Barcelona, p. 1079-1086.
- PAPAZOGLU, F. 1978. *The central Balkan tribes in pre-Roman times*, Amsterdam.

- RAEPSAET-CHARLIER, M.-Th. 2005. Réflexions sur les anthroponymes “à double entrée” dans le monde romain, *L'Antiquité Classique* 74, p. 225-231.
- VALLEJO RUIZ, J. M. 2005. La composición en la antropónimia antigua de la Península Ibérica, *Palaeohispanica* 5, p. 99-134.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

SOME GENERAL CONSIDERATIONS REGARDING THE DISCOVERIES OF ROMAN GLASS VESSELS FROM (L)IBIDA – SLAVA RUSĂ (TULCEA COUNTY)¹

SEVER – PETRU BOȚAN², COSTEL CHIRIAC³

Keywords: glass vessels, (L)Ibida, Moesia Inferior, Scythia.

Abstract: *The discoveries of glass are unequally represented from the quantitative point of view in then ancient city of (L)Ibida (Moesia Inferior, then Scythia). From the 1st to the 3rd centuries A.D., came fewer glass fragments (ribbed bowls, beakers and dishes with cut and faceted decoration, mold-blown beakers, cups with wheel – incised lines, and so on). All these fragments were not found “in situ” but scattered in the vicinity of some older buildings that had been destroyed when the 4th-century line of fortifications was erected. Between the 4th and 7th centuries A.D., when the city of (L)Ibida enjoyed a flourishing existence, the number of glass vessels swiftly increases, as the archaeological discoveries have clearly shown. We cannot overlook the hypothesis of a local production, in spaces supervised by specialized artisans – for example at the G sector extramuros where few years ago were also discovered the remains of a small furnace which seems to have served at the fabrication of glass. One argument that led us to this conclusion was the discovery, all around the so-called furnace, of a great quantity of raw material debris.*

Résumé: Les trouvailles des objets en verre sont représentées d'une façon inégale du point de vue quantitatif dans l'ancienne cité de (L)Ibida (Mésie Inférieure, puis Scythie). Les fragments des vaisseaux en verre provenant des I^{er}-III^e siècles ap. J.-C. sont peu nombreux et n'ont pas été trouvés dans des contextes archéologiques clairs. Aux IV^e-VII^e siècles, lorsque la cité connaît une existence fleurissante, les vaisseaux en verre sont beaucoup plus nombreux. Nous ne pouvons pas vérifier d'une manière exhaustive l'hypothèse d'une production locale, basée sur la découverte d'un petit four contenant des débris de verre.

¹ This article was published with the financial support of the POSDRU/CCP 107/DMI 1.5/S/78342 Project, in cooperation with The European Social Fund , through the Management Authority for POSDRU 2007-2013.

² "Al. I. Cuza" University Iași; sever_botan@yahoo.com.

³ Institute of Archaeology Iași; e-mail: chiriaccostel@yahoo.com.

Rezumat: Descoperirile de obiecte din sticlă sunt reprezentate înegal, din punct de vedere cantitativ, în cetatea antică de la (L)Ibida (Moesia Inferior, apoi Scythia). Fragmentele de vase din sticlă datând din secolele I-III p. Chr. sunt puțin numeroase și nu sunt găsite în contexte arheologice clare. În secolele IV-VII, atunci când cetatea cunoaște o perioadă de înflorire, numărul fragmentelor de vase din sticlă crește în mod semnificativ. Nu putem verifica în mod exhaustiv ipoteza existenței unei producții locale, fundamentală pe descoperirea unui mic cuptor conținând deșeuri din sticlă.

The village of Slava Rusă lies amidst of one of the quaintest geographical regions of nowadays Dobroudja, in Tulcea County. This area, belonging to the Babadag plateau is stretched between the hills of Ciucurova, Cioplan and Altan Tepe. The settlement has thus, an excellent strategical position (at an equal distance between the Danube and the Black Sea) and also many mineral resources (iron, copper, wood, stone for constructions) which led to its development during the centuries⁴. The ancient city of (L)Ibida might have played an important role in the economic and political life of the Roman province *Moesia Inferior*, as we can conclude from its imposing size – approx. 60 acres (24 ha) enclosed by a massive fortified wall with 30 towers and 3 access-gates representing, from this point of view, the biggest city from the entire province, quite atypical in relation with other similar settlements⁵.

(L)Ibida flourished especially after the first half of the IVth century A.D., when possibly Emperor Constantine the Great added the imposing fortification walls, and continued to play an important role within the province of *Scythia Minor*, until the beginning of the VIIth century A.D., when the Slavic invasions broke the unity of this space, putting an end to the Byzantine rule. The city felt into decay and ultimately, was completely deserted in the Early Middle Ages.

Today we do not even know its real ancient name. There were many of scientifical debates around this controversy, some scholars sustaining the

⁴ BĂRBULESU 2001, 91; SUCEVEANU 1977, 144-145.

⁵ OPAIT 1991, 21-56.

hypothesis of *Ibida* (V. Pârvan⁶, Em. Doruțiu-Boilă⁷, Al. Suceveanu⁸) while others, the one of *Libida* (A. Aricescu⁹, A. Madgearu¹⁰). Until further clear proofs will be uncovered, this matter continues to lie in tatters.

Because it was an inland city, (*L*)*Ibida* didn't receive the attention that it deserved, until the early XXth century when it was first identified by Vasile Pârvan. Six years later, in 1917, a Bulgarian superior officer (Lt.col. Iconomoff), carried out some archeological excavations, bringing to light an imposing early Byzantine basilica dated in the VIth century A.D.¹¹ The only testimonies regarding the rough dimensions and description of the basilica, are to be found in the books of Archbishop Raymund Netzhammer who visited the place twice, in 1908 and 1918¹². To this, we can yet add another important discovery made in 1988, when a great monastic complex was uncovered, near the present monastery of Uspenia. This complex, of *lavra* type is until now unique of its kind in Dobroudja, denoting the fact that (*L*)*Ibida* might have played an important role in the spreading of Christianity over these lands¹³.

During the ages, various teams of archaeologists undertook small-scale research here, attracted by the fascination of this mysterious city. Nevertheless, systematic excavations began only in 2001, joining together researchers and students from all around the country.

Among other various types of materials that were uncovered we can count also, the glass. Although the discoveries are not very numerous and the

⁶ PÂRVAN 1912, 497-607.

⁷ DORUȚIU-BOILĂ 1979, 145-149.

⁸ SUCEVEANU 1977, 144.

⁹ ARICESCU 1971, 57-62.

¹⁰ MADGEARU 1999, 309-311.

¹¹ SIMION-ȘTEFAN 1977, 3-21.

¹² NETZHAMMER 2005, 137-140.

¹³ OPAIT *et alii* 1990, 18-29.

material is extremely poor preserved, the glass from (*L*)*Ibida* – Slava Rusă reflects some important features that are worth to be mentioned.

The pieces that will be presented represent a testimony of a rich and varied but unfortunately extremely fragmented material. For this reason, sometimes the accurate identification of the pieces on analogous bases proved to be extremely difficult. Nevertheless, future discoveries and research will help to fill up the gap on the general image concerning the Roman glass at (*L*)*Ibida* and further, on the entire Dobroudjan area.

The first type of glass vessel found at Slava Rusă represents on the same time the most common form, especially for the 1st century A.D. throughout the Roman empire. We are talking about the **Ribbed Bowls**, extremely well represented numerically and typologically in almost every early Roman settlement. In the proximity of Moesia Inferior, these vessels are very numerous, and are worth to be mentioned the discoveries from Costești, Luncani, Popești, Barboși¹⁴ or Poiana¹⁵. At Poiana, dr. Costel Chiriac published seventeen fragmentary pieces, of extremely fine quality, ranging from bi-chrome ribbed bowls (6 fragments) to monochrome dark-blue or opaque-white and finally to the common blue-greenish late types¹⁶.

Surprisingly enough, in Moesia Inferior these discoveries are not as numerous as expected. Until now, Ribbed bowls were attested at *Tomis* (Constanța)¹⁷ *Capidava*¹⁸, *Carsium* (Hîrșova)¹⁹, *Durostorum* (Silistra-Ostrov), *Noviodunum* (Isaccea)²⁰ and, recently, (*L*)*Ibida*. The nine extremely fragmented pieces from Slava Rusă come mostly from the G Curtain together with the

¹⁴ GLODARIU 1974, 245-246.

¹⁵ TEODOR, CHIRIAC 1994, 183-222.

¹⁶ TEODOR, CHIRIAC 1994, 185-186.

¹⁷ BUCOVALĂ 1968, 37-38

¹⁸ MATEI 1988-1989, 125.

¹⁹ CHIRIAC 1999, 67-71.

²⁰ Some unpublished fragments of Ribbed bowls were discussed in the author's B.A. thesis in 2007.

majority of the other early glass fragments and belong to their last period of production, dated from the late Ist century to the early IInd century A.D. The Ribbed bowls together with the other glass pieces dating from the Ist century to early IInd century A.D. were discovered on a dwelling level together with south-Gallic *terra sigillata*, Getic hand-made ceramic vessels and some eight denari, ranging from the Republican age to Vitellius and Vespasianus. All these elements seem to indicate an indigenous habilitation level prior to the construction of the wall. On the recent state of research it is impossible to mention the settlement's length and status.

Another fragment belongs to an Isings 12 type cup, or **Hofheim cup**, extremely well diffused in the Danubian and north-Pontic area. The form, dated in the Ist century A.D. is well represented in Roman Dobroudja, similar discoveries being made at *Tomis*²¹, *Noviodunum* and *Carsium*²². Also, worth to be mentioned briefly is a **Bowl with crimped trails on rim**, very similar to the pieces coming from Cyprus. Yet, the important number of discoveries made in the East, at Beyrouth²³, Samaria-Sebaste²⁴, Hebron²⁵, Jalame²⁶, plead for an oriental origin of this category.

Another interesting fragment, discovered in the same area with the ribbed bowls, is a **Mold-Blown Beaker decorated with vegetal motifs**. The technique, flourished especially in the syro-palestinian area but also in Italy, due to numerous contacts and exchanges between the artisans coming from these regions. The beaker had a cylindrical shape and was executed by blowing in molds of two or more parts. The glass is extremely thin and of good quality, testifying that they were luxury products destined to the elite class, with a smaller scale of circulation. There is a variety of decoration

²¹ BUCOVALĂ 1968, 38-39.

²² CHIRIAC 1999, 71.

²³ JENNINGS 2004-2005, 73-75.

²⁴ CROWFOOT 1957, 415.

²⁵ HAYES 1975, 64.

²⁶ WEINBERG 1988, 55.

according to the creative imagination of the artisans. Some of the beakers are even decorated with various inscriptions, containing wishes or advice²⁷. Due to the great number of sub-types, it is extremely difficult to assign our piece to one specifical type. The piece resembles somehow with the fragment discovered at *Carsium*²⁸. The cylindrical beaker discovered there, had a stressed out decoration consisting of a horizontal frieze with bunches of grapes, leaves and creeping stems bordered by two brushed up bands depicting laurel leaves. The beaker was dated in the second half of the 1st century A.D. and was assigned to the syro-palestinian workshops. Another resemblance may be traced with a specific sub-type of “*Take the victory*” beaker. This is the so called Harden K2 sub-type²⁹, a variant represented by a beaker discovered in the necropolis of *Nona* and which is now displayed in the collection of the Murano Glass Museum³⁰.

Another worth mentioning form is the **Beaker with Lotus buds** (Isings 31), extremely appreciated and encountered especially in the Roman military camps from western Europe – *Asciburgium*, *Bonna*, *Vitudurum*, *Vindonissa* or *Augusta Rauricorum*³¹. Their provenance seems to have been oriental although some theories claimed that they might have also been produced in the West³². In the Danubian area this form is well represented, Lotus Bud Beakers being discovered in Bulgaria, Serbia or Croatia. Outside Dobroudja, findings of this type were attested at Răcătau and Poiana - from which came to light eight fragments with stratified knots disposed in different patterns³³. In Dobroudja, this type of beaker was discovered at

²⁷ See STERN 1995, 97-103 for a complete list of these compliments and wishes together with their semnification.

²⁸ CHIRIAC 1999, 70.

²⁹ HARDEN 1935, 163-186.

³⁰ RAVAGNAN 1994, 124.

³¹ For more details see RÜTTI 1991, 49, form AR 33.1.

³² STERN 1995, 105.

³³ TEODOR, CHIRIAC 1994, 190, Form I, No.34-41.

Troesmis (Turcoaia) and Neptun (in the vicinity of *Callatis-Mangalia*)³⁴. The beaker from Neptun, also with stratified knots (which according to Marianne Stern may denote an oriental provenance), comes from a cremation grave, extremely rich especially in glass discoveries and dated in the second half of the 1st century A.D³⁵. The (*L*)*Ibida* fragment, made from clear amber colored glass represents an unstratified bud. The reduced thickness of the glass, unusual for a beaker of this type, may indicate though, that it might have belonged to a different form of vessel decorated with lotus buds – a hemispherical cup or maybe a small bottle like the one from the Ernesto Wolf's collection³⁶.

Another interesting type is the **Facetted beaker** (Isings 21 – Eggers 185/187) with cut decoration. These beakers are widely spread even outside the Roman world, from Scandinavia to Afghanistan as luxury products, destined to the elite. They are usually made from thick colorless glass, and vary according to shape and decoration³⁷. Their place of manufacture is still a matter of debate, being likely that they were made in the East as well as in the West. For the Roman province of Dacia, the chemical analysis of the fragments discovered at *Apulum* revealed great similarities with the glass from Kōln in Germany, being possible that they were imported from the West, along the Danube³⁸.

The decoration was reproduced also in ceramic, and the vessels circulated together with their glass counterparts from the late 1st century until the early IIIrd century A.D. In Romania, ceramic beakers of this type, similar

³⁴ BUCOVALĂ 1968, 52.

³⁵ ICONOMU 1968, 235-268.

³⁶ STERN 2001, 124.

³⁷ See OLIVER Jr 1984, 35-58.

³⁸ STAWINSKA 1991, 141-151.

to the discoveries made at Montans and Lezoux in France³⁹, appeared in the Roman castrum of Drajna de Sus (Prahova County)⁴⁰.

However, these glass beakers are far more distributed and are well represented in Bulgaria, Serbia or Croatia in a wide variety of sub-types. In Dobroudja they were recorded until now only at *Noviodunum*⁴¹ and (*L*)*Ibida*. The three different fragments discovered here, indicate more than one shape and decoration type. The fragment decorated with honeycomb pattern and sharp contours is the most typical, belonging to a tall beaker of conical shape and flared foot, similar to the piece from Poiana. Another fragment seems to have belonged to a cup/beaker of smaller size (Eggers 187), decorated with oval rice-shaped incisions. The relief border is still visible, upon the decoration. The last fragment might have belonged to a thicker cup. The facets' irregularities suggest that the vessel was of a lesser quality, executed by a weak-skilled artisan (*diatretarius*).

Also in this category of **Honeycomb beakers** and cups, are to be counted two other fragments coming from (*L*)*Ibida*. These vessels date from the first half of the IVth century A.D. and are made of thinner yellowish glass. Usually they have a hemispherical shape with a flat or concave base. The most common pattern of these bowls consists of hexagons in a honey-comb arrangement, usually combined with a fluted frieze under the rim, although other patterns can appear⁴². The two main areas of distribution, Syria and northern Palestine in the East and Kölن region in the West may well suggest the areas in which they were produced. Many discoveries are signaled in Pannonia, in Bulgaria or in the northern Black Sea regions. Their function is still a matter of debate, being suggested that they could have been used even as illuminating lamps⁴³.

³⁹ MARTIN 1977, 249-257.

⁴⁰ AVRAM 1997, 11.

⁴¹ SIMION 1994-1995, 121-149, Fig.6-a.

⁴² HABEREY 1966, 208-212.

⁴³ *Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection*, New York, 1957, 211.

The fragments from *Ibida* clearly belong to different manufacturers. While one fragment has irregular pattern and is of poor-quality glass, the other one has a more distinct shape and a better artistic execution.

The **Beakers and bowls with wheel-cut lines** are well represented at *Ibida* in various forms and types. Some fragments seem to have belonged to beakers which derived from Isings 12 form, and were in use during the IInd century A.D. They are usually made of thin good quality glass, decorated on the body with narrow wheel - incised lines. Their provenance indicates the Italic centers of production as they were largely distributed especially in northern Italy (Aquileia)⁴⁴ and the coast of Croatia (Zaton)⁴⁵. Another recently discovered fragment of rim seems to have belonged to a *Spitzbecher* (AR 69-Trier54-Isings 106d) dated to the IV-V centuries A.D. They had a conical shape, with a large mouth and flared rim narrowing towards the base. The body was decorated with broad parallel lines and sometimes with blue blobs. The glass is thick and colored olive-green and their shape suggest that they had been used also as illuminating lamps.

Another interesting fragment belongs to a Roman **Cast and Facet-cut colorless Dish**, which was extremely popular, especially during the IInd century A.D. This type was counted among the luxury vessels and it inspired also, similar models in ceramics or precious metal (silver). Their main characteristics were the flared rim, usually decorated with faceted motifs, the thick and colorless glass and the outside decoration of the body. Sometimes they can have a base-ring and two fine decorated so called "ear handles". They were attributed to the Alexandrine craftsmen⁴⁶, being well represented in the archaeological discoveries from the ancient Egyptian ports – Aila⁴⁷ and Quseir al Qadir⁴⁸ or in the Palestinian region. Yet, the important number of

⁴⁴ MANDRUZZATO, MARCANTE 2005, 93, fig. 211-213.

⁴⁵ GLUŠČEVIĆ 1986, 255-278, Form 6, Fig.3, No.1.

⁴⁶ HARDEN 1936, 101; AUTH 1976,160.

⁴⁷ DUNCAN-JONES 1998, 147-150.

⁴⁸ MEYER 1992, 19.

discoveries made in the West, in Spain, Germany or France, allowed David Grose to support the idea of an “international style”, through which could also be explained the variety of decoration and cutting-technique⁴⁹.

To this type of vessel we can also add two other pieces of common **wide Dishes with high circular foot**, used for serving at the table. They are well represented especially in the Eastern part of the Roman Empire, and appear in a great variety of shapes and dimensions.

Finally, the most common form of glass vessels from *(L)Ibida* in the late Roman epoch are the well known **Stemmed Goblets**, extremely widespread especially from the IVth century A.D. onwards. These goblets were discovered also in great quantities, around Christian complexes, which lead to the supposition that they could have been used as illuminating lamps⁵⁰. This explanation is sustainable in the case of *(L)Ibida*, due to its importance in the spreading of Christianity in the late Roman province of *Scythia Minor*. Moreover, an important quantity of stems was discovered in the vicinity of the monastic complex, during the archaeological campaigns of 1987 – 1988⁵¹. The shapes are extremely various and differ especially on what's concerning the stem's profile. Made of poor-quality olive green glass, these stemmed goblets find good parallels with the similar discoveries made at *Histria*, where almost fifty pieces of this kind appeared around the Christian basilica⁵².

Their important number and their mass production reflected also in a lower quality status, together with the discovery, in 2003, of a large amount of raw material and even a small furnace, conducted to the supposition that we could talk about local production. Further chemical analysis of glass samples

⁴⁹ DE GROSE 1991, 16.

⁵⁰ BAUR 1938, 517. See also VESSBERG 1952, 211-212; CROWFOOT, HARDEN 1931, 196-208.

⁵¹ OPAIT *et alii* 1990, 22, 27.

⁵² BĂJENARU, BÂLTĂC 2006, 219-246.

could support this theory. If so, (*L*)*Ibida* will become the second center of glass production from Roman Dobroudja, after *Tomis*.

After nine years since the beginning of the archaeological excavations at (*L*)*Ibida-Slava Rusă*, we can state some general considerations, concerning the typology and the distribution of glass vessels.

The discoveries of glass are unequally represented from the quantitative point of view. From the Ist to the IIIrd centuries A.D., came fewer glass fragments (ribbed bowls, beakers and dishes with cut and faceted decoration, mold-blown beakers, cups with wheel – incised lines, and so on). All these fragments were not found "in situ" but scattered in the vicinity of some older buildings that had been destroyed when the IVth-century line of fortifications was erected.

Between the IVth and VIIth centuries A.D., when the city of (*L*)*Ibida* enjoyed a flourishing existence, the number of glass vessels swiftly increases, as the archaeological discoveries have clearly shown. We cannot overlook the hypothesis of a local production, in spaces supervised by specialized artisans – for example at the G sector extramuros where few years ago were also discovered the remains of a small furnace which seems to have served at the fabrication of glass. One argument that led us to this conclusion was the discovery, all around the so-called furnace, of a great quantity of raw material debris.

From the technical point of view, the glass vessels discovered at (*L*)*Ibida -Slava Rusă*, were produced by mold-pressing, mold-blowing and free blowing. The place of their production is still a problem of debate, but we can assert, at least for the Ist to the IIIrd century A.D. a clear predominance of the Eastern factory-type products (Asia Minor, Egypt and Syro-palestinian regions). Due to its strategical location in central Dobroudja, this important economical center developed and maintained commercial relations both with the Danubian limes and also the well known area of the Greek cities from the Black Sea coast region. Therefore, glass products of fine quality as well as ordinary items reached the city in important quantities, together with other

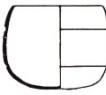
types of goods (*terra-sigillata*, bronze objects, gem-stones) as a sign of a flourishing economical activity within the Roman world. This phenomenon is also recorded in other important centers from the inland roman Dobroudja, like: *Ulmetum* or *Tropaeum Traiani*.

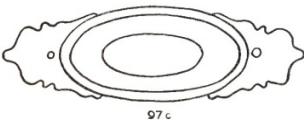
From the IVth century onwards we can cautiously consent that at (*L*)*Ibida* was developed an important activity of manufacturing glass-vessels in order to meet the ever increasing demands of the population. Our excavations are still at an early stage and therefore, we cannot be sure towards this hypothesis. Yet, the great quantity of glass fragments from certain areas, the majority comporting traces of burning, can suggest the waste processing of some active workshops.

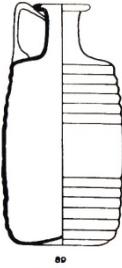
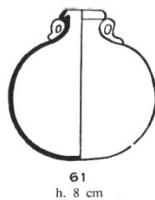
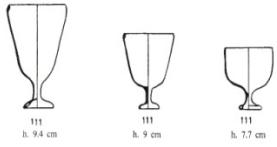
In the necropolis of the city were found some intact or fragmentary glass vessels dating from IVth –VIth centuries A.D. If we take into account the shape and decoration of all these vessels, we can state that they belong to the same stylistic repertoire, met in the Balkan-Danubian region. But we do not encounter the same products of luxury glass, colored, of high artistic subtlety, that can be encountered at *Callatis*, *Tomis*, *Histria* or *Orgame*. The outlook of roman glass discoveries from (*L*)*Ibida* suggests an area of rural tradition, in which the native Thracian population together with the roman military element had more modest needs and tastes.

Our interest and purpose is therefore, to introduce in the scientific circuit, the first dates and observations regarding the study of glass in a less known Roman provincial center of Dobroudja.

**Chronological distribution of the main types of glass vessels discovered at
(L)Ibida – Slava Rusă**

TIP		Sec. I	Sec. II	Sec. III	Sec. IV	Sec. V
Is. 3 a/b	 3 h. 4.4 cm		█			
Is. 12	 12 h. 7 cm		█	█		
Is. 43	 43 h. 4.2 cm		█	█		
Von Saldern No.452	 0-3 cm		█			
			█			

Is. 31					
Is. 21	 21 h. 17.6 cm				
Is. 107 a	 107 a h. 12.8 cm				
AR 34					
Is. 97 c	 97 c br. 12 cm				
Is. 118	 118 h. 3.3 cm				

Is. 89	 89 h. 17 cm					
Is. 61	 61 h. 8 cm					
Is. 111	 111 h. 9.4 cm 111 h. 9 cm 111 h. 7.7 cm					
Is. 79	 79 l. 34 cm					

REFERENCES

- ARICESCU, A. 1971. *Despre numele aşezării antice de la Slava Rusă*, BMI 40, 3, 57-62.
- AUTH, S. 1976. *Ancient Glass at the Newark Museum*, Newark.
- AVRAM, R. 1997. *Castrul roman de la Drajna de Sus*, Revista Muzeului Militar Național. Cercetări arheologice, campaniile 1991-1995. Supliment nr.1, 11.

- BĂJENARU, C., BÂLTÂC, A. 2006. *Histria-Bazilica Episcopală. Catalogul descoperirilor de sticlă (1984-2000)*, Pontica 39, 219-246.
- BĂRBULESCU, M. 2001. *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr)*, Constanța.
- BAUR, P. V. C. 1938. *Glassware*, in KRAELING, C. H. (ed.), *Gerasa. City of the Decapolis*, NewHaven, 505-546.
- BUCOVALĂ, M. 1968. *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța.
- CHIRIAC, C. 1999. *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium (II)*, ArhMold 22, 67-71.
- CROWFOOT, G. M. 1957. *Glass*, in J.W.CROWFOOT et alii (ed.), *The Objects from Samaria*, London, 403-438.
- DORUȚIU-BOILĂ, E. 1979. *Despre localizarea orașului Libidina*, StCl 18, 145-149.
- DUNCAN-JONES, J. 1998. *Roman export glass at Aila (Aqaba)*, AIHV 14, 147-150.
- Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection*, New York, 1957.
- GLODARIU, I. 1974. *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj.
- GLUŠČEVIĆ, S. *Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra*, Arheoloski Vestnik 37, 255-278.
- GROSE, D. F. 1991. *Early Imperial Roman Cast Glass: The Translucent Coloured and Colourless Fine Wares*, in NEWBY, M, PAINTER, K. (eds.), *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, 1-18.
- HABEREY, W. 1966. *Zur Herstellung der Römischen Wabenbecher*, BJ 166, 208-212.
- HARDEN, D. 1935. *Romano-Syrian Glasses with Mold Blown Inscriptions*, JRS 25, 163-186.
- HARDEN, D. B. 1936. *Roman Glass from Karanis, found by the University of Michigan Archaeological Expedition in Egypt 1924-1929*, Michigan.

- HAYES, J. W. 1975. *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto.
- ICONOMU, C. 1968. *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, Pontice 1, 235-268.
- JENNINGS, S. 2004-2005. *Vessel Glass from Beyrut*, Berytus Archaeological Studies, 48-49, 73-75.
- MADGEARU, A. 1999. *Few Notes on Two Placenames of Getic Origin in Procopius "De Aedificiis"*, TD 20, 1-2, 309-311.
- MANDRUZZATO, L., MARCANTE, A. 2005. *Vetri antichi del Museo Nazionale di Aquileia*, Venice.
- MARTIN, T. 1977. *Vases sigillés de Montans imitant des formes en verre?* Gallia 35, 2, 249-257.
- MATEI, C. 1988-1989. *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ 5-6, 125.
- MEYER, C. 1992. *Glass from Quseir al-Qadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago.
- NETZHAMMER, R. 2005. *Antichitățile creștine din Dobrogea*, (ed. îngrijită de Al.Barnea), București.
- OLIVER Jr., A. 1984. *Early Roman Faceted Glass*, JGS 26, 35-58.
- OPAIȚ, A. 1991. *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIV(A) 42, 1-2, 21-56.
- OPAIȚ, A. et. alii 1990. *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, RMI 1, 18-29.
- PÂRVAN, V. 1912. *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, AARMSI 34, 497-607.
- RAVAGNAN, G.L. 1994. *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano*, Venice.
- RÜTTI, B. 1991. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.
- SIMION, G. 1994-1995. *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, Dacia N.S. 38-39, 121-149.
- SIMION-STEFAN, A. 1977. *Cetatea romană de la Slava Rusă. Cercetările aerofotografice și apărarea patrimoniului arheologic*, RMM-MIA 46, 1, 3-21.

- STAWINSKA, T. 1991. *Technological analysis of cut glasses from Central and Eastern Europe from the Roman Period*, AIHV 12, 141-151.
- STERN, E. M. 1995. *Roman Mold-blown Glass. The First through Sixth Centuries*, Rome.
- STERN, E. M. 2001. *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass. Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern-Ruit.
- SUCEVEANU, A. 1977. *Viața economică a Dobrogei romane*, București.
- TEODOR, S., CHIRIAC, C. *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana*, ArhMold 17, 183-222.
- VESSBERG, O. 1952. Glass, in Vessberg, O., Westholm, A. (eds.), *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Vol.IV, Part 3, Stockholm, 211-212.
- CROWFOOT, G. M., HARDEN, D. B. 1931. *Early Byzantine and Later Glass Lamps*, Journal of Egyptian Archaeology 17, 196-208.
- WEINBERG, G. D. 1988. *Excavations at Jalame. Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, Missouri.



Map of Roman Dobroudja

Fig. 1- Map of Roman Dobroudja

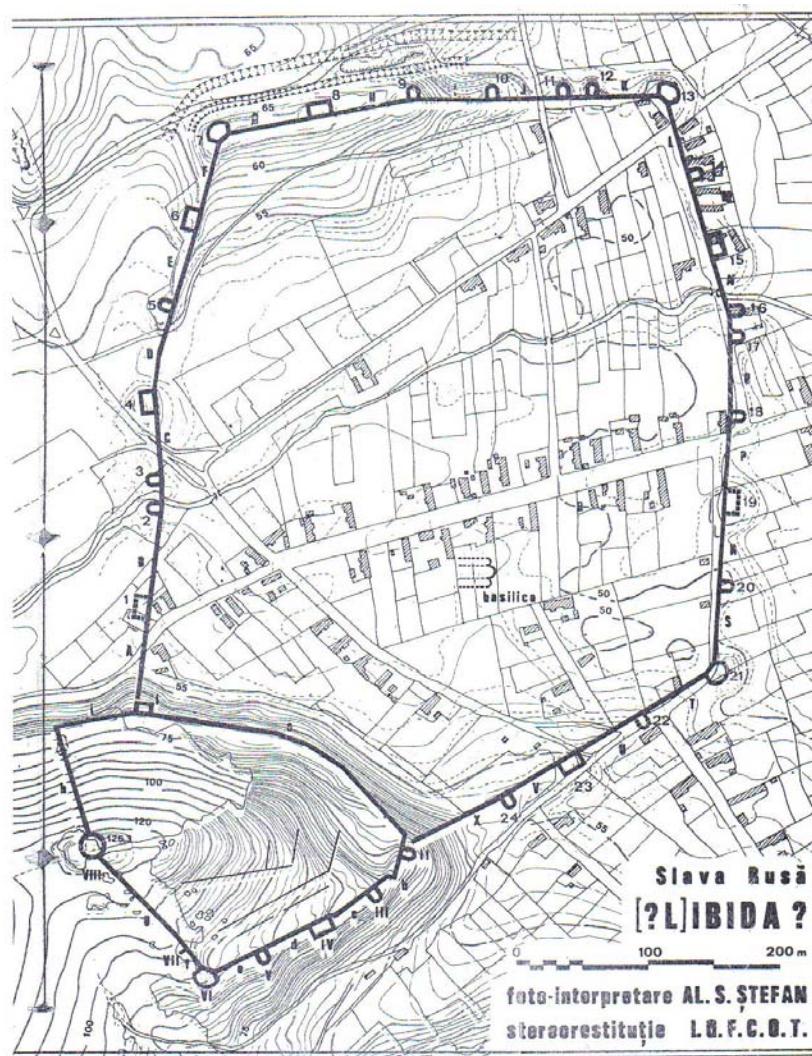


Fig. 2 – Plan of (L)Ibida – Slava Rusă (after Al.S.Ştefan: 1977)

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

LA PRODUCTION DE PROJECTILES EN TERRE CUITE DANS LE NORD- EST DE LA MOESIA INFERIOR L'EXEMPLE DU FOUR DE POTIER DE TELIȚA «MAMIA»

DAMIEN GLAD¹, GEORGE NUTU²

Mots-clès: Moesia Inferior, four rectangulaire, projectiles en terre cuite.

Abstract: *The area around the Telița locality situated north-west in the Tulcea County is well known in the specialty literature thanks to the discoveries proving the apparition and development of an important craft centre here in the late Roman period. In the vicinity of one of the villa rustica type of inhabiting structures, in 1968 and 1980 a rectangular kiln has been examined, near which over 200 clay projectiles have been discovered. The researches were conducted by G. Simion and V.H. Baumann, who made a thorough description of both the installation and the surrounding area, but without offering details concerning the usage of the projectiles, production planning and analogies to other regions of the Empire. The starting point for this article is the attempt to elucidate some of the aspects listed above, together with the analysis of the particular relation between this oven and the productive structures nearby.*

Résumé: *La zone autour de la localité située au Nord-Ouest de Telița, dans le comté de Tulcea, est bien connue de la littérature spécialisée grâce aux découvertes prouvant l'apparition et le développement d'un centre artisanal important sur ce site à l'époque romaine tardive. Non loin d'une structure d'habitat de type villa rustica, un four de forme rectangulaire fut découvert et étudié en 1968 et 1980. Plus de 200 projectiles en terre cuite furent excavés à cette occasion près de celui-ci. Les recherches menées par G. Simion et V.H. Baumann, avaient abouti en une description détaillée de l'installation et de ses environs, sans offrir pour autant de détails concernant l'utilisation des projectiles, la planification de la production et les analogies à d'autres régions de l'Empire. Il s'agira dans cet article de tenter de répondre, au moins partiellement, à certaines de ces problématiques en insistant plus particulièrement sur le lien entre ce four et les structures productives proches.*

¹ UMR 8167 de Paris, CRAHAM de CAEN; e-mail : damiens.glad@gmail.com.

² Institut de Recherches Éco-Muséales Tulcea; e-mail : nutugrg@yahoo.com.

Rezumat: Zona localității Telița situată în nord-vestul județului Tulcea este binecunoscută în literatura de specialitate datorită descoperirilor care demonstrează apariția și dezvoltarea aici a unui important centru meșteșugăresc în perioada romană târzie. În apropierea unei structuri de locuire de tip *villa rustica* a fost cercetat în anii 1968 și 1980 un cuptor de formă rectangulară în apropierea căruia au fost descoperite peste 200 de proiectile din lut. Cercetările au fost realizate de G. Simion și V.H. Baumann care au realizat și o prezentare amănunțită a instalației și zonei apropiate, dar fără a oferi detalii privind modul de folosire a proiectilelor, organizarea producției și analogiile cu alte regiuni ale Imperiului. Punctul de pornire al articolului nostru îl constituie tocmai încercarea de a lămuri unele dintre aspectele amintite mai sus, alături de analiza relației dintre acest cuptor și structurile productive din apropiere.

Introduction

Au cours des dernières décennies, de plus en plus de chercheurs ont admis la nécessité de considérer les fours comme une source d'information à prendre en compte pour étudier l'histoire économique des provinces romaines. Dans cet article, nous suggèrerons plusieurs conclusions au sujet de l'utilisation et de la production de projectiles en terre cuite dans l'armée romaine à partir d'un four découvert dans le nord de la Dobroudja.

Les fouilles menées en 1979 et 1980 à Telița (province de Tulcea)³ ont permises la mise au jour d'une *villa rustica* romaine à proximité immédiate d'un four de forme rectangulaire. La zone est située sur le territoire de *Noviodunum*, sur un secteur géographique stratégique pour l'implantation et l'émergence d'un centre artisanal. Non loin de ce four, plusieurs *officinae* de réduction de mineraux, d'extraction de matière première pour la construction et des fours de potiers ont été fouillés⁴. Nous sommes donc bien en présence d'un centre de production gravitant autour d'un centre urbain situé dans une région rurale. C'est par ailleurs plutôt ce centre urbain qui constitua le principal débouché pour les productions.

³ SIMION 1984, 67; BAUMANN 1983, 127-128; BAUMANN 1984, 52-53.

⁴ SIMION 1984, 69; BAUMANN 1995.

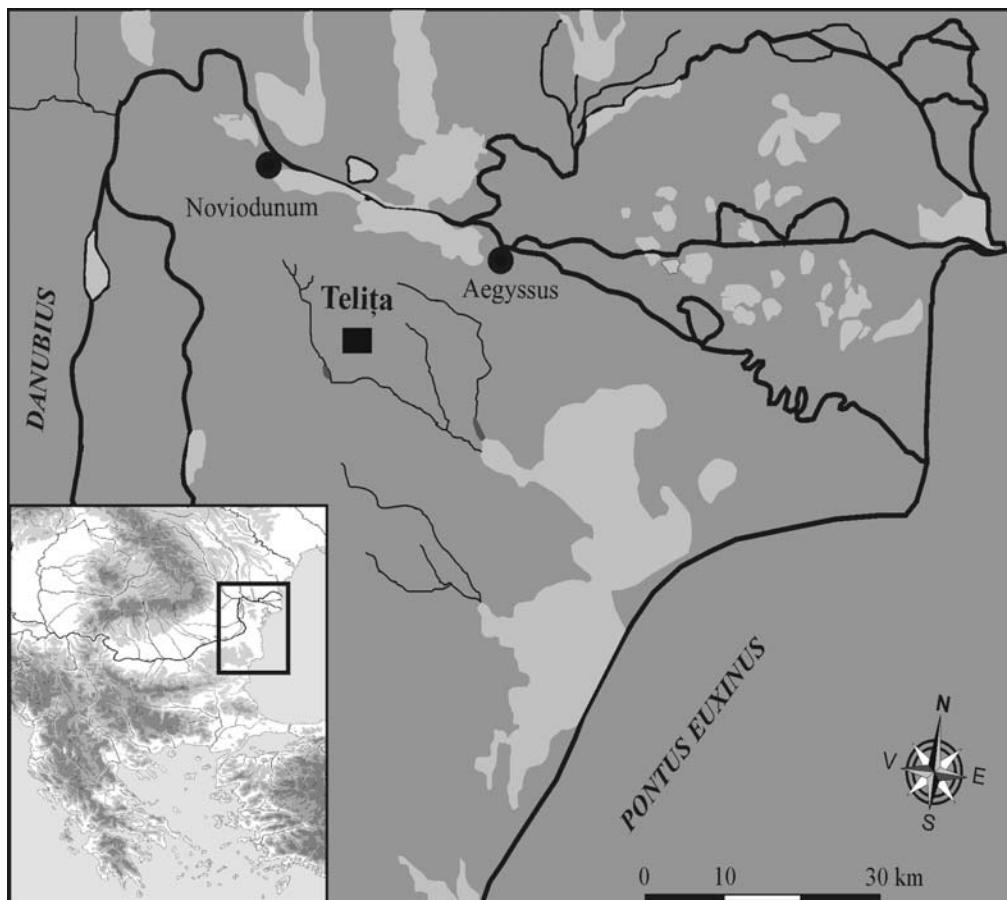


Fig. 1. Carte du nord de la Dobroudja.

Contexte archéologique

Le four est situé dans la ville basse de la colline "Dealul Rusului", la paroi de la chambre de cuisson, réalisée à partir de l'argile excavée du sol

environnant, est en forme de voûte. Le laboratoire est rectangulaire et les murs sont en briques réfractaires. Le *praefurnium*, voûté, est situé en contrebas de la chambre de combustion, de manière à diffuser la chaleur dans de meilleures conditions. La sole est faite de briques et de tuiles minces disposées sur deux rangées, soutenues par des piliers de briques autour d'un pilier central massif. De ce dernier rayonnent des tuyaux de terre cuite qui s'émancipent vers les parois du four. Cette sole est composée de quatre groupes de trois traverses chacun, percées de 67 trous. Le pilastre central est bâti à partir de matériaux divers, tels des briques, des tuiles, du pisé et des fragments de *dolia*.

La présence de couches successives de revêtements d'argile, l'apparence vitreuse uniformisée ainsi que le colmatage de quelques trous d'aération, afin de distribuer la chaleur dans la chambre supérieure, témoignent d'une longue durée d'utilisation du four⁵. Il semble qu'à un moment de son existence, le four a changé de fonction. Le colmatage des trous d'aération, en particulier dans certaines zones près du mur de la chambre de combustion, peut témoigner d'une transition d'une production de poterie, où la température doit être uniformément répartie, vers une production de matériaux de construction ou de projectiles, moins exigeantes de ce point de vue. Quoi qu'il en soit, la découverte de deux monnaies estampillées IMP Maximianus PF AUG au niveau du foyer datent davantage l'époque de démantèlement du four que le début de son activité. Le responsable de la fouille a effectivement opté pour une large datation⁶. C'est à proximité de cet ensemble que furent découverts deux fossés contenant plus de 200 projectiles. Il faut toutefois préciser qu'un tel atelier de fabrication de projectiles a très bien pu servir également pour la fabrication de matériaux de construction. Effectivement, le même type de four était utilisé, d'autant que

⁵ SIMION 1984, 68-69; BAUMANN 1984, 53.

⁶ SIMION 1984, 69.

les deux opérations sont relativement simples par rapport à une cuisson de poteries.

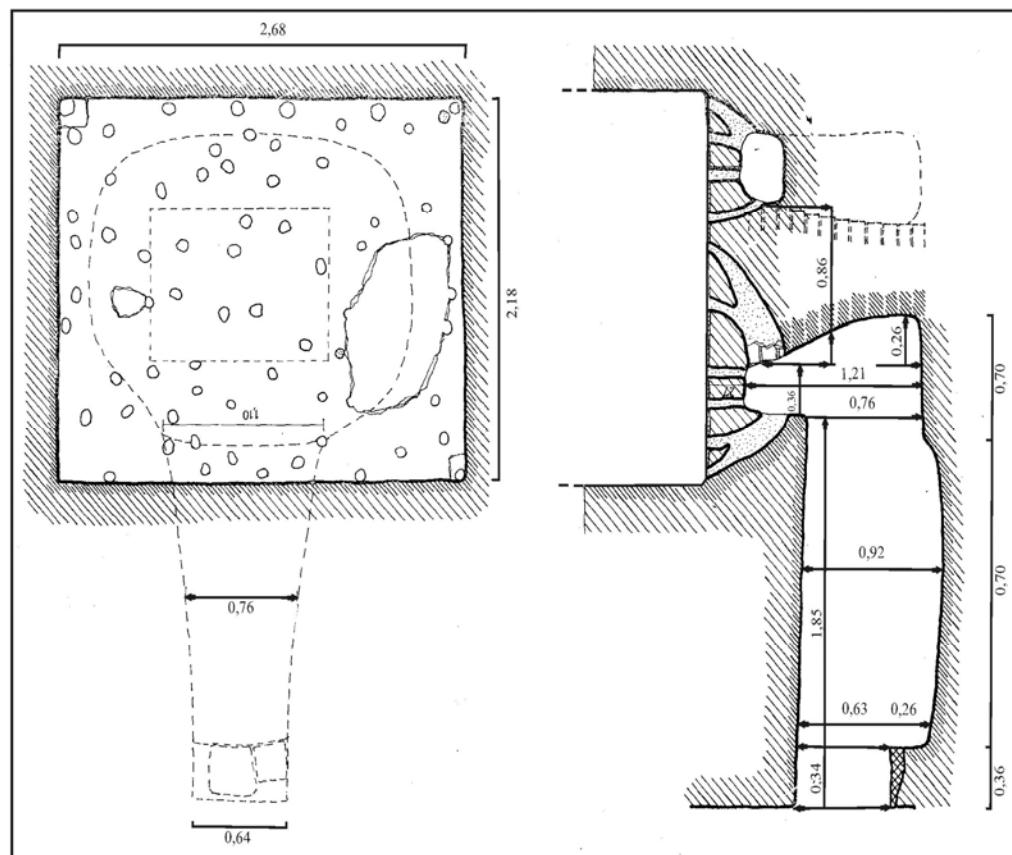


Fig. 2. Le four rectangulaire de Telița "Mamia"
(apud SIMION 1984, 476).

Il ne fait aucun doute que l'existence d'une telle production variée, au sein de cette *villa*, était destinée à couvrir les besoins de certaines unités

militaires. Cela pose donc le problème de l'identification de la garnison destinataire de cette production de projectiles. Si l'on tient compte de la proximité de la cité de *Noviodunum*, on peut considérer que celle-ci était la bénéficiaire d'une telle production. Cette hypothèse a également été affirmée par A. Opaiț⁷.

Typologie du four

Le four de Telița – "Mamia" trouve des analogies proches dans la catégorie des fours simples, avec pilier central et laboratoire de forme rectangulaire, connus sur le cours inférieur du Danube jusqu'à l'époque protobyzantine. Le four n°3 découvert à *Tomis*, utilisé pour la cuisson des briques employées dans la construction de deux basiliques, datant du V^e-VI^e siècle ap. J.-C., en témoigne⁸. Un four d'une forme similaire a également été découvert sur le site d'Ostrov - Ferma 4, sur le territoire de *Durostorum*. Celui-ci, plus ancien, est daté du II^e siècle après J.-C.⁹ Le type Henning B2, auquel il se rapporte¹⁰, est typique des installations utilisées pour la cuisson des matériaux de construction. Il s'agit d'une classe très répandue dans la région du Bas Danube. Les raisons en sont, sans aucun doute, la simplicité de la construction et le fait qu'il permet le chargement d'une grande quantité d'objets à cuire. Dans le même temps, la forme du pilier central est inconnue parmi les installations de Gaule, et F. Le Ny ne mentionne aucun projectile parmi les matériaux cuits dans des fours destinés à des matériaux de construction¹¹.

⁷ OPAIT 2004, 85.

⁸ RĂDULESCU 1969, 340-342, pl. 3.

⁹ MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU, BÂLTÂC 1998-2000, 417, fig. 5; MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU 2003, 20-21.

¹⁰ HENNING 1977, 191, fig. 4.

¹¹ LE NY 1988, 34-36; BRODRIBB 1987.

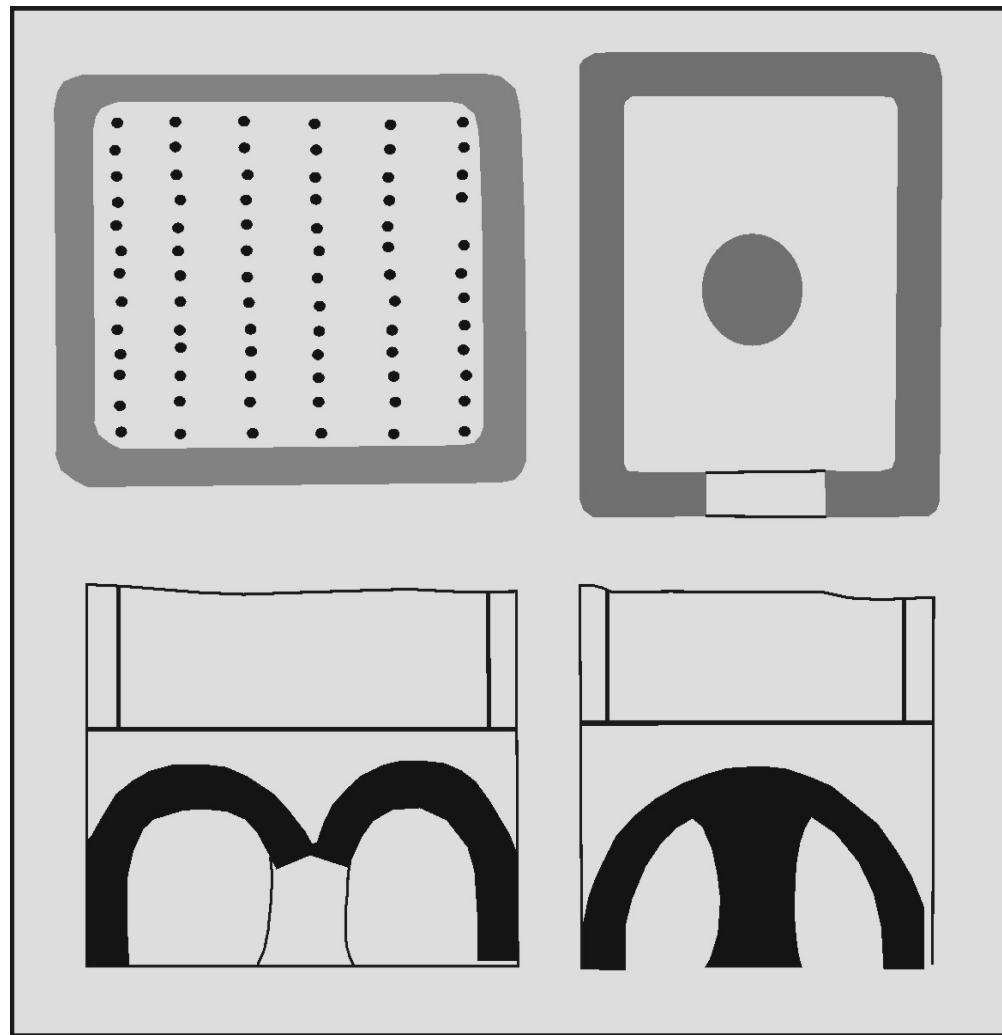


Fig. 3. Le four rectangulaire – Henning Variante B₂
(*apud* Henning 1977, 191, fig. 4/d).

Discuter plus particulièrement de l'influence des formes du four sur les types de production est superflu dans ce cas. Nous venons de voir effectivement que les fours analogues à celui de Telița – "Mamia" furent utilisés tant pour la cuisson de matériaux de construction, comme à Tomis, que pour la production de poterie, pour laquelle nous avons mentionné l'installation de *Durostorum*¹². Il convient d'indiquer l'absence de ce type de four à partir du répertoire des fours de potiers mis au jour en *Britannia*¹³ ainsi que dans les fours pour les matériaux de construction de Bretagne¹⁴, d'Italie ou de Sicile¹⁵. Quant à la chronologie, les caractéristiques typologiques ne peuvent constituer une indication suffisante, car elles sont identiques de l'époque romaine à l'époque protobyzantine.

L'utilisation de projectiles dans l'armée romaine

L'utilisation de projectiles par les fortifications de Mésie Inférieure est certaine, mais les recherches sur cet aspect de l'histoire militaire dans l'espace carpato-danubien sont extrêmement rares. Autant dire que l'installation de Telița – "Mamia" est le seul exemple bien documenté à l'heure actuelle, et que les analogies sont difficiles à trouver dans la province.

Parmi les analogies disponibles, nous pouvons rappeler un exemple venant d'un contexte similaire. Les recherches effectuées en 2010 près d'une *villa* située à proximité de Topolog (Nord de la Dobroudja, province de Tulcea) ont mené à la découverte d'un four similaire destiné à la cuisson de matériaux de construction. Non loin de là, à 40 m au nord environ, avait été découverte, dans les années précédentes, une série de projectiles en argile compacte bien cuite avec de nombreuses inclusions de chaux. D'après ces

¹² MUŞEȚEANU, ELEFTERESCU 2003, 21.

¹³ SWAN 1984.

¹⁴ MC WHIRR 1979, 97-189.

¹⁵ CUOMO DI CAPRIO 1971-1972, 371-464; CUOMO DI CAPRIO 1979, 73-95.

informations, on peut donc supposer l'existence d'une telle production, sans connaître pour autant précisément le lieu d'implantation du ou des fours¹⁶.

Si les projectiles en terre cuite sont connus depuis la plus Haute antiquité, ceux-ci sont particulièrement rares par rapport aux occurrences en pierre. Une grande quantité de projectiles en argile cuite a toutefois été mise au jour en lien avec des fours de potiers à Djebel-Ahmar (Tunis, Tunisie)¹⁷.

Bien mieux connu dans l'Empire sont les projectiles de pierre, sans aucun doute plus efficace en cas de danger, que les projectiles d'argile. Ainsi, parmi tous les cas où nous disposons de données, on peut citer le cas de la ville de *Novae*, pour laquelle une étude récente a été consacrée à la découverte de 351 projectiles aux environs des *Principia* et dans une tour du mur ouest du rempart¹⁸. Une situation similaire est à signaler sur le site de la forteresse de (*L*)*Ibida*, où de nombreux projectiles de calcaire ont été récupérés dans la tour numéro 8 et au niveau de la porte ouest ces dernières années¹⁹. Ainsi, les lanceurs de «pavés» et autres projectiles agissaient surtout à partir des tours lors des affrontements. Plus au sud, sur le site Chichov Elak, situé à 2 km au Nord-Est de Krivina (Bulgarie, province de Ruse), une série de fours à chaux a été étudiée. L'ensemble de l'activité a été attribué à un détachement de la *legio I Italica*, certains des matériaux favorisant cette hypothèse sont deux projectiles de balistes en pierre²⁰.

* * *

Les projectiles étaient de toutes natures: de la simple pierre ramassée sur le sol à la balle en plomb moulée en passant par le boulet en pierre ou en argile cuite. Il est donc nécessaire de distinguer les projectiles produits en

¹⁶ Recherches non publiées, George Nuțu.

¹⁷ DAGR, II, 2, 1364, note 12.

¹⁸ LEMKE 2009, 209-219.

¹⁹ PARASCHIV *et alii* 2010, 174.

²⁰ VAGALINSKI 2011, 54-56.

série à des fins militaires des projectiles ramassés non travaillés, telles des pierres ou autre pavés occasionnellement disponibles, lancés à la main du haut d'une muraille notamment. Dans les deux cas, la gravité accroît encore la force engagée par le propulseur sur le projectile²¹. Ainsi sur l'Arc de Constantin à Rome, daté vers 315 après J.-C., des lanceurs de pavés sont représentés aux côtés de lanciers lors du siège de Vérone.

Sur une courte distance, le propulseur peut donc être un outil, une arme ou simplement la main dans le prolongement du bras. Pour les longues distances, une ingénierie est nécessaire et seule la fabrication d'engins de siège équipés de mécanismes parfois sophistiqués permettent d'imprimer une force suffisante pour propulser le projectile. Plus le projectile est volumineux, plus les dégâts sont importants. La précision en est cependant diminuée. Au cours de l'histoire, les militaires chercheront en permanence à trouver le bon compromis entre puissance, précision et importance des dégâts causés. Du simple propulseur de la Préhistoire aux armes à feu modernes, les performances des armes de propulsion ne sont toutefois plus à démontrer. Par définition, ces armes ont pour fonction d'accélérer la force et la précision du tir. Tant pour le propulseur préhistorique que pour la fronde et les armes de siège antique, ces armes nécessitent un espace minimum de déploiement.

La réalisation en série de projectiles ne peut s'expliquer que par la nécessité de constituer un stock nécessaire pour:

- La défense d'une fortification. Pavés, galets et cailloux non travaillés sont suffisants. Si les défenseurs utilisent des balistes ou des onagres, des boulets du type de ceux découverts à Telița sont nécessaires. L'onagre antique n'est rien de plus qu'une fronde mécanisée comme l'indique son nom latin: *fundibalum*. L'utilisation de l'argile cuite en lieu et place de la pierre permet d'enflammer le projectile sur le principe du feu grégeois.

- L'attaque de fortification ou de troupes adverses à longue distance (plus de 200 m). Des projectiles de gros calibres sont alors nécessaires, boulets

²¹ Démultiplié dans le cas de la force centrifuge imprimée par la fronde.

taillés en pierre de différentes natures (calcaires notamment).

- L'attaque à courte distance (jusqu'à 150/200 m pour les meilleurs frondeurs) et le combat rapproché. Des petites balles de frondes travaillées en plomb (moulées) ou en pierre (taillées) sont alors utilisées. Dans les sources latines, les deux types de projectiles sont distingués: *glandes* (en plomb), *lapides missiles* (terre cuite, pierre). D'après César, les Nerviens prennent d'assaut le camp de Cicéron pendant la Guerre des Gaules à l'aide de balles en argile parfois rougies au feu²².

Dans le cas de projectiles en terre cuite, ceux-ci pouvaient être enflammés avant d'être propulsés, à l'aide d'onagre par exemple, en direction des tours de siège ou d'attroupements massifs. Du haut des remparts, de tels projectiles pouvaient être lancés sur les troupes équipées de bâliers ou sur les sapeurs.

* * *

Quoi qu'il en soit, cette découverte de Telița – "Mamia" témoigne de la mise en place d'une véritable logistique en amont des conflits. Le matériau peut également être lié à la nature géologique du site. Bien que la Dobroudja ne manque pas de pierre, ce matériau était déjà utilisé en grande quantité pour construire ou réparer les remparts. Compte tenu de problèmes d'effectifs au IV^e siècle, l'Empire tente d'inciter des particuliers à exploiter le territoire et à fournir en matières premières les *fabricae* impériales. La gestion de l'approvisionnement et la production de l'armement sont confiées à l'administration urbaine dans des provinces plus proches des théâtres d'opérations militaires que Rome. Rappelons qu'aux environs du site concerné par cet article fut mise au jour une quantité relativement importante d'armes datées de la fin de l'époque romaine²³. De même, un diplôme de

²² César, *BG* V, 43.

²³ GLAD, NUTU 2010, 131-144.

militaire ayant appartenu à un vétéran du CLFM a été découvert non loin sur le site de Telița – "Amza". Ce diplôme est daté du règne d'Hadrien²⁴. A partir de toutes ces données, nous pouvons donc conclure que cette zone était occupée par certains vétérans, depuis le début de l'époque romaine, en lien étroit avec certains complexes militaires du *limes* danubien, et plus particulièrement *Noviodunum*.

BIBLIOGRAPHIE

I. Auteurs anciens

César, *BG* V, éd. Les Belles Lettres, Paris 1954.

II. Ouvrages modernes

BAUMANN, V.H. 1983. *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.

BAUMANN, V.H. 1984. *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în ferma romană de la Telița, punctul „La pod” (jud. Tulcea)*, în anul 1980, Peuce 9, 51-65, 457-472.

BAUMANN, V.H. 1995. *Așezări rurale antice la Gurile Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I – IV p.Chr.)*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 1, Tulcea.

BAUMANN, V.H. 2003. *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Telița – Amza, Jud. Tulcea*, Peuce S.N. 1, 155-232.

BRODRIBB, G. 1987. *Roman Brick and Tile*, Gloucester.

CUOMO DI CAPRIO, N. 1971-1972. *Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi in area italiana*, Sibrium 11, 371-464.

CUOMO DI CAPRIO, N. 1979. *Pottery and Tile-Kilns in South Italy and Sicily*. Dans: MC WHIRR, A. (éd.) *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, BAR IS 68, Oxford, 73-95.

²⁴ BAUMANN 2003, 162-163, 210, n°. 127

- GLAD, D., NUȚU, G. 2010. *L'armement du nord de la Dobroudja: un examen préliminaire*, SAA XVI, 2010, 131-146.
- HENNING, J. 1977. *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z.*, ZfA 11, 181-206.
- LEMKE, M. 2009. *Stone Projectiles from Novae*, Novensia 20, 209-219.
- LE NY, F. 1988. *Les fours de tuiliers gallo-romains – Méthodologie – Étude technologique, typologique et statistique – Chronologie*, DAF 12, Paris.
- MC WHIRR, A. 1979. *Roman Tile-Kilns in Britain*. Dans: MC WHIRR, A. (éd.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, BAR IS 68, Oxford,
- MUŞEȚEANU, C., ELEFTERESCU, D., BÂLTÂC, A. 1998-2000. *La typologie des fours céramiques de Durostorum*, Cercetări Arheologice 11, II, 411-423.
- MUŞEȚEANU, C., ELEFTERESCU, D. 2003. *Atelierele ceramice de la Durostorum*, Muzeul Național de Istorie a României. Monografii IV, București.
- OPAIȚ, A. 2004. *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of Economic life in the Province of Scythia*, BAR IS 1274, Oxford.
- PARASCHIV, D. et alii 2010. *Sector Curtina G – T 8*. Dans: IACOB, M. et alii, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]*, CCA 2010. Campania 2009, 173-174.
- RĂDULESCU, A. 1969. *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*, Pontice 2, 333-353.
- SIMION, G. 1984. *Un cuptor roman de ars bombarde descoperit la Telița*, Peuce 9, 67-73, 473-479.
- SWAN, V. 1984. *The Pottery Kilns of Roman Britain*, Roman Commission on Historical Monuments. Supplementary Series 5, London.
- VAGALINSKI, L.F. 2011. *Light industry in Roman Thrace: the case of lime production*. Dans: HAYNES, I.P. (éd.), *Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria*, JRA. Supplementary Series 82, Portsmouth – Rhode Island, 41-58.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

**PIESE DE CENTURĂ ROMANE DESCOPERITE LA ARGAMUM
SECTOR „EXTRA MUROS”**

GEORGE NUTU¹, MIHAELA IACOB¹

Keywords: Moesia Inferior / Scythia, Roman & Early Byzantine period, dress accessories, buckles, belt appliqué and strap-end.

Abstract: Roman belt pieces found in Argamum, “extra muros” archaeological area. *The archaeological finds presented in this article come mostly from the ‘Extra Muros’ area, situated on a plateau, west of the city Argamum, outside the precinct dated during the 6th century AD. According to the local archaeological researches were attested a number of cores of habitation, dispersed over a large area and dated within a long period, from the end of the Hellenistic and the beginning of the Roman period until the late reign of Valens. Other artefacts come from ‘La Zimbru’, approx. 4 km north of the city, on the shore of Razim lake, towards the ancient Ad Salices (Sălcioara). The analyzed belt buckles and appliqués are well known types in the specialized literature, such as the ‘Sucidava’ type. Besides these common variants we also meet uncommon pieces due to their technical achievement, symbols or their rarity inside the mentioned area.*

Résumé: Pièces de ceinture romaines trouvées à Argamum, secteur „extra muros”. Le mobilier archéologique exposé dans cet article provient principalement du secteur ‘Extra Muros’ situé sur un plateau, à l’ouest de la ville Argamum, outre l’enceinte datant du VI^e siècle ap. J.-C. Les fouilles développées dans cette zone ont témoigné de l’existence d’un quartier et d’une série de noyaux d’habitation, dispersés sur une aire étendue, avec une longue évolution, de la fin de la période hellénistique et du début de l’époque romaine jusqu’à la fin du règne de Valens. D’autres pièces proviennent du secteur ‘La Zimbru’, situé à 4 km environ au nord de la ville, au bord du lac Razim, dans la direction de l’antique Ad Salices (Sălcioara). Les boucles et les appliques de ceinture analysées représentent des types bien connus dans la littérature de spécialité, comme la boucle de ceinture du type ‘Sucidava’. Outre ces variantes

¹ Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea; e-mail: nutugrg@yahoo.com; iacobm9@yahoo.com.

communes on rencontre aussi des pièces plus particulières grâce à leur réalisation technique, leurs symboles ou leur rareté dans la zone mise en discussion.

Rezumat: Descoperirile arheologice prezentate în acest articol provin în majoritate din sectorul „Extra Muros” situat pe un platou, la vest de orașul Argamum, în afara incintei de secol VI p.Chr. Cercetările arheologice efectuate în această zonă au condus la descoperirea unui cartier și a unor nuclee de locuire, dispersate pe o suprafață întinsă, cu o evoluție îndelungată, de la sfârșitul perioadei elenistice și începutul celei romane și până spre sfârșitul domniei lui Valens. Alte piese provin din punctul „La Zimbru”, la cca. 4 km nord de oraș, pe malul lacului Razim, în direcția anticului Ad Salices (Sălcioara). Cataramele și aplicele de centură analizate sunt tipuri binecunoscute în literatura de specialitate, precum cataramele de tip „Sucidava”. În afară de aceste variante comune întâlnim și piese deosebite datorită realizării tehnice, simbolurilor sau rarității lor în zona care este discutată.

INTRODUCERE

Construit pe un promontoriu de calcar (Capul Dolojman *sive* Doloșman), pe malul lacului Razim, în anticul golf al Mării Negre – *Halmyris* –, de către grecii din Milet la jumătatea secolului VII a.Chr., orașul *Orgame* (lat. *Argamum*) a cunoscut circa 14 secole de locuire quasicontinuă, până la începutul sec. VII p.Chr. Anterior fazei coloniale, zona a fost frecventată în epoca bronzului și în prima epocă a fierului. În perioada romană cetatea a făcut parte din provincia *Moesia Inferior*, iar ulterior, după reorganizarea administrativă din perioada tetrarhică, din provincia *Scythia*. Cercetările arheologice, inițiate în 1926 de P. Nicorescu au fost reluate, după un îndelungat *hiatus* (1932-1964), de M. Coja și se desfășoară și astăzi. Grație rezultatelor acestor cercetări a fost reconstituită, *grosso modo*, istoria orașului din perioada arhaică până în epoca romană târzie și paleobizantină².

² Pentru bibliografia selectivă a sitului, vezi: NICORESCU 1934, 1-6; NICORESCU 1944, 95-101; COJA 1971, 179-191; COJA 1972, 33-42; COJA 1972a, 267-274; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1992, 55-68; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1996, 101-109; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU *et alii.* 1999, 145-213; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2003, 341-388; COJA 2005; MĂNUCU-

Perioada greacă clasică și elenistică este bine cunoscută datorită intenșelor cercetări din necropola tumulară³ și din sectorul „Faleză Est”⁴, în timp ce perioada romană este ilustrată prin numeroase edificii, mare parte dintre acestea aparținând perioadei romano-bizantine⁵. Locuirea din perioada romană timpurie este dispersată, în nivelurile inferioare ale edificiilor din perioada romano-bizantină (secolele IV-VI p.Chr.); există, totuși, unele zone în care au fost surprinse niveluri consistente din perioada romană timpurie: „Sectorul III” (ulterior denumit „Extra Muros”)⁶ și „Sectorul I”, în afara incintei⁷. Din păcate o mare parte a materialului arheologic de epocă romană a rămas inedit, chiar și astăzi, după 50 de cercetări arheologice⁸.

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL DESCOPERIRILOR

Majoritatea obiectelor din metal discutate mai jos provin din sectorul „Extra Muros”, sector situat pe un platou, la vest de cetate, în afara incintei de secol VI p.Chr. Cercetările arheologice în această zonă au documentat un cartier și o serie de nuclee de locuire, dispuse pe o suprafață mare, cu o evoluție de la sfârșitul perioadei elenistice și începutul celei romane și până spre sfârșitul domniei lui Valens. După dezastrul de la *Adrianopol*, locuirea

ADAMEȘTEANU 2006; LUNGU 2007, 337-383; bibliografia integrală la MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2008, XI-XV.

³ LUNGU 1995, 231-263; LUNGU 1996, 101-118; LUNGU 2000, 67-87.

⁴ MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1985, 169-175; COJA 1985, 95-103, fig. 219.

⁵ NICORESCU 1944, 95-101; TOPOLEANU 1999, 191-201; MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, 233-258.

⁶ COJA 1971, 180; COJA 1972, 36-37; IACOB 1999, 175-189.

⁷ COJA 1971, 182-183, 186-187, fig. 2-4; COJA 1972, 36.

⁸ Pentru epoca romană au fost publicate unele obiecte din metal descoperite în sectorul „Extra Muros”: MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980, 311-320; COJA 1982, 171-174; IACOB 2004, 161-168; OANȚĂ-MARGHITU 2006, 345-373; NUTU 2010, 499-506; monede: IACOB, POENARU BORDEA 2000, 780-792; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, IACOB, POENARU BORDEA 1999, 203-213; IACOB 2003, 113-136; amfore: PARASCHIV 2006, 285-341.

extramurană de la *Argamum* se încheie și, la fel ca în cazul altor orașe din *Scythia*, suprafața respectivă va fi ocupată, parțial, de necropola romano-bizantină a așezării⁹.

Alte piese vestimentare au fost descoperite în punctul „La Zimbru”, la aproximativ 4 km nord de oraș, pe malul lacului Razim, în direcția anticului *Ad Salices* (astăzi satul Sălcioara, fost 6 Martie). Cercetările de salvare întreprinse de M. Coja¹⁰ au condus la descoperirea unor instalații pentru fabricarea materialelor de construcție, distruse în prezent. Cronologia cupoarelor nu este sigură; cel mai probabil au funcționat din secolul IV până în secolul VI p.Chr., dacă nu cumva pot fi puse în legătură cu refacerea masivă a sistemului de fortificații al orașului și, în general, cu activitatea constructivă din timpul lui Justinian. Oricum, un mormânt descoperit pe vatra unuia dintre cupoarele distruse avea în inventar o cataramă tip „Pápá” prezentată mai jos, o cataramă ovală simplă, un cuțit și un vîrf de săgeată în trei muchii, inventar care asigură ca *terminus ante quem (non)* sfârșitul secolului VI p.Chr. Așadar, spre sfârșitul acestui secol, cupoarele din această zonă erau dezafectate.

La nivelul întregului sit cunoaștem mai multe catarame descoperite pe alte sectoare: „Faleză Est” – catarame de tip „Salona-Histria”, „Sucidava”, o cataramă cu inel în formă de „arc”, una cu placă dreptunghiulară ajurată¹¹ și o cataramă cu placă fixă în formă de palmete – Schulze-Dörrlamm D28; „Bazilică Nord” – o cataramă cu placă fixă circulară ajurată¹².

* * *

Studiul tipologic al obiectelor din metal descoperite în aria extramurană a orașului ne poate permite să realizăm o serie de observații

⁹ Vezi nota 5.

¹⁰ COJA 1977, 163-179.

¹¹ OANȚĂ-MARGHITU 2006, 347-355, pl. 1/1-3.

¹² Ultimele două catarame fac parte din colecția ICEM Tulcea și sunt inedite.

privind cronologia și evoluția acestei zone de-a lungul timpului. Aria în discuție a furnizat un lot important și divers de obiecte din metal: fibule, brățări, cercei din bronz și argint, diferite chei și închizători de casete, un trepied, obiecte de echipament militar și arme. Dacă o serie de obiecte sunt în strânsă legătură cu viața cotidiană, altele au făcut parte, cu siguranță, din inventarele unor morminte. În această ultimă categorie, am include unele accesorii vestimentare din secolele V-VI p.Chr., în particular catarame și fibule.

În rândurile care urmează vom analiza, din categoria accesoriorilor vestimentare, o serie de catarame și elemente decorative ale unor garnituri de centură. Accesorii vestimentare sau piese de echipament, cataramele romane au fost studiate intens în zone diverse ale Imperiului, în diferite așezări, în relație cu factori precum etnicitatea sau în directă legătură cu încercările de rafinare a cronologiei unor contexte arheologice.

Fără a cuprinde un număr mare de piese, lotul descoperit la *Argamum* este important pentru diversitatea sa. Majoritatea sunt piese binecunoscute în literatura de specialitate, precum catarama de tip „Pápá” și chiar cataramele de tip „Sucidava”, variantă reprezentativă pentru zona danubiană. În afară de aceste catarame comune întâlnim și piese deosebite datorită realizării tehnice, simbolurilor sau rarității lor în zona care este discutată.

A. CATARAME

I. CATARAME CU PLACĂ MOBILĂ

1. Placă de catarmă.

Placă de formă ovală, fragmentară, cu orificii pentru niturile de prindere. Bronz; stare de conservare bună.

L – 2,2 cm; l – 3,2 cm.

Argamum 2006, sector „Extra Muros”, *passim*; ICEM, fără nr. inv.

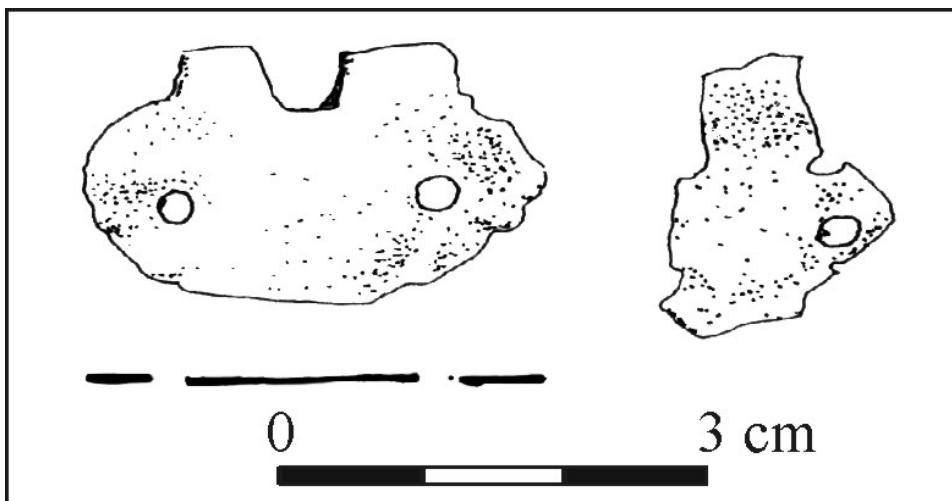


Fig. 1. Placă de cataramă / Buckle plate.

Placa aparține unui tip larg răspândit în secolul IV p.Chr., inclusiv în regiunea danubiană, dacă ar fi să menționăm numai descoperirile din necropola orașului *Callatis*¹³. Este specifică atât cataramelor cu inel oval, cât și celor cu inel semicircular.

Datare: secolul IV p.Chr.

2. Fragment de cataramă ovală cu placă ajurată în formă de cruce „malteză”.

Placă de cataramă, fragmentară, probabil de formă ovală, ușor aplatizată spre mijloc; în câmpul central se află o cruce ajurată de tip „maltez”, din care se mai păstrează în prezent doar brațul superior și, parțial, cele laterale. În câmpul lateral și flancând crucea are decupate două motive, probabil de formă ovală, având în vedere analogiile cu piese similare. Atașarea de cataramă se realiza prin îndoirea părții superioare și dublarea acesteia pe partea opusă, unde se prindea printr-un nit, în partea inferioară a plăcii.

¹³ PREDA 1980, 38-39, pl. 15/M. 352.2.

Bronz; stare de conservare bună.

L – 3,5 cm; l – 3,6 cm.

Argamum 2008, sector „Extra Muros” (în zona izvorului); ICEM, fără inv.

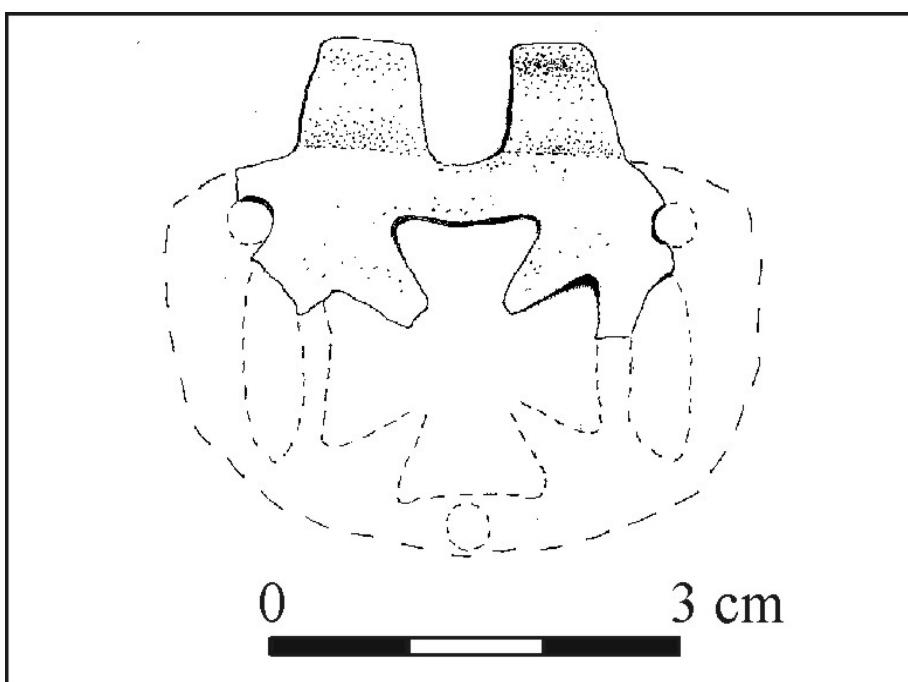


Fig. 2. Cataramă cu placa ajurată în formă de cruce malteză /
Maltese cross open area plate belt buckle.

Acest tip este mai rar și apare în contexte arheologice din zona nord și est-pontică, dar și în Asia Minor, de unde provine și un exemplar din colecția Römisch-Germanischen Zentralmuseum din Mainz¹⁴. Catarama, deși emailată, alături de o piesă cu loc de descoperire necunoscut (Schulze-

¹⁴ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 95-97, nr. 78-79.

Dörrlamm C5)¹⁵, constituie și cele mai apropiate analogii pentru placă de cataramă în discuție. Forma crucii din câmpul central al piesei este un motiv destul de răpândit, dacă ar fi să amintim numai o placă descoperită tot la Argamum¹⁶, cu șarnieră și cruce malteză extrem de stilizată sau seria mai târzie de catarame cu placă fixă, în formă de cruce („Schnalle mit festem Malteserkreuzbeschläg” – Schulze-Dörrlamm D23)¹⁷. Acestea sunt dateate la sfârșitul secolului VI și în secolul VII p.Chr. și sunt reprezentate prin numeroase exemplare, dintre care unul în *Scythia, la Beroe*¹⁸. Pentru datarea cataramei în discuție propunem a doua jumătate a secolului V p.Chr., cu toate că nu se poate exclude folosirea tipului și în prima jumătate a secolului următor.

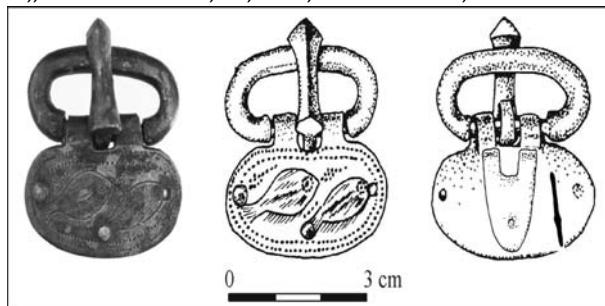
Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

3. Cataramă cu placă ovală decorată.

Cataramă ovală cu placă având aceeași formă și decorată cu doi pești incizați. Bronz; stare de conservare bună.

L – 4,5 cm; l – 3,8 cm.

Argamum, sector „Extra Muros 8, ⊙”, SIII, M2. ICEM, inv. 3786.



¹⁵ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 95-97, nr. 78-79.

¹⁶ OANȚĂ-MARGHITU 2006, 353-354, pl. 1/2.

¹⁷ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 199-200; VARSIK 1992, 84-85, pl. 3/12; EGER 2001, 340-341, nr. 2-3, pl. 1.

¹⁸ PETRE 1987, 71, pl. 111.

Fig. 3. Cataramă tip Schulze-Dörrlamm B10 /
Schulze-Dörrlamm B10 belt buckle.

Cataramele ovale având placă de aceeași formă și ornamentată cu simboluri realizate prin incizii punctiforme sunt binecunoscute în contexte funerare, iar unele dintre inscripțiile și simbolurile ornamentale pot fi atribuite creștinismului. Trebuie semnalată, totuși, circulația acestor catarame și a altor obiecte cu simbolistică creștină în cotidian, ceea ce nu implică automat și o funcție religioasă. O opinie interesantă consideră cataramele de acest tip, dar cu inscripții religioase, amulete creștine¹⁹. Aria de răspândire este vastă, dar se observă o ușoară concentrare în spațiul danubian bine reprezentat prin exemplarele similare descoperite la *Noviodunum*²⁰, *Novae*²¹, *Callatis*²², *Beroe*²³ sau pe litoralul pontic, la *Tomis*²⁴. Alte zone cu descoperiri similare sunt nordul Africii, sudul Italiei și Sicilia, zona microasiatică²⁵. Datarea cataramelor din tipul acesta (Schulze-Dörrlamm B10) a cunoscut trei etape: unul dintre cele mai timpurii exemplare a fost descoperit împreună cu o monedă emisă de Constantius II într-un mormânt din necropola callatiană, dar C. Preda atrage atenția asupra înmormântărilor succesive din contextul amintit și a posibilității amestecării inventarelор²⁶. M. Schulze-Dörrlamm le încadrează în secolul V p.Chr., datare ce coincide cu contextele în care au fost descoperite majoritatea cataramelor deși, folosirea lor s-ar putea prelungi până în prima jumătate a secolului VI p.Chr.²⁷

Datare: mijlocul secolului V p.Chr.

¹⁹ MINČEV 1994-1995, 22-23, nr. 3-4, fig. 3-4.

²⁰ BARNEA 1977, 231, fig. 89/2; recent, aceeași cataramă a fost datată, fără analogii, în secolul II p.Chr., vezi BAUMANN 2003, 171, 179, fig. 2/1.

²¹ GENČEVA 2000, 58, nr. 34, pl. 2/12.

²² ICONOMU 1969, 105, fig. 24; PREDA 1980, 40-41, pl. 46/6.

²³ PETRE 1987, 57, D31, pl. 100/147f.

²⁴ CHERA-MĂRGINEANU, LUNGU 1983, 222-224, pl. 1/5.

²⁵ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 58, pl. 22.

²⁶ PREDA 1980, 40-41, pl. 46, nr. 6.

²⁷ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 59.

4. Cataramă ovală cu placa de formă semisferică, decorată în tehnica cloisonné.

Catarama are placă decorată pe margini cu 11 alveole umplute cu „pastile” din sticlă, 8 de culoare verde și 3 de culoare albă-sidef. În centrul plăcii, pe un cadru din bronz, este lipită o foiță din sidef, decorată cu un porumbel incizat, spre stânga, și având corpul umplut cu pastă din sticlă; în câmpul din stânga jos este reprezentată o ramură cu trei fructe dispuse în formă de cruce – aşadar, simbolul clasic al porumbelului cu ramura de măslin. În câmpul central, deasupra porumbelului, se află inscripția redată circular – *MIXAHΛ*. Bronz; stare de conservare bună.

L – 5,2 cm; l – 4,8 cm.

Argamum, sector „Extra Muros”, în context funerar. ICEM, inv. 40914.

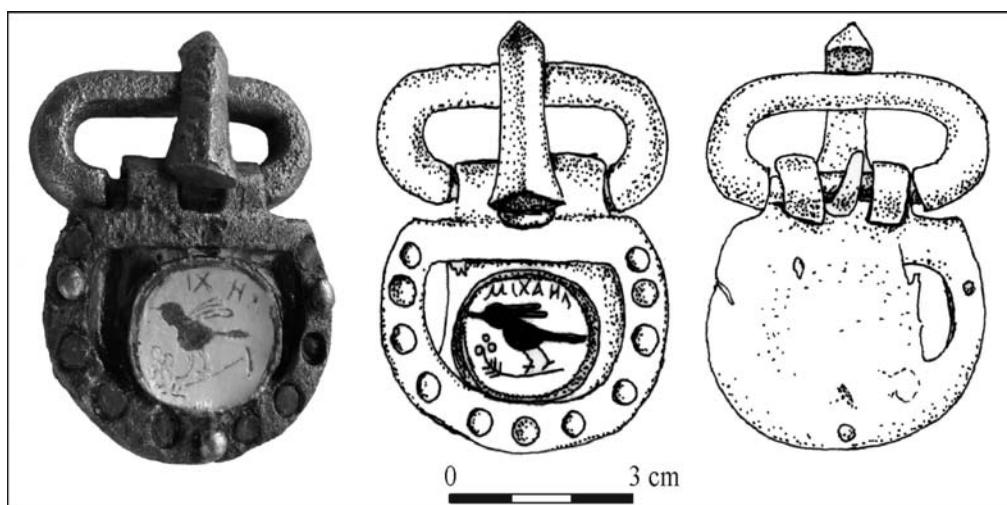


Fig. 4. Cataramă cu placă decorată în tehnica cloisonné /
Belt-buckle with cloisonné decorated plate.

Catarama a suscitat numeroase discuții privind proveniența și zonele de producție²⁸. La fel ca în cazul tuturor produselor de „lux”, acest tip de cataramă a circulat pe spații largi fără să dispunem de concentrări, lucru ce accentuează dificultatea atribuirii lor unui anumit spațiu. Interpretarea numelui *Mihail* este un alt aspect dificil în studierea cataramei: atestă un producător, numele proprietarului sau reprezintă o mențiune a numelui Arhanghelului?. Există argumente în favoarea fiecărei dintre cele trei ipoteze: astfel, excelenta calitate de execuție a piesei amintește de atelierele bizantine, specializează în produse de înaltă finețe, uneori semnate de artizani; pe de altă parte maniera de scriere pe care am putea-o defini „naivă”, în contrast cu perfecțunea piesei în ansamblu, ne îndeamnă spre ideea că inscripția este ulterioră fabricării și aparține proprietarului. Remarcăm și faptul că inscripțiile pe diferite accesoriile vestimentare sunt frecvente în zona Dunării inferioare; astfel, o fibulă „mit umgeschlagenem Fuss” descoperită la Izvoarele – Pîrjoaia (*Sucidava*) are inscripția *MAPIN* (ος) în timp ce, pe alte exemplare din nordul Bulgariei întâlnim nume precum *MINN*, *MINNA*, *MARIA*, *AMIN*²⁹. Printre fibulele amintite merită o atenție deosebită două fibule de la Varna, respectiv Plovdiv pe care au fost inscripționate numele arhanghelilor *MIXAHΛ* și *ΓΑΒΡΙΗΛ*³⁰, fapt care pledează în favoarea ipotezei conform căreia numele *MIXAHΛ* pe placă cataramei de la *Argamum* reprezintă numele Arhanghelului³¹. Cea mai apropiată analogie este o cataramă din colecția Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz descoperită într-un loc necunoscut din *Syria*³², iar o altă piesă similară, fără

²⁸ COJA 1982, 171-172; în timp, placa cataramei cu încrustația de sidef și inscripția au fost deteriorate.

²⁹ IRIMIA 2005-2006, 251-258.

³⁰ Pentru analiza completă a inscripțiilor considerate creștine pe obiecte vestimentare din spațiul danubian vezi OPPERMANN 2010, 291-298.

³¹ Informații complete și rediscutarea acestei descoperiri la OPPERMANN 2010, 295-296, pl. 77/7.

³² SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 102, nr. 82, tip C7.

decorația cu alveole, a fost descoperită la „Golemanovo Kale” – Sadovec, în provincia învecinată *Scythiei, Moesia Secunda*³³.

Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

II. CATARAME CU PLACĂ FIXĂ

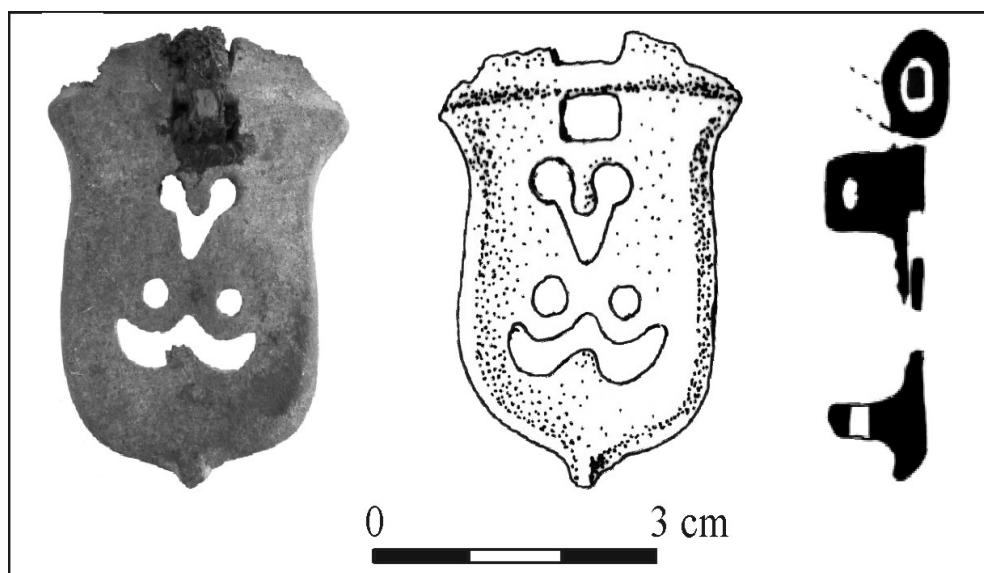
5. Cataramă de tip „Sucidava”.

Cataramă de centură cu placă fixă în formă de scut; modelul ajurat este compus din semilune și puncte care formează o mască umană. Catarama propriu-zisă este ruptă; pe partea de prindere păstrează trei inele dispuse în triunghi iar acul este din fier, puternic corodat și păstrat parțial.

Bronz; stare de conservare bună.

L – 1,5 cm; l – 2 cm.

Argamum, sector “Extra Muros”, passim. ICEM, inv.?



³³ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 102, nr. 84.

Fig. 5. Cataramă de tip „Sucidava” / „Sucidava” type buckle.

Exemplarul descoperit la *Argamum* face parte din unul dintre cele mai răspândite grupuri de catarame cu placă fixă, din a doua jumătate a secolului VI p.Chr. Placa este în formă de scut iar modelele ajurate au forme diverse: simboluri, cruci, semiluni, trefle și puncte, dispuse cel mai adesea sub forma unor figuri umane³⁴. Aria de răspândire a tipului este mare și cuprinde practic toate regiunile Imperiului Bizantin, alături de o difuziune masivă și în afara granițelor sale. Concentrări se pot observa în spațiul danubian și în zona Balcanică, în general³⁵. În *Scythia* au fost repertoriate 25 de catarame de acest tip³⁶, dintre care majoritatea au fost descoperite în necropola de la *Beroe*³⁷, dar și la (L)*Ibida*³⁸ sau *Tropaeum Traiani*³⁹. Tipologic, catarama de la *Argamum* aparține grupului cu *motive ajurate sugerând o mască umană* – Teodor I.1f (= Madgearu II/c-d), deși modelul nostru este mai rar întâlnit⁴⁰. Pentru cataramele din tipul „Sucidava”, considerate piese de echipament militar târziu, a fost presupusă (și) o producție locală, danubiană, în timp ce cronologia pare să fie sigură – de la mijlocul secolului VI p.Chr. până în primele decade ale secolului VII p.Chr.

Datare: a doua jumătate a secolului VI p.Chr.

6. Cataramă de tip „Pápá” – „Ovale Taschenschnallen mit zwei Tierkopfprotomen”.

³⁴ TEODOR 1991, 117-138, cu bibliografia; MADGEARU 1997, 39-41; MADGEARU 1998, 217-222.

³⁵ Pentru aria de difuziune a tipului vezi TEODOR 1991, 125.

³⁶ MADGEARU 1998, 218.

³⁷ PETRE 1987, pl. 122-126.

³⁸ OPAIȚ 1991, 46-47, nr. 41-46, fig. 18-19.

³⁹ BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, 192, fig. 174/10.7.

⁴⁰ WALDBAUM 1983, 119, nr. 696, pl. 44.

Cataramă cu partea inferioară în formă de T, iar partea superioară terminată printr-un inel, păstrat parțial, flancat de două capete de păsări stilizate. Acestea sunt ornamentate cu un cerc cu punct în mijloc. Acul imită forma acvilină a ciocului de pasare răpitoare. A fost realizată prin turnare.

Bronz; stare de conservare bună.

L – 3,4 cm; l max. – 3,5 cm.

Argamum, 1969, în zona „La Zimbru”, într-un mormânt de inhumare orientat V-E care suprapunea vatra cuptorului nr. 1. A fost descoperită împreună cu o cataramă ovală din fier, un vîrf de săgeată în trei muchii și un cuțit ușor curbat, inventar care determină o încadrare cronologică spre sfârșitul secolului VI – începutul secolului VII p.Chr.⁴¹ ICEM inv. 877.

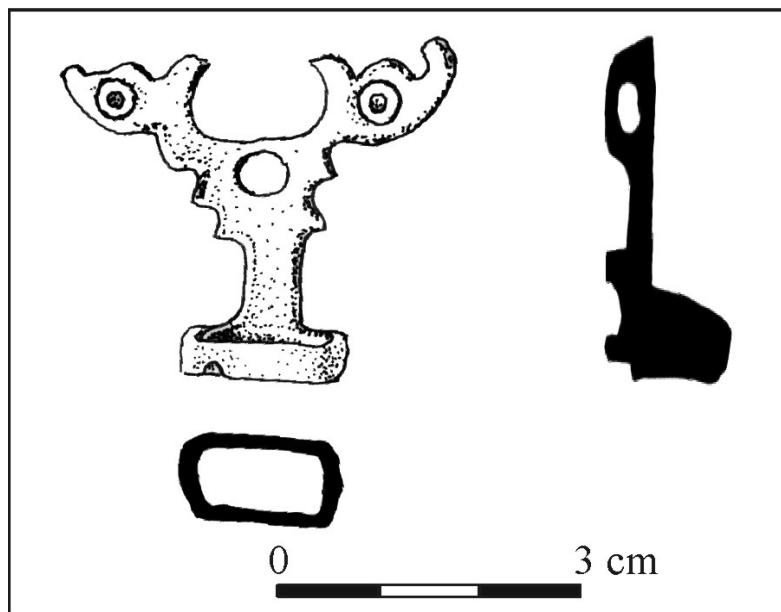


Fig. 6. Cataramă de tip „Pápá” /
„Pápá” type buckle.

⁴¹ COJA 1977, 167, pl. 9.

Al. Madgearu a stabilit recent un repertoriu pentru 28 de catarame de acest tip răspândite cu precădere în zonele controlate de avari și gepizi sugerând, pe baza frecvenței și ariei de difuziune a acestora, o producție în atelierele din *Pannonia*, de către meșteșugari bizantini aflați sub stăpânirea avară. Această ipoteză este mai sigură decât cea care presupune originea în atelierele bizantine a cataramelor de acest tip și „exportul” spre zonele controlate de khaganatul avar, pentru că ultima nu explică raritatea accesoriilor de acest tip în lumea bizantină⁴². Analogii apropiate, de altfel într-un grup extrem de omogen, ne oferă piesele descoperite la *Halmyris*, în interiorul fortificației, dar în afara unui context arheologic⁴³, la *Histria*, pe un nivel de secol VII p.Chr.⁴⁴, *Acrae*, Rujno sau Varna⁴⁵.

Datare: prima jumătate a secolului VII p.Chr.

III. CATARAME-INEL SIMPLE

7. Cataramă ovală.

Cataramă de formă ovală și secțiune circulară.

Fier. Ruptă în mai multe fragmente, urme puternice de coroziune.

L – 5,1 cm; 1 – 3,5 cm; greutatea – 15,2 gr.

Argamum 1980, sector „*Extra Muros*”, M 13, pe bazin; ICEM, fără inv.

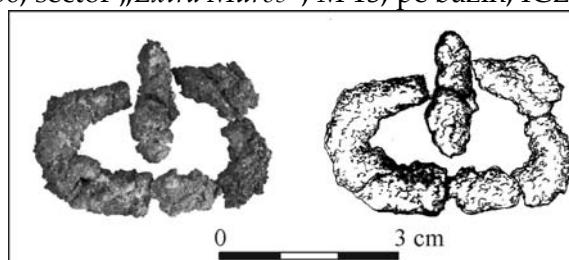


Fig. 7. Cataramă ovală din fier / Iron oval buckle.

⁴² MADGEARU 2004, 172.

⁴³ MADGEARU 2004, 170, nr. 7.

⁴⁴ PETRE 1965, 75, fig. 5/3-3a.

⁴⁵ Pentru o sinteză vezi MADGEARU 2004, 170-171, cu bibliografia.

8. Cataramă ovală.

Cataramă de formă ovală cu capătul din spate mai subțire decât frontul exterior.

Fier. Ruptă în două fragmente, urme puternice de coroziune.

Lp. – 3,9 cm; l – 4 cm; gros. – 0,5–0,8 cm.

Argamum 1980, sector „Extra Muros”, S 10, -1-1,20 m; ICEM, fără inv. nr. III, caseta 1,

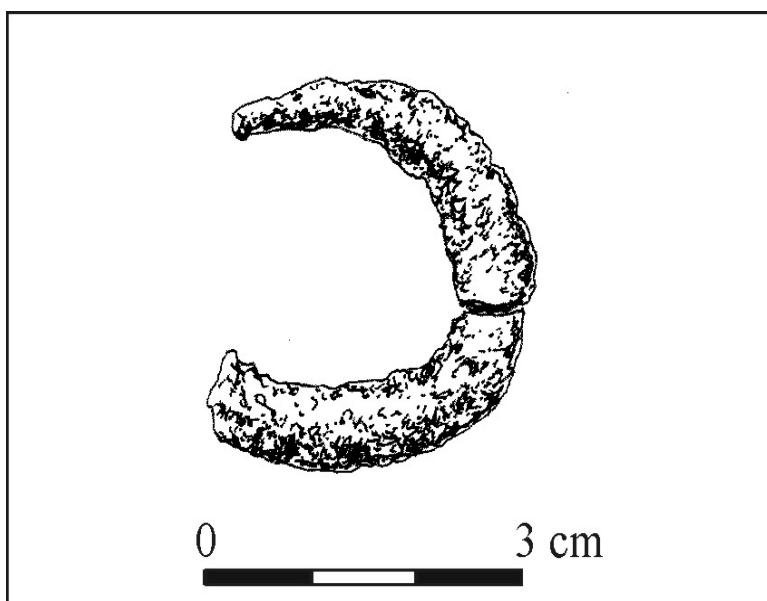


Fig. 8. Cataramă ovală din fier / Iron oval buckle.

Cataramele simple, de formă ovală (nr. cat. 7-8) sunt piese comune în contextele din perioada romană târzie și paleobizantină. În cazul primei piese, descoperirea acesteia în M 13 o plasează cronologic în perioada de după sfârșitul secolului IV p.Chr. Starea extrem de fragmentară a cataramei nr. 8 face și mai dificilă încadrarea cronologică.

Datare: sfârșitul secolului IV – secolul V p.Chr.

9. Cataramă cu inelul în formă de arc sau „rinichi” („Nierenförmige Schnallen” sau „Kidney-shaped frame buckle”).

Cataramă cu frontul exterior în formă de arc reflex și baza semicirculară. Inelul este masiv și semicircular în secțiune.

Fier. Urme puternice de coroziune.

Lp. – 3,7 cm; l – 2,5 cm.

Argamum, anul?, sector „Extra Muros”, passim. ICEM, inv. 857.

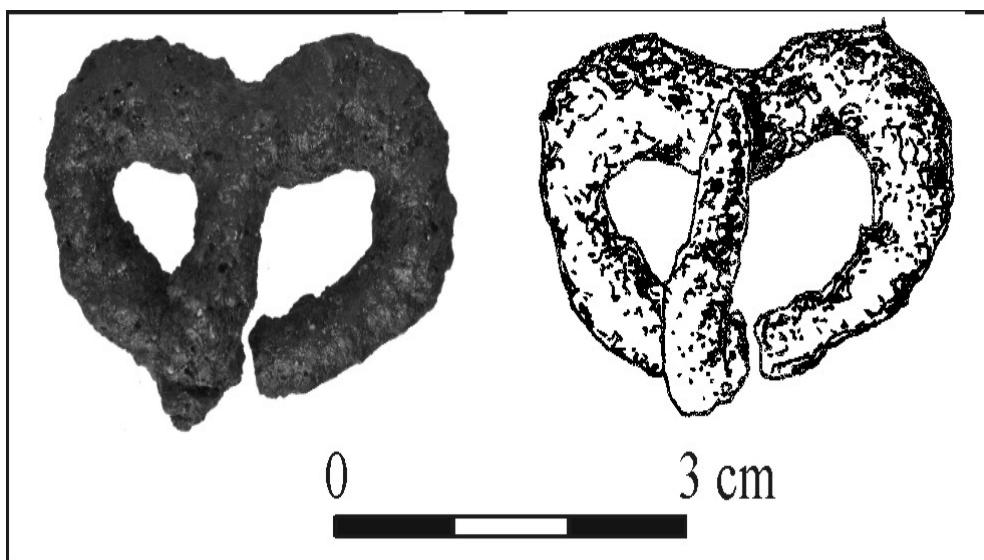


Fig. 9. Cataramă din fier cu inelul în formă de arc sau „rinichi” /
Iron bow-shape or kidney-shape frame belt buckle.

Cataramele de acest tip au de obicei placa rectangulară și prinsă de cureaua din piele prin intermediul a trei nituri dispuse în triunghi; majoritatea exemplarelor sunt lucrate din bronz. Răspândirea constantă și

uniformă a tipului în contexte de secol IV p.Chr. *intra* și *extra Imperium*⁴⁶ denotă faptul că procesul de fabricare este puțin pretențios. E. Keller consideră că tipul este în uz la mijlocul și în a doua jumătate a secolului IV p.Chr. (340-380)⁴⁷, iar C. Preda le datează până în al treilea sfert al secolului menționat⁴⁸, când poate fi încadrat și un exemplar descoperit la *Capidava*⁴⁹ sau cele din necropolele de la *Beroe*⁵⁰ sau Beške (Srem)⁵¹. Mai târziu, la începutul secolului V p.Chr. a fost datată o cataramă descoperită în zona extramurană a orașului *Romuliana*⁵².

Datare: secolul IV – începutul secolului V p.Chr.

10. Cataramă ovală cu frontul exterior proeminent.

Cataramă în bandă triunghiulară, de formă semicirculară și cu frontul exterior proeminent; este ușor asimetrică.

Bronz. Stare de conservare bună.

L – 1,5 cm; l – 2 cm.

Argamum 2006, sector „Extra Muros”. ICEM, inv. 48482.

⁴⁶ ALFÖLDI 1957, 459, pl. 101/8-12; SOMMER 1984, 22-23, pl. 2/6-8, pl. 3; SOUPAULT 2003, 43, pl. 10/6-8.

⁴⁷ KELLER 1971, 45-46, fig. 18/4, 59-60, fig. 23/3.

⁴⁸ PREDA 1980, 40.

⁴⁹ COVACEF 1995-1996, 100-101, nr. I.2.1, pl. 3/1.

⁵⁰ PETRE 1987, 58-59, pl. 104/151D.

⁵¹ MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987, 152, pl. 56/4.

⁵² ŽIVIĆ 2007, 283-284, nr. 46b, 301, pl. 8.

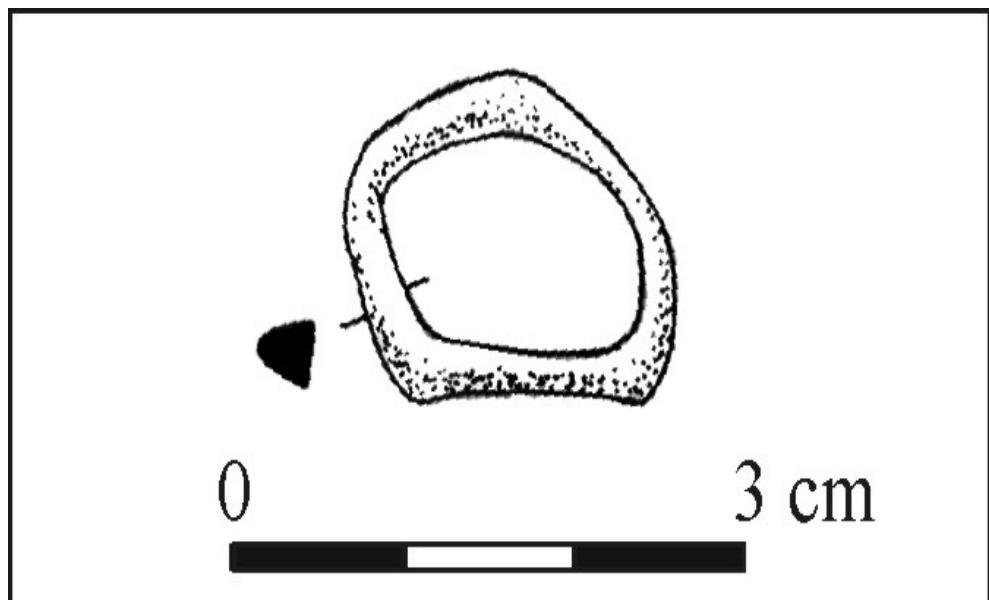


Fig. 10. Cataramă cu frontul exterior proeminent /
Oval pointed frame buckle.

Acest grup este întâlnit pe spații vaste în contexte de secol V-VI p.Chr. Majoritatea cataramelor de acest tip sunt masive, uneori au frontul exterior fațetat și mult îngroșat, precum în cazul exemplarelor descoperite la *Beroe*⁵³, *Sadovec*⁵⁴ sau *Novae*⁵⁵. M. Schulze-Dörrlamm a stabilit aria de circulație a tipului „Herzförmig” și le data în secolul VI p.Chr⁵⁶. Catarama de la *Argamum* aparține totuși, unui grup comun, de dimensiuni reduse și cu vârful

⁵³ PETRE 1987, 63-65, M B57, B21, B140, B158, E122, E247, E191, B150, B37, B67, pl. 113/169b, 170b, 171b, 172b; 116/174b, 175b; 117/ 176b, 177b; 118/179b, 179c, 180b.

⁵⁴ UENZE 1992, pl. 12, nr. 8-9.

⁵⁵ GACUTA 1987, 156, nr. 306, pl. 27/3; GENČEVA 2000, 58, nr. 35, pl. 2/13.

⁵⁶ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 18-19, pl. 7.

proeminent, care apare spre exemplu la *Nicopolis ad Istrum* în contexte dateate între 450 și 600⁵⁷.

Datare: secolul VI p.Chr.

B. APLICĂ DE CUREA

11. Aplică de curea.

Aplică cu terminații în formă de „ancore” sau „coadă de pește” și motive ajurate care constau în semilune și puncte traforate; în partea inferioară, aplica se termină printr-o proeminență. Prinderea se realiza prin intermediul a două inele dispuse perpendicular pe corp.

Bronz. Stare de conservare bună.

L – 3,2 cm; l – 2,7 cm.

Argamum, passim; ICEM, fără inv.

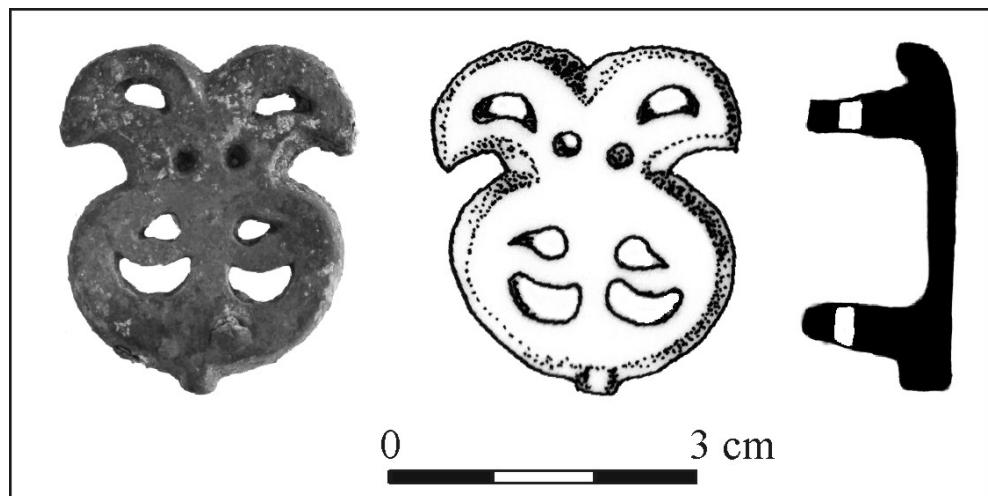


Fig. 11. Aplică de curea de tip „fischwanzförmigen” / „Fischwanzförmigen” belt appliqué.

⁵⁷ POULTER 2007, 24-25, nr. 2.61, fig. 2.5.

Aplica în discuție constituie o piesă specială printre obiectele prezentate datorită rarității exemplarelor care pot fi folosite ca paralele. În literatura de specialitate piesele de acest tip sunt înscrise grupului „Martinovka”, aplica în discuție aparținând variantei în formă de „coadă de pește” – „fischwanzförmigen”. Acest tip a cunoscut o largă răspândire în zonele circumontice, la sud de Dunăre și în regiunea pannonică, unde apare în mormintele avare⁵⁸. În Scythia sunt cunoscute mai multe piese aparținând grupului „Martinovka”, în necropola de la *Beroe*⁵⁹, dar și la *Callatis*⁶⁰ sau (*L*)*Ibida*⁶¹. Din analiza întreprinsă de noi asupra descoperirile de până acum, rezultă că aplica de la *Argamum* este o variantă particulară a tipului „fischwanzförmigen”, cu analogii apropiate în piesele din mormântul șefului apsil de la Verchnaja Ešera (Abhazia)⁶², din stepa nord-pontică⁶³ sau în exemplarele aflate în colecțiile Muzeului din Šumen⁶⁴. Remarcabil este faptul că cea mai apropiată analogie ne este oferită de o piesă descoperită la Dibsi Faraj, pe Eufrat, care poate fi datată în secolul VII p.Chr.⁶⁵

Datare: a doua jumătate a secolului VI – secolul VII p.Chr.

C. LIMBĂ DE CUREA

12. Limbă de curea în formă de amforă – „Riemenzungen in Amphoraförmig”.

Limba de curea are formă de amforă cu gâtul elegant și piciorul rotunjit. Motive în formă de *pelta* și volute formează *ansae*, iar corpul este globular.

⁵⁸ GARAM 2001, 124-130; DASKALOV 2009, 99, fig. 3, nr. 7.

⁵⁹ Spre exemplu garnitura din M B14, vezi PETRE 1987, 71, pl. 130-130 bis.

⁶⁰ PREDA 1980, 95, pl. 34/2; SOMOGYI 1987, 128-130, pl. 2/13.

⁶¹ OPAIȚ 1991, 46-47, nr. 53-54, 56-57.

⁶² BÁLINT 1992, 384-389, pl. 51/1.

⁶³ KOVALEVSKAJA 2000, 161, tip 39, var. 5-6, pl. 17/29.

⁶⁴ DONČEVA 2007, 161-162, nr. 1-3, fig. 29, 31.

⁶⁵ KAZANSKI 2003, 43, fig. 5/3.

Atașarea de marginea curelei se realiza în modul cel mai simplu, prin intermediul a două nituri.

Bronz. Completă, cu excepția unui fragment mic din partea superioară și a unei toarte.

H – 3,6 cm; l max. – 2 cm; gros. – 0,2 – 0,3 cm.

Argamum 1978, sector „Extra Muros 16-17; ICEM, fără”, S III, inv.

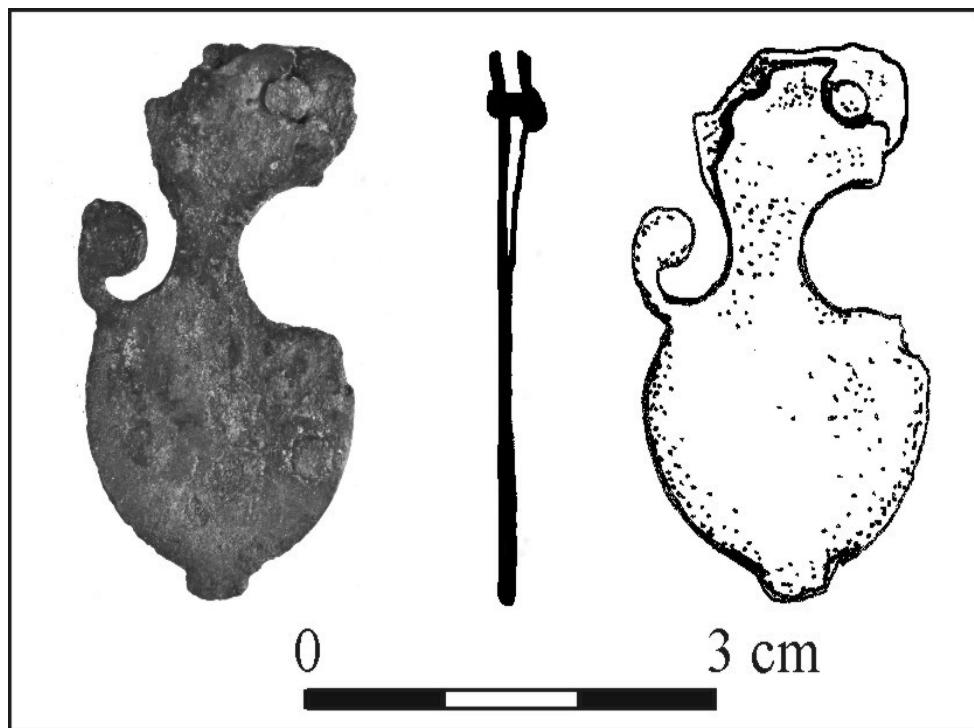


Fig. 12. Limbă de curea în formă de amforă /
Amphora-shape strap-end.

Limba de curea în formă de amforă este un artefact prezent în numeroase contexte de secol IV p.Chr., atât militare cât și civile. Diferite tipologii au fost propuse de E. Keller – „Riemenzungen in Amphoraform, var.

a-b”, M. Sommer – „Form B”, V. Soupault – tip VI/II sau C.J. Simpson – varianta „globulară”, cu atașare prin nituri⁶⁶. Pentru exemplarele din Muzeul din Aquileia, M. Buora a propus o tipologie flexibilă și completă, bazată pe maniera de atașare a limbii de capătul din piele al curelei: prin balama, nituri sau cu manșon⁶⁷. În ceea ce privește cronologia pieselor în discuție, după cum a demonstrat E. Keller, limbile de curea în formă de amforă sunt datate în aceeași perioadă cu cele în formă de inimă, mai precis spre mijlocul și în cea de a doua jumătate a secolului IV p.Chr.⁶⁸ Cronologia poate fi eventual prelungită și în primul deceniu al secolului V p.Chr. Limbile de curea din *Scythia* se înscriu acestui interval, deși există descoperiri mai timpurii la *Beroe* unde a fost descoperit un exemplar într-un mormânt, împreună cu o monedă emisiune Constantin I⁶⁹. Așezările și necropolele de la Dunărea mijlocie și inferioară au contribuit mult la cartarea acestor descoperiri asociate cu prezența unor trupe, și astfel considerate piese de *cingula militiae*. Exemplele sunt prea numeroase pentru a fi amintite exhaustiv. Apropiate de exemplarul nostru sunt piesele descoperite la *Intercisa*⁷⁰, *Siscia*⁷¹, *Viminacium*⁷² sau *Novae*⁷³. În *Scythia* nu dispunem de numeroase exemplare, situație datorată fără îndoială, carențelor de cercetare și publicare; semnalăm piesele descoperite la *Callatis*⁷⁴, *Capidava*⁷⁵, (*L*)*Ibida*⁷⁶ sau *Halmyris*⁷⁷.

Datare: jumătatea secolului IV – primul deceniu al secolului V p.Chr.

⁶⁶ SIMPSON 1976, 198.

⁶⁷ BUORA 2002, 195-196, pl. 5/45-53.

⁶⁸ KELLER 1971, 65.

⁶⁹ PETRE 1987, 60, M C77, pl. 108/160b.

⁷⁰ ALFÖLDI 1957, 461, 463-464, pl. 103/5, 12.

⁷¹ KOŠČEVIĆ 1995, 17, pl. 26/223-226; RADMAN-LIVAJA 2004, 99, pl. 50/362.

⁷² TOMIĆ 1996, 197-206.

⁷³ GENČEVA 2000, 69, nr. 7-8, pl. 5/11-12.

⁷⁴ PREDA 1980, 43, pl. 16/M324.

⁷⁵ COVACEF 1995-1996, 101-102, nr. I.3.1 – I.3.2, pl. 3/3, 5.

⁷⁶ OPAIȚ 1991, 47, nr. 52, fig. 18.

⁷⁷ NUȚU 2011.

* * *

După cum se observă din situația prezentată mai sus, majoritatea cataramelor sunt datează în perioada romano-bizantină, în pofida faptului că în zona extramurană a cetății *Argamum* se conservă unele din rarele dovezi ale perioadei Principatului din istoria orașului. În general, există tendința de a încerca explicarea acestui fapt prin situația planimetrică din teren, cercetările încă reduse în suprafață și suprapunerea nivelurilor timpurii de către contextele târzii și, ulterior, de necropola romano-bizantină. Se poate aprecia, de asemenea, că lucrările întreprinse pentru ridicarea sistemului defensiv suplimentar format din *valla*, locuirea succesivă și tendința de „eliminare” a contextelor anterioare pentru așezarea fundațiilor direct pe rocă, pentru stabilitate, constituie motive plauzibile în favoarea explicării transformărilor survenite în aria extramurană a orașului și a quasiabsenței accesoriilor vestimentare din secolele I-III p.Chr. Deși dispunem de prea puține informații privind contextul unor piese, putem aprecia că o parte dintre accesoriile discutate de noi provin din inventarul unor morminte deranjate în timpul lucrărilor agricole. În această privință avem certitudinea pentru piesele nr. cat. 4, 6 și 7.

Dovezile privind prelucrarea metalelor în perioada romano-bizantină în zona Dunării inferioare au devenit mai numeroase, pe măsura noilor cercetări arheologice⁷⁸. *Argamum* nu a făcut excepție, producția locală a obiectelor de podoabă și echipament fiind atestată recent și aici datorită descoperirii unui tipar⁷⁹.

Contactele cu populațiile migratoare au fost demonstreate pe baza unor materiale diferite, inclusiv piesele de echipament din metal, uneori cel mai bun indicator privind apartenența etnică. Totuși, atunci când discutăm un lot

⁷⁸ RUSEVA-SLOKOSKA 1999, 281-284; GENČEVA 1999, 95-98; HARALAMBIEVA 2002, 393-397.

⁷⁹ OANȚĂ-MARGHITU 2006, 347, nr. 4, pl. 1/4 a-b.

redus, în cadrul căruia există o mare varietate, precum în cadrul pieselor de la *Argamum*, dintre care majoritatea descoperite în afara contextului, o eventuală atribuire etnică este de la început sortită eșecului. Putem remarcă, desigur, existența unei piese precum cea ornamentată în tehnica cloissoné (nr. cat. 4) produs al unui centru important, poate sirian, prezență deosebită în această zonă de frontieră, dar și analogia cu catarama din aria apropiată, de la Sadovec. Tot din *Syria* provine și cea mai apropiată analogie pentru aplica de tip „fischwanzförmigen”, cu analogii în stepa nord-pontică și estul Mării Negre. *Argamum* se alătură astfel orașelor de pe *limes* unde sunt atestate influențe nord-pontice având în vedere opinia lui Cs. Balint care observa directă influență a atelierelor din Crimeea în cadrul inventarului mormântului B14 din necropola de la *Beroe*. Un alt element deosebit este catrama din tipul „Pápá” (nr. cat. 6). Dacă Al. Madgearu are dreptate, această cataramă produsă în atelierele din *Pannonia*⁸⁰ constituie un element interesant în atribuirea etnică a mormântului descoperit în punctul „La Zimbru”⁸¹. Descoperirea ei în apropierea orașului *Argamum* se poate datora prezenței efective a unui soldat avar aici, ipoteză în sprijinul căreia pledează și alte piese din inventarul mormântului⁸², dar și unui comerț cu astfel de obiecte în zonele controlate de Imperiul Bizantin⁸³.

⁸⁰ MADGEARU 2004, 171.

⁸¹ În momentul publicării mormântului, autoarea sublinia faptul că partea superioară a scheletului și eventualul inventar au fost distruse, vezi COJA 1977, 167.

⁸² Aceeași situație se întâlnește la Histria unde într-un mormânt cercetat în 1953 a fost descoperită o cataramă de tip „Nagyharsány” de la începutul secolului VII p.Chr., vezi PETRE 1965, 74-75, fig. 5, nr. 1-1a.

⁸³ O parte dintre piesele discutate în prezentul articol au fost publicate în *Annuario dell'Istituto Romano di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 10, 2008 (sub tipar) sub titlul *Fibbie romane d'Argamum (Moesia Inferiore / Scythia). Settore „Extra Muros”*. Desenele incluse în articolul de față au fost realizate de C. Geanbai.

BIBLIOGRAFIE

- ALFÖLDI, M.R. 1957. *Schnallen, Riemenzungen und andere Gürtelverzierungen.* În: ALFÖLDI, M.R.L. et alii , *Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Arch. Hung. Bd. XXVI, Budapest, 456-476.
- BÁLINT, Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. În: DAIM, F. (ed.), *Awarenforschungen I*, Wien, 309-496.
- BARNEA, I. 1977. *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano.
- BAUMANN, V.H. 2003. *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliței, județul Tulcea*. În: PETOLESCU, C.C., TEOTOI, T., GABOR, A. (ed.), *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 169-183.
- BOGDAN-CĂTĂNICIU, I., BARNEA, Al. 1979. *Ceramica și descoperiri mărunte.* În: BARNEA, Al. et alii, *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 177-226.
- BUORA, M. 2002. *Militari e Militaria ad Aquileia e nell'attuale Friuli*. În: BUORA, M. (ed.), *Miles Romanus dal Po al Danubio nel Tardoantico, Atti del Convegno internazionale Pordenone – Concordia Sagittaria 17-19 marzo 2000*, Pordenone, 183-206.
- CHERA-MĂRGINEANU, C., LUNGU, V. 1983. *Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)*, Pontica 16, 217-230.
- COJA, M. 1971. *Cercetări pe malul lacului Razelm. Epoca romană și romano-bizantină*, Peuce 2, 179-191.
- COJA, M. 1972. *Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la Capul Dolojman – Argamum (?)*, BMI 41, 3, 33-42.
- COJA, M. 1972a. *Recherches dans un établissement peu connu et observations sur son territoire*. În: *Actes du IIème Congrès International des Études du Sud-Est Europeen*, Atena, 267-274.

- COJA, M. 1977. *Cuptoare antice descoperite în raza cetății de pe capul Dolojman*, Peuce 6, 163-179.
- COJA, M. 1982. *Une boucle de ceinture paléochrétienne en bronze à Argamum*, Dacia N.S. 27, 171-174.
- COJA, M. 1985. *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin*. În: LERICHE, P., TREZINY, H. (ed.), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International de Valbonne 1982*, Paris, 95-103.
- COJA, M. 2005. *Orgamé/Argamum, I, Cercetările dintre anii 1965-1985. Capitole dintr-o monografie arheologică inedită* (reunite și editate de MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M.), București-Tulcea.
- COVACEF, Z. 1995-1996. *Accesorii vestimentare, de toaletă și podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica 28-29, 95-120.
- DASKALOV, M. 2009. *Toki i kolanni ukrasi (VI-VII v.) ot okolnostite na kr. Kotel*. În: PETRUNOVA, B., ALADZOV, A., VASILIEVA, E. (ed.), *Laurea in honorem Margaritae Vaklinova*, Sofia, 89-102.
- DONČEVA, S. 2007. *Novi nakiti tip Martinovka ot Severoztočna Bălgarija*. În: *Problemi na Prăbălgarskata istorija i kultura 4-2*, Sofia, 153-170.
- EGER, Ch. 2001. *Gürtelschnallen des 6. bis 8. Jahrhunderts aus der Sammlung des Studium Biblicum Franciscanum*, Liber Annus 51, 337-350.
- GACUTA, W. 1987. *Przedmioty metalowe z Novae – kampanie wykopaliskowe z lat 1960-1969, 1971, 1973, 1975 i 1977*, Novensia 1, 75-175.
- GARAM, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Monumenta Avarorum Archaeologica, Bd. 5, Budapest.
- GENČEVA, E. 1999. *La production dans le camp militaire romain Novae pendant la Basse Antiquité (À l'instar du scamnum tribunorum)*. În: VON BÜLOW, G., MILČEVA, Al. (ed.), *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svišťov, Bulgarien, 1.-5. September 1998*, Sofia, 95-98.

- GENČEVA 2000 – E. Genčeva, *Metalowe części wyposażenia żołnierskiego z Novae*, Novensia 12, 49-98.
- HARALAMBIEVA, A. 2002. *Production of Dress Ornaments in the Fortresses and Small Settlements in North Bulgaria During the Period from the 5th till the 7th Century AD*. În: RUSEVA SLOKOSKA, L., IVANOV, R.T., DINČEV, V.N. (ed.), *The Roman and Late Roman City. The International Conference Veliko Turnovo, 26-30 July 2000*, Sofia, 393-397.
- IACOB, M. 1999. *Argamum. Sector extra muros, 1977-1980; 1994-1995*, Materiale S.N. 1, 175-189.
- IACOB, M. 2003. *Tezaurul de monede romane târziu de la Argamum (Cap Dolojman, jud. Tulcea)*. În: *Simpozion de numismatică, Chișinău 24-26 septembrie 2002*, București, 113-136.
- IACOB, M. 2004. *Piese romane de bronz descoperite la Argamum*, Peuce S.N. 2, 161-168.
- IACOB, M., POENARU BORDEA, Gh. 2000. *Les monnaies des IV^e-VII^e siècles découvertes à Argamum (Scythie Mineure)*. În: KLUGE, B. u. WEISER, B. (ed.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten, II*, Berlin, 780-792.
- ICONOMU, I. 1969. *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*, Pontice 2, 81-110.
- IRIMIA, M. 2005-2006. *Fibulă cu inscripție din zona Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța)*, Peuce S.N. 3-4, 251-258.
- KAZANSKI, M. 2003. *Plaques-boucles et garnitures de ceintures du Haut Moyen Âge en Syrie (milieu du VI^e siècle - IX^e siècle)*. În: KAZANSKI, M. avec la collaboration de BLANC, P.-M., BOULOGNE, S., SODINI, J.-P., SOUPAULT-BECQUELIN, V., *Qal'at Sem'an. Volume IV: Rapport final. Fascicule 3: Les objets métalliques*, Institut Français du Proche-Orient, Bibliothèque Archéologique et Historique, T. 167, Beyrouth, 35-48.
- KELLER, K. 1971. *Spätromischen Grabfunde in Südbayern*, Münchner Beiträge z. Vor- und Frühgeschichte 14, München.

- KOŠČEVIĆ, R. 1995. *Finds and Metalwork Production*. În: KOŠČEVIĆ, R., MAKJANIĆ, R., *Siscia. Pannonia Superior. Finds and Metalwork Production. Terra sigillata*, BAR IS 621, Oxford, 16-42.
- KOVALEVSKAJA, V.B. 2000. *Kompyuternaja obrabotka massovogo archeologičeskogo materyala iz rannesrednevekov'ych pamjatnikov Evrazii*, Moskva.
- LUNGU, V. 1995. *Une tombe du IV^e siècle av. J.-C. dans la nécropole tumulaire de la cité d'Orgamé/Argamum*, Peuce 11, 231-263.
- LUNGU, V. 1996. *Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé*. În: SIMION, G., LUNGU, V. (ed.), *Actes du II^e Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea 1995*, Tulcea, 101-118.
- LUNGU, V. 2000. *La tombe du héros et l'organisation de la nécropole d'Orgamé*. În: LUNGU, V. (ed.), *Actes du III^e Colloque International d'Archéologie Funéraire Tulcea 1997*, Tulcea, 67-87.
- LUNGU, V. 2007. *Nécropoles grecques du Pont Euxin: Istros, Orgame, Tomis, Callatis*. În: GRAMMENOS, D.V., PETROPOULOS, E.K. (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 2, BAR I.S., Oxford, 337-383.
- MADGEARU, Al. 1997. *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de jos în secolele VII-VIII*, București, 1997.
- MADGEARU, Al. 1998. *The Sucidava Type of Buckles and the Relations Between the Late Roman Empire and the Barbarians in the 6th Century*, ArhMold. 21, 217-222.
- MADGEARU, Al. 2004. *A Buckle of Pápa Type Found in the Early Byzantine Fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County)*, Peuce S.N. 2, 169-176.
- MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ, M. 1987. *Rimska nekropolja kod Beške u Sremu*, Vojvodanski muzej. Posebna izdanja VIII, Novi Sad.
- MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, M. 1980. *Un mormânt germanic din necropolă cetății Argamum*, SCIVA 31, 2, 311-320.
- MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, M. 1992. *Orgamé polis*, Pontica 25, 55-68.

- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 1996. *Orgamé. Polis epi to Istro.* În: PORUMB, M. (ed.), *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 101-109.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 1985. *Le rôle de la colonie grecque Orgamé dans la diffusion des éléments de civilisation hellénique.* În: PRAKTIKA – Actes du XII^{ème} Congres International d'Archéologie Classique, Atena, 169-175.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M., IACOB, M., POENARU BORDEA, Gh. 1999. *Descoperiri monetare de la Argamum. Conspect preliminar*, Materiale, S.N., 1, 203-213.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 2003. *Orgamé.* În: GRAMMENOS, D.V. PETROPOULOS, E.K. (ed.), *Ancient Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 341-388.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 2006 (ed.). *Orgamé/Argamum. Suppl. 1. A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International à l'occasion du 40^{ème} anniversaire des fouilles à Orgamé/Argamum, Bucarest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre 2005*, București.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 2008. *Orgamé/Argamum II. Ceramica arhaică*, București.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. et alii. 1999. *Şantierul arheologic Argamum*, Materiale S.N. 1, 145-213.
- MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, M., MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. 1998. *Incinta romano-bizantină a cetății Argamum: tronsonul de est*, SCIVA 49, 3-4, 233-258.
- MINČEV, Al. 1994-1995. *Kăsnoantični toki s hristijnski nadpisi văv Varnenskija Arheologičeski Muzej*, Izvestija Varna 30-31 (45-46), 18-23.
- NICORESCU, P. 1934. *Une croix reliquaire de Dobroudja.* În: *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1-6 (extras).
- NICORESCU, P. 1944. *Les basiliques byzantines de Dolojman*, BSH, 25, 1, 95-101.
- NUȚU, G. 2010. *Fibules romaines d'Argamum. Secteur «Extra Muros».* În: M.V. ANGELESCU et alii, *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie*

- et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu, Cluj-Napoca, 499-506.*
- NUȚU, G. 2011. *Belt-Buckles, Strap-Ends and Appliqués from Halmyris (Moesia Inferior / Scythia)*, Novensia (sub tipar).
- OANȚĂ-MARGHITU, R. 2006. Argamum între Imperiul roman târziu și „barbari”. Obiectele mărunte ca ipostaze ale comunicării. În: MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. (ed.), *Orgamé / Argamum. Supplementa I. À la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International à l'occasion du 40ème anniversaire des fouilles à Orgamé/Argamum, Bucarest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre 2005*, București, 345-373.
- OPAIȚ, A. 1991. O săpătură de salvare în orașul antic Ibida, SCIVA 42, 1-2, 21-56.
- OPPERMANN, M. 2010. *Das frühe Christentum an der westküste des Schwarzen Meeres und im Anschliessenden Binnenland. Historische und Archäologische Zeugnisse, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* 19, Langenweißbach, 2010.
- PARASCHIV, D. 2006. Contribuții privind ceramica romană de la Argamum, sectorul extra muros. I. Amforele. În: MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, M. (ed.), *Orgamé / Argamum. Suplementa I. À la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International à l'occasion du 40ème anniversaire des fouilles à Orgamé/Argamum, Bucarest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre 2005*, București, 285-341.
- PETRE, A. 1965. Fibulele „digitate” de la Histria.(Partea I), SCIV 16, 1, 67-96.
- PETRE, A. 1987. *La romanité en Scythie Mineure (II^e-VII^e siècles de n.è.). Recherches archéologiques*, Bulletin AIÉSEE 17-18, 5-171.
- PREDA, C. 1980. *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București.
- POULTER, A.G. 2007. *The Metalwork*. În: POULTER, A.G. (ed.), *Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains*, Oxford, 15-64.

- RADMAN-LIVAJA, I. 2004. *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga Muzeja u Zagrebu*, Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae I, Zagreb.
- RUSEVA-SLOKOSKA, L. 1999. *On Some Aspects of the Late Roman Jewellery Along the Right Bank of the Lower Danube Limes*. În: von BÜLOW, G., Al. MILČEVA (ed.), *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien, 1.-5. September 1998*, Sofia, 281-284.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, M. 2002. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, Bd. 50, Mainz.
- SIMPSON C.J. 1976. *Belt-Buckles and Strap-Ends of the Later Roman Empire: A Preliminary Survey of Several New Groups*, Britannia 7, 192-223.
- SOMMER, M. 1984. *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonner Hefte z. Vorgeschichte 22.
- SOMOGYI, P. 1987. *Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert*, Archaeologia Austriaca 71, 121-154.
- SOUPAULT, V. 2003. *Les éléments métalliques du costume masculin dans les provinces romaines de la mer Noire IIIe – Ve s. ap. J.-C.*, BAR IS 1167, Oxford.
- TEODOR, D.Gh. 1991. *Piese vestimentare bizantine din secolele VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*. A. Catarame cu placă fixă, ArhMold 14, 117-138.
- TOMIĆ, M. 1996. *Bronzani pojasni jezičci u obliku stilizovanih amfora – slučajni nalazi sa šire teritorije Viminacijuma*, Glasnik 12, 197-206.
- TOPOLEANU, Fl. 1999. *Sector „Bazilica II” (1981-1994). Considerații preliminare privind locuirea romană târzie*, Materiale S.N. 1, 191-201.

- UENZE, S. 1992 (ed.). *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937, I-II*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 43, München.
- VARSIK, V. 1992. *Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert*, Slovenská Archeológia 40, 1, 77-108.
- WALDBAUM, J.C. 1983. *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974*, Archaeological Exploration of Sardis. Monograph 8, Cambridge, Massachusetts – London.
- ŽIVIĆ, M. 2007. *Catalogue of Small Finds from Excavations outside the Fortified Palace of Romuliana (2005-2007)*, Starinar 57, 277-307.

Studia Antiqua et Archaeologica XVII, 2011

COMPTE-RENDUS

Victor Henrich Baumann, *Noviodunum. řantierul arheologic 1995-2009*, Editura Granada, Tulcea, 2010, 242 p. + figures dans le texte

Le volume présenté n'est pas, comme l'auteur l'affirme dans le *Préambule*, une véritable monographie, mais „un rapport général sur les fouilles archéologiques commencées en 1995, jusqu'en 2009” (p. 3). Autrement dit, c'est un recueil de rapports archéologiques, beaucoup d'entre elles publiés déjà dans la *Cronica cercetărilor arheologice din România*, présenté sous la forme d'une synthèse¹. L'intention de l'auteur est tout à fait louable, mais la forme sous laquelle est rédigée cette synthèse, ainsi que son contenu, comportent bien d'améliorations.

Bien que les fouilles systématiques aient débuté en 1995, des recherches antérieures ont été effectuées auparavant, par un collectif coordonné par Gheorghe řtefan (en 1953), par le professeur Ion Barnea (à partir de 1964 jusqu'en 1973, avec d'interruptions) et surtout par Expectatus Bujor et Gavrilă Simion dans la nécropole tumulaire (à partir de 1958 et jusqu'en 1990, avec d'interruptions).

En 1995, les fouilles ont été reprises d'une manière systématique dans l'habitat civil, dans la nécropole d'époque romaine tardive et à l'intérieur de la cité. À partir de 2000, il y a deux projets initiés par l'expédition roumaine (*Noviodunum 2000*) (dirigé par Victor Henrich Baumann), d'un côté, et par une expédition britannique (*Noviodunum Archaeological Project*) (dirigé par Kris Lockyear, Timothy Sly, Adrian Popescu), de l'autre côté. Même si les deux projets ont visé des recherches *intra* – et *extra-muros*, le lecteur ne

¹ Voir surtout BAUMANN *et alii* 2006, 181-186; BAUMANN *et alii* 2007, 186-190; BAUMANN *et alii* 2008, 157-161; BAUMANN *et alii* 2009, 120-124; BAUMANN *et alii* 2010, 76-79; BAUMANN *et alii* 2011, 53-58.

distingue aucune collaboration entre ces deux équipes, même si le recueil et l'interprétation des résultats constituerait des points bien évidemment communs².

Comme je l'ai déjà affirmé, l'intention de l'auteur est digne de respect, mais la forme présentée est assez négligeante. Les titres des chapitres ne suivent pas une logique cohérente (le deuxième chapitre s'intitule *Les recherches archéologiques systématiques*, tandis que les troisième, le quatrième et le cinquième, *La Grande Tour*, *La Tour de Coin*, *La Tour A*, comme si ces fouilles n'étaient pas des fouilles systématiques!, enfin, le sixième chapitre, *Les fouilles de sauvetage*). Le catalogue des trouvailles n'est pas unitaire (*Trouvailles diverses* au II^e chapitre, *Petites trouvailles* au III^e, aucun catalogue pour et autres chapitres et finalement, *Trouvailles diverses* comme une annexe séparée, présentées par ans et par couches archéologiques. On espérait qu'au moins les monnaies soient datées plus exactement, d'autant plus que les numismates ont fait partie de l'équipe, même si d'une manière temporaire (Mihaela Iacob, du côté roumain, et Adrian Popescu, du côté britannique). On attendait pourtant une valorisation plus forte des sources écrites, surtout des inscriptions. Même si l'auteur les mentionnent au début, son commentaire est assez laconique. Noviodunum était le chef-lieu de la *classis Flavia Moesica* et avait une importance stratégique au Bas-Danube surtout au II^e-III^e siècles. Même si l'actuel corpus d'inscriptions de Noviodunum est assez restreint, les inscriptions font preuve de la présence de la flotte³ et d'une population assez hétérogène⁴. La population hétérogène s'explique, à mon avis, d'un côté, par un mouvement des gens qui accompagnait les militaires dans leur déplacement, et de l'autre côté, par le commerce favorisé par l'emplacement et par le statut de la cité. Cela peut être mis en connexion avec les résultats des fouilles au moins de la nécropole tumulaire. Il fallait, de même, tirer

² L'équipe britannique a publié une partie de ses recherches, voir LOCKYEAR *et alii* 2005-2006, 121-58.

³ ISM V, 281, 283 a-e; TOPOLEANU 1991, 97-99.

⁴ ISM V, 272, 280, 281.

quelques conclusions du point de vue historique. Il y a quelques particularités qui se dégagent des fouilles de Noviodunum, et un premier point est celui que la cité a détenu un rôle stratégique à l'époque byzantine moyenne. Les couches d'époque romaine tardives sont conservés d'une manière parfois plus précaire que dans les autres sites de la Dobroudja, et celles de haute époque romaine sont encore pire conservées, mais cela constitue une caractéristique de toutes les cités romaines de Dobroudja.

Il faut aussi signaler d'autres négligances d'ordre technique: les planches ne sont pas numérotées, ce qui rend difficile un renvoi bibliographique; certaines planches ne contiennent pas les explications nécessaires. Un exemple est représenté par deux profils exécutés par D. Aparaschivei et G. Bilavscchi, apparemment scanné selon leur dessins sur les feuilles milimétriques, qui est sans aucune explication en légende (p. 151). Le texte qui accompagne ces dessins n'est pas assez complet pour expliquer les planches. Et les exemples peuvent continuer. Je ne citerai ici d'autres exemples concernant des fautes d'orthographes et de grammaire (à partir de p. 3 ...), de qui est responsable également la maison d'édition.

En bref, il s'agit d'un volume qui serait partiellement utile du point de vue de l'information; quant à l'interprétation historique et la mise en connexion des données disponibles, on a encore à attendre.

BIBLIOGRAPHIE

- BAUMANN, V. H. et alii 2006. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2005, 181-186.
- BAUMANN, V. H. et alii 2007. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2006, 186-190.
- BAUMANN, V. H. et alii 2008. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2007, 157-161.
- BAUMANN, V. H. et alii 2009. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2008, 120-124.

BAUMANN, V. H. *et alii* 2010. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2009, 76-79.

BAUMANN, V. H. *et alii* 2011. *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, in CCA 2010, 53-58.

LOCKYEAR, C. *et alii* 2005-2006. *The Noviodunum Archaeological Project 2000-2004: Results and Conclusions from the Pilot Seasons*, Peuce 3-4, 121-158.

TOPOLEANU, F. 1991. *O nouă atestare epigrafică a prezenței flotei romane în nordul Dobrogei*, Peuce 10, 97-99.

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba
(Université „Al.I. Cuza” de Iași)

LUCREȚIU MIHAILESCU-BÎRLIBA (éd.), *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos. Sec. I-VII p. Chr.*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 281 p.

Le volume coordonné par Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba représente le résultat d'un contrat de recherche financé par le Conseil National pour la Recherche dans l'Enseignement Supérieur (CNCSIS), finalisé en 2008. Le débat proposé par l'éditeur consiste en premier lieu par le nouvel abord démographique de la population du Bas-Danube, ce qui représente une continuité de la démarche initiée par Mihailescu-Bîrliba et par quelques disciples pour les provinces danubiennes (MIHAILESCU-BÎRLIBA 2004; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2006; MIHAILESCU-BÎRLIBA, PIFTOR, COZMA 2007). La nouveauté du démarche (au moins pour les provinces danubiennes, car pour d'autres provinces, comme l'Egypte, ce type d'analyse a été réalisé depuis quelques années (BAGNALL, FRIER 1994 ; SCHEIDEL 2001), consiste dans l'application des tableaux modernes de vie pour l'échantillonnage des âges disponibles dans les sources écrites (dans notre cas, les inscriptions) et dans l'interprétation des données obtenus en tenant compte de leur fragilité, provoquée par le manque de représentation sociale de l'échantillonnage. Une telle démarche n'a pas été réalisée jusqu'à ce moment pour l'espace du Bas-

Danube et le volume représente le premier qui applique cette méthode de travail.

C'est, en fait, ce qui explique Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba dans l'*Introduction* de ce livre. Valentin Pițor est l'auteur du chapitre suivant, intitulé *L'espérance de vie, la structure d'âge et la mortalité de la population de Mésie Inférieure aux I^{er}-III^e siècles ap. J.-C.* C'est le chapitre le plus long de l'ouvrage (p. 21-100) et fait preuve d'une recherche bien menée. L'auteur applique les principes énoncés plus haut, en gardant la prudence imposée par la composition de l'échantillonnage. Les résultats sont spectaculaires, résultant une espérance de vie à la naissance d'environ de 35 ans pour les femmes et de 45 ans et 6 mois environ pour les hommes. Étant donné que la plupart de l'échantillonnage est composé par des gens au moins aisés, pour lesquelles les conditions de vie étaient *a priori* meilleures que chez les autres, il faut remarquer que ce paramètre démographique était à un niveau assez bas. Il fallait pourtant que l'auteur interprète avec plus de puissance les données obtenues: les pourcentages des âges arrondis, par exemple, s'expliquent mieux si on les observe par catégorie d'âge que par catégorie sociale.

Le chapitre suivant, écrit par Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, traite sur les mêmes paramètres démographiques en Scythie Mineure (IV^e-VII^e siècles) (p. 101-123). L'analyse fine entreprise par l'auteur mène à la conclusion que l'espérance de vie est impossible à calculer à cause d'un échantillonnage trop restreint et d'une répartition inégale des sexes dans le cadre de cet échantillonnage. La même composition de l'échantillonnage fait que la mortalité soit plus visible chez les enfants et que les âges arrondis constituent seulement des exceptions. La mention avec beaucoup de précision des âges au décès s'explique dans le cas des inscriptions chrétiennes (qui détiennent une proportion assez élevée dans l'ensemble des textes épigraphiques de Scythie Mineure) par le fait que le moment du passage vers l'éternité devait être bien mis en valeur.

Roxana-Gabriela Curcă analyse les latinismes dans les inscriptions grecques de Mésie Inférieure (p. 125-140), qui font preuve non seulement des

contacts linguistiques, mais aussi des relations humaines entre latinophones et hellénophones dans une province bilingue.

Octavian Bounegru étudie le contenu de deux documents concernant les douanes, le *Monumentum Ephesenum* et la chorothèsie d'Istros (*Le Monumentum Ephesenum et la chorothèsie d'Istros: un essai comparatif*, p. 140-152). Il arrive à la conclusion que les mesures douanières prises à l'époque des guerres mithridatiques sont maintenus longtemps après dans les zones où il y avait une commerce intense, comme la zone du Pont Gauche.

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba signe un autre article sur *Les étrangers en Mésie Inférieure. Possibilités d'identification* (p. 153-160). L'auteur identifie trois critères sûrs pour distinguer les étrangers: la situation où ils mentionnent leur origine, l'onomastique, la religion.

Dan Aparaschivei, en analysant *Les institutions et les élites dans les cités romaines de Mésie Inférieure*, constate que la dynamique administrative des cités s'encadre dans le contexte général de l'Empire (p. 161-193).

La partie archéologique du volume est constituée par les études de Dorel Paraschiv (*Considérations sur les amphores romaines et romaino-byzantine d'importation de Dobroudja (Ier-VII^e siècles ap. J.-C.)*, p. 195-239), de George Nuțu (*Quelques notes sur les problèmes des bronzes figurés en Dobroudja romaine*, p. 241-266) et de Costel Chiriac (*Observations concernant la migration des Protobulgares au Bas Danube dans les sources archéologiques et numismatiques*, p. 267-278). Ce sont des études solides, qui mettent en évidence des aspects économiques et politiques qui déterminent la circulation des marchandises et des gens.

En conclusion, il s'agit d'un livre qui méritait être publié dans une langue de large circulation internationale. Il fait preuve d'une recherche concernant les données démographiques qui est entreprise pour la première fois en Roumanie, avec des résultats remarquables. Les études d'épigraphie et d'archéologie sont également réussies. Il faut aussi signaler la graphique excellente du volume, ce qui amplifie le regret qu'il n'a pas été rédigé dans une langue de circulation internationale.

BIBLIOGRAPHIE

- BAGNALL, R. S., FRIER, B. W. 1994. *The demography of Roman Egypt*, Cambridge.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2004. *Individu et société en Dacie romaine. Étude de démographie historique*, Wiesbaden.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. 2006. *L'espérance de vie, la mortalité et la structure d'âge en Pannonie Supérieure d'après les inscriptions*, Laverna 17, 117-141.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, L., PIFTOR, V., COZMA, R. 2007, *L'espérance de vie, la structure d'âge et la mortalité en Pannonie (I^{er}-III^e s. ap. J. C.)*, Iași.
- SCHEIDEL, W. 2001. *Death on the Nile. Disease and demography of Roman Egypt*, Leiden.

Iulia Dumitracă
(Université "Al.I. Cuza" de Iași)

VASSIL NIKOLOV, KRUM BACVAROV, HRISTO POPOV (éds.), *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel, „NiceAN“* EOOD, Sofia 2011, 526 p.

Un livre concernant le dialogue entre les archéologues, les physiciens, les chimistes, les biologistes, les géologues traitant l'espace des Balkans représente le premier essai dans ce sens et il doit être apprécié. Grâce à l'appui financier de la fondation Alexander-von-Humboldt, un tel rencontre a pu être possible à Sofia, en novembre 2009, et a réuni spécialistes de Bulgarie, Roumanie, Serbie, Grèce, Turquie, Macédoine, Croatie, Allemagne, Grande Bretagne. Le volume paru dans des excellentes conditions graphique met à la disposition du lecteur des aspects concernant les recherches archéologiques qui font appel aux autres sciences pour éclaircir certains aspects. Autrement dit, l'archéologie est l'acteur principal dans ce livre. Pourtant, le degré de nouveauté est assez élevé, car les spécialistes ont présenté des recherches inédites et n'ont pas rédiscuté les divers sujets comme „un état de la

recherche". L'intervalle chronologique est longue (du néolithique à l'époque byzantine) et la grande plupart des études ont visé le territoire de la Bulgarie, exception faisant les articles d'Ines Krajcar Bronić, et de Kornelija Minichreiter (¹⁴C dating of Neolithic cultures in Croatia) de Nenad Tasić (Interdisciplinary approach in archaeology – case study Vinca), de Goce Naumov (Visual and conceptual dynamism of the Neolithic altars in the Republic of Macedonia), de Mustafa H. Sayar (Siedlungsarchäologische und historisch-geographische altertumskundliche Forschungen in Südostthrakien) et partiellement ceux de Christian Schuster (Zur späteren Bronzezeit und frühen Eisenzeit an der Unteren Donau), de Maria-Magdalena Štefan (Landscape reconsideration of the use of funerary space in the second Iron Age of the Lower Danube) et de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba et de Valentin Piftor (L'espérance de vie, la structure d'âge et la mortalité en Mésie Inférieure et en Scythie Mineure. Un regard comparatif). Les études concernent les problèmes d'archéobotanique (Elena Marinova), de paléoclimat (Petar Lehkatov), de géomorphologie (Emilia Tcherzekova, Rositsa Kenderova, Ahinora Baltakova), de spectroscopie (Demetrios Anglos, Kiril Blagoev, Costas Fotakis, Pevlina Ilieva), d'archéometrie (Ivelin Kuleff), mais des questions qui utilisent les recherches interdisciplinaires dans les fouilles ou dans l'analyse des matériaux sont traitées également dans les études de Vassil Nikolov, Krassimir Nikov, Hristo Popov, Albrecht Jockenhövel, Zdravko Sintov, Stanislav Iliev, de Krum Bacvarov, Kathleen McSweeney, Stoilka Ignatova-Terziyska, d'Alena Techova et de Rossina Kostova.

Par conséquent, un livre utile pour ceux qui sont intéressés de l'histoire des Balkans du néolithique à l'époque byzantine.

Iulia Dumitracă
(Université „Al.I. Cuza” de Iași)

Mariu Alexianu, Olivier Weller and Roxana-Gabriela Curcă, eds, *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach* (British Archaeological Reports

International Series 2198, Oxford: Archaeopress, 2011, 226 pp., ilustr., ISBN 978-1-4073-0754-1)

Salt is an essential element for life maintenance and improvement, proving its necessity for millenia. Thought it was considered the "white gold" until recently, it was unfairly neglected until recently, being rather a peripheral subject for a long time. Lately, the different implications of salt production rapidly become one of the most researched topics in various fields. This is one of the reasons - that also outlines the importance - of a series of current projects undertaken worldwide, most of them resulting in conferences and published papers, as in this case.

The volume is an outcome of the international colloquium "Salt, Practices and Knowledge", held in October 2008 at "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania.

The compilation brings together 23 contributions, distributed in five sections, mostly due to the different kind of approaches - mainly ethnographic, archaeological, historical and linguistic. The main point of the papers (as shown in the "Foreword" section), most of them based on case-studies, is the use of different kind of evidence in order to show the implications of salt working for various aspects of human life, from Prehistory until recent times.

As the title of the first part suggests, 'Ethnographic Approaches of Salt', the authors of the first five contributions use ethnographic methods to record and understand traditional salt working. The editors of the volume, along with another three colleagues, start the compilation. They used ethnoarchaeological research in order to record and understand different economic activities related to traditional salt production in places from Sucarpathian Moldavia. The main direction is continued by the following two articles focused on observing the behaviour of the rural communities today in relation to salt resources, in order to understand prehistoric and ancient salt mining and production. Also, some documents are brought into light to

attest different economic activities carried out for centuries in regions rich in this resource (p. 35-36). A slight difference in approach, from a perspective of ethnoarchaeology, gender and identity, is seen in the last two contributions of this part. The case-studies are drawn from Southeast Veracruz, Mexico. Observation of the community behaviour in relation to salt exploitation and production pointed to religious (creation of mythologies) and social mutations in the life of the saltworkers.

The next section of the volume shifts the main speech from ethnographic to archaeological perspective. The first two contributions focus upon evidence of salt production and trade provided by Provadia-Solnitsata tell (Bulgaria); an interesting point of view, sustained by Vassil Nikolov, is the appearance of fortification elements to control the salt resources (p. 62). A different approach uses spatial analysis and wide databases to points to settlement patterns dynamic in relation to exploitation and surveillance of salt sources. The following two contributions aim to demonstrate that certain archaeological materials (like Cucuteni C pottery) are related to obtaining and trading this resource, also recording prehistoric and ancient settlements in the proximities of salt sources. Certain tools, mostly wooden preserved objects, are used to reconstitute aspects of salt working by prehistoric communities from north-eastern part of Transylvania. In the end of the chapter, Jesús Jiménez Guijarro uses certain arguments to demonstrate that we cannot talk about salt production (but only natural use) in the Iberian Peninsula until the Chalcolitic and the beginning of the Bronze Age.

The use of literary sources added extra informations concerning salt need and consumption in ancient times. The first two contributions manipulate data from literary sources in order to calculate the amount of salt reserved for certain activities, also pointing out to some further questions. The main research direction is continued by a study particularly focused on the various meanings of the term “salina” in different historical contexts. The end of the chapter takes us to an “exotic” territorial framework, Ancient

Egypt, and considers salt use in less informed activities, like tanning, dyeing and cleaning.

The issue is taken up in the next chapter, "Historical Approaches", with new and various informations due to the diversification of the sources. All the four contributions focus upon case-studies from the Mediterranean countries (Spain, Portugal and Italy), with different approaches on the topic, from its use to prepare the garum to settlement pattern mutation in order to exploit and control salt sources. The studies cover an important chronological framework, from Late Antiquity to the 18th century, this kind of approach offering the possibility to outline some general ideas about economic, social, political and religious implications of salt working over the centuries.

The last division of the compilation was deliberately separated from the others, and aims to point to the impact of salt sources and production over (micro)toponymy and (micro)hidronymy. It starts with an interesting research over the mutations of the term "salt" in the linguistic Indo-European background, and continues with the implication of salt working as seen in some Greek and Latin aphoristic phrases. The last contribution concerns the impact of economic activities related to salt for different Romanian toponyms, most terms derivating from Latin vocabulary.

One of the most intriguing issues lately, also in debate during this years' EAA conference, the impact of salt production, trade and use gradually starts to catch the interest of various fields researchers. *Archaeology and Anthropology of Salt* is an example of using various kind of approaches not to obtain conclusions generally accepted. Its main purpose is not to provide answers, but to pose more questions and to point to research directions for a topic ignored until recently.

Elena Vieru¹
("Alexandru Ioan Cuza" University of Iași)

¹ This work was supported by the European Social Fund in Romania, under the responsibility of the Managing Authority for the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013 [grant POSDRU/CPP 107/DMI 1.5/S/78342].

ABRÉVIATIONS

Toutes les abréviations de sources littéraires, juridiques et patristiques, ainsi que celles des *corpora* contenant ce type de sources, sont selon les systèmes utilisés par le *Thesaurus Linguae Latinae* et par H. G. Liddell, R. Scott, *Greek-English Lexicon*⁹, Oxford, 1940.

AARMSI	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București
AE	<i>L'Année Epigraphique</i> , Paris
AIESEE	<i>L'Association Internationale d'Études Du Sud-Est Européen</i> , Bucarest
AIHV	<i>Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre</i> , diversi loci
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
Apulum	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Alba Iulia
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Institut d'Archéologie de Iași
BAR (IS)	<i>British Archaeological Reports (International Series)</i> , Oxford
BJ	<i>Bonner Jahrbücher</i> , Bonn
BMI	<i>Buletinul Monumentelor Istorice</i> , București
Britannia	<i>Britannia: a journal of Romano-British and kindred studies. Society for the promotion of Roman Studies</i> , London
Bulletin AIESEE	<i>Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes</i> , București
CCA	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice din Romania</i> , Commission Nationale d'Archéologie, Bucarest
CCDJ	<i>Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos</i> , Călărași
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin

CSIR	<i>Corpus signorum Imperii Romani</i> , wechselnde Erscheinungsorte 1967 ff.
Dacia	<i>Dacia. Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie</i> , Bucarest
Dacia N.S.	<i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , Nouvelle Série, Bucarest
DAF	<i>Documents d'Archéologie Française</i> , Paris
DAGR	<i>Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines</i> , éds. Ch. Daremberg, Ed. Saglio, Paris, 1877-1919
Danubius	<i>Danubius, Muzeul de Istorie Galați</i> , Galați
Eurasia Antiqua	<i>Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens</i> , Mainz
Glasnik	<i>Glasnik Sprskog Arheološkog Društva</i> , Belgrad
IDR	<i>Inscriptiile Daciei romane</i> , București
IDRE	<i>Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , Bucarest
IJO	<i>Inscriptiones Judaicae Orientis</i> , Tübingen
ILB	<i>Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae</i> , Sofia
ILJug	<i>Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia repertae et editae sunt</i> , Ljubljana
ISM	<i>Inscriptiile din Scythia Minor</i> , București
JEA	<i>Journal of Egyptian Archaeology</i> , London
JGS	<i>Journal of Glass Studies</i> , New York
JIWE	<i>Jewish Inscriptions of the Western Europe</i> , Cambridge
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i> , London
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i> , London
Liber Annuus	<i>Liber Annuus. Studium Biblicum Franciscanum</i> , Jerusalem
Materiale	<i>Materiale și cercetări arheologice, serie nouă</i> , București

Mem Ant Novensia	<i>Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț Novensia. Badania Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w Novae, Warzawa</i>
OPEL	<i>Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, Budapest</i>
Opvsc.Archaeol.	<i>Opuscula Archaeologica, Zagreb</i>
PBF	<i>Prähistoriche Bronzefunde Europas, München</i>
Peuce (S. N.)	<i>Peuce. Institut des Recherches Éco-Muséales, Tulcea</i>
Pontica	<i>Pontica. Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, Constanța</i>
Problemi na Prábälgarskata istorija i kultura	<i>Nájonalen Arheologièski Institut y Muyej BAN Filiali Shumen i Regionalen Istoriceski Muyej Varna</i>
PZ	<i>Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig</i>
RA	<i>Revista Arheologică, Chișinău</i>
RE	<i>Real Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1893-1980.</i>
RLM	<i>Rheinisches Landesmuseum, Bonn</i>
RMD	<i>Roman Military Diplomas, London</i>
RMI	<i>Revista monumentelor istorice, București</i>
RMM-MIA	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monuments Istorice și de Artă, București</i>
SAA	<i>Studia Antiqua et Archaeologica, Université "Al. I. Cuza" de Iași</i>
SCI	<i>Scripta Classica Israelica, Jerusalem</i>
SCAM	<i>Studii și Cercetări Arheologice în Muntenia, Muzeul de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești</i>
SCIV(A)	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), Institut d'Archéologie, Bucarest</i>

Sibrium	<i>Sibrium. Centro di Studi Preistorici e Archeologici, Musei Civici di Villa Mirabello, Varese</i>
Slovenská Archeológia	<i>Slovenská Archeológia, Nitra</i>
SP	<i>Studii de Preistorie, Bucureşti</i>
Starinar	<i>Starinar. Archeološki Institut, Belgrad</i>
StCl	<i>Studii clasice, Bucureşti</i>
StComSatu Mare	<i>Studii și Comunicări, Satu Mare</i>
StComSibiu	<i>Studii și Comunicări, Sibiu</i>
ZfA	<i>Zeitschrift für Archäologie, Berlin</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn</i>